

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ

«ЕСІК» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

IV ЕСІК ОҚУЛАРЫ

**«Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау,
зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

IV ЕСИКСКИЕ ЧТЕНИЯ

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической онлайн-конференции
«Актуальные проблемы охраны, исследования и использования
памятников историко-культурного наследия в музейном
пространстве»**

IV ESİK READINGS

PROCEEDING

**Of International scientific and practical online conference
“Current problems of protection, research and use of monuments of
historical and cultural heritage in the museum space”**

ӘОЖ 94 (574): 069
КБЖ 63.3 (5Каз) : 79.01
М 78

Жауапты редактор:
тарих ғылымдарының кандидаты **Г. Р. Мухтарова**

Құрастырушылар:
Жұмай Гүлмира
Амаргазиева Әсел

М 78 «Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері» тақырыбындағы IV Есік оқулары. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы (Есік қ., 27 қазан 2023 ж.) / Жауапты редактор: Г. Р. Мухтарова. – Алматы, 2023. – 168 б.

ISBN 978-601-7026-42-4

Жинақта **«Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері»** тақырыбындағы IV Есік оқулары Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары ұсынылған. Конференция 2023 жылдың 27 қыркүйегінде Есік қаласында өтті.

Материалдар жинағын тарихшылар, педагогтар, музей қызметкерлері мен өлкетанушылар пайдалана алады.

IV Есікские чтения. Сборник материалов Международной научно-практической конференции: **«Актуальные проблемы охраны, исследования и использования памятников историко-культурного наследия в музейном пространстве»** (Есік, 27 октября 2023 года) / отв.ред. Г. Р. Мухтарова. – Алматы, 2023. – 168 стр.

ISBN 978-601-7026-42-4

В сборнике представлены материалы Международной научно-практической конференции IV Есікские чтения: **«Актуальные проблемы охраны, исследования и использования памятников историко-культурного наследия в музейном пространстве»**. Мероприятие состоялось в г. Есік 27 октября 2023 г.

Материалы конференции будут полезны для историков, педагогов, музейных работников и краеведов.

КІРІСПЕ СӨЗ

Құрметті ғалымдар мен зиялы қауым өкілдері!

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы атынан баршаңызды «Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция жұмысының басталуымен құттықтаймын!

Білім мен ғылым жаңаланбай, ел қажетіне толық жарамай, жаңғырудың болмасы да ақиқат. Осы тұрғыдан алып қарағанда, бүгінгі ғылыми-тәжірибелік конференция аясында еліміздің дамуына аса қажетті, толғағы жеткен келелі мәселелер жөніндегі зерделі толғамдарыңызды ортаға салып, ой бөлісіп, тың әрі тиімді тәжірибелеріңізбен бөлісетіндіктеріңізге кәміл сенеміз.

Ғалымдарымыз ғылымның түрлі салаларында еңбек етіп, арттарынан желкілдеп өсіп келе жатқан құрақтай жас ғалымдардың бірнеше буынын дайындап та үлгерді. Бұл сабақтастық жібі жалғаса бермек.

«Есік» музей-қорығы 2020 жылдан бастап «Есік оқулары» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияны жыл сайын өткізуді дәстүрге айналдырды.

Биылғы «Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері» атты Халықаралық конференция жұмысына ҚХР, Моңғолия, Өзбекстан, Қырғыстан елдерінен ғалымдар қатысуда, демек, конференцияға қатысушылардың географиясы кеңеюде деген сөз. «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы атынан тағы да құттықтай отырып, жұмыстарыңызға сәттілік, ғылым саласына қосатын жаңалықтарыңыз көп болады деп сенемін!

Мухтарова Г. Р.,

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры, т. г. к.

ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫСТЫҢ БАЯНДАМАЛАРЫ

ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

¹ АЛТЫНБЕКОВ Крым Касенханович,

² ЧАРЛИНА Любовь Филипповна,

³ АЛТЫНБЕКОВА Элина Кырымовна

Научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым»

¹ tengri05@mail.ru, ² charlina.lf@mail.ru, ³ elina.altyn@gmail.com

Алматы, Казахстан

ДВЕРЬ К СВЯТОМУ: КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ РЕЗНОЙ ДВЕРИ ИЗ МАВЗОЛЕЯ ХОДЖИ АХМЕДА ЯССАУИ

Аннотация. Мақалада Әмір Темір дәуіріндегі ойып жасалған ағаштың әдемі үлгісі – Қожа Ахмед Яссауи мазарының (гурхан) есігін консервациялау және қалпына келтіру барысы баяндалады. Есік кесененің өзі сияқты XIV ғасырдың аяғында жасалған, содан бері үнемі қолданыста болған. Кесенедегі IV ғасырдан сақталған санаулы түпнұсқа есіктердің бірі. Жұмыс барысында есік түрлі зақымдар алған, ағаш кеуіп жарылып, деформацияланған инкрустацияның көп бөлігі жоғалып, кейінірек үстіңгі жағы қоюжакпамен (мастикамен) жабылған, есік өте күрделі жөндеуден өтті. Металл байланыстары мен есіктің қаңқасы коррозияға ұшырады, ал олардың беті күміс пен алтынның ойылып жабылған, бізге едәуір тозған күйде келіп жетті.

Дұрыс консервациялау үшін әртүрлі сараптамалар жүргізілді, соның ішінде жылжымалы рентген аппаратурасының көмегімен есікке алғаш рет жүргізілген рентгендік зерттеу және есіктің өзі сондай-ақ оның құрамындағы да материал зерттелді. Бірнеше жыл бойы әртүрлі сазды май қабаттарын, сондай-ақ үлкен қиындықпен, боялған қабатын алып тастауға мүмкіндік туды. Үлкен көлемдегі мастикамен толтырған есік жақтауларын алып тастаудың жолын табуға мүмкіндік туды. Жұмыс барысында анықталған тағы бір мәселе ол түрлі ағаш құртының болуы, олардың есік ішіне қалдырған қуыстары анықталды. Түркістан қаласындағы музейге түпнұсқа есіктің орнына ғылыми негізде жасалған көшірмесін орнату ұсынылды.

Түйін сөздер: ойылған ағаш, Әмір Темір дәуірі, ағаш құрттары, музейлендіру, рентген.

Abstract. The article describes the process of conservation and restoration of a beautiful example of carved wood from the Timurid era - the door of the tomb (gurkhan) of Khoja Ahmed Yassawi. The door, like the mausoleum itself, was created at the end of the 14th century, and since then has been constantly in use. For more than 6 centuries, it is one of the few surviving original doors in the mausoleum. During operation, the door complex received various damages: the wood dried out, cracked, and became deformed; most of the inlay was lost and was later covered with mastic on top; the door has undergone rather rough repairs; the hammers were lost; the metal ties and door frames were corroded, and their surface, covered with a notch of silver and gold, reached us in a significantly worn state.

For proper preservation, various studies were carried out, including an X-ray study, carried out for the first time on a door, using portable X-ray equipment; research of the material of both the door itself and its inlays. Over the course of several years, it was possible, with great difficulty, to remove multiple layers of mud and fat, as well as a layer of late varnish. It was also possible to find a way to remove the mastic that filled large areas of inlay. During the work, new hidden problems were identified - the presence of woodworm passages of various species, and the cavities left by them inside the door panels. It is proposed to move the door complex to a museum in the city of Turkestan, and install an exact scientific copy in place of the original door.

Key words: wood carving, Timurid era, woodborers, museumification, x-ray.

Введение.

Строительство мавзолея Ходжи Ахмеда Яссауи было начато по приказу Амира Тимура. Для наполнения мавзолея созданы различные предметы – двери, казан, светильники и так далее. Двери мавзолея выполнены из дерева и украшены великолепной резьбой и инкрустацией, и являются шедеврами художественной резьбы по дереву тимуридской эпохи XIV-XV веков.

За шесть столетий практически все двери из мавзолея оказались утрачены, кроме входной двери, и двери, ведущей в усыпальницу (гурхану) Ходжи Ахмеда Яссауи. Обе двери двустворчатые. Каждая из створок богато украшена резьбой и инкрустацией. Дверь гурханы имеет две стороны – лицевую, выходящую в основной зал – казандык (Рис. 1), и обратную – смотрящую внутрь усыпальницы – гурханы (Рис. 2). Лицевая и обратная стороны отличаются по своему декору, однако и та, и другая разделены на три панно – верхнее и нижнее квадратной формы, и среднее прямоугольной. Каждое панно содержит сложную орнаментальную композицию, в некоторых случаях имеющую несколько уровней. Рамка двери, как и пространство между панно также было богато украшено (до нас дошла лишь часть первоначальной инкрустации). Обе створки двери сверху и снизу стянуты металлическими фигурными накладками-скобами. На створках симметрично расположены молоточки – халка, закрепленные на ажурных бронзовых пластинах. К моменту исследований, сами молоточки были утрачены. Также к комплексу двери относится обрамление, выполненное из кованного железа с насечкой из серебра и золота (Рис. 1). Благодаря надписям, оставленным мастером-чеканщиком, можно точно узнать даты изготовления двери – 1394-1395 года. Дверь гурханы имеет не только художественную ценность, но и обладает особым сакральным смыслом, как некий портал, проход между миром земным и небесным, миром живых и миром мёртвых. Возможно, именно это значение уберегло дверь гурханы от разграбления и полного уничтожения. Однако, за более чем 600 лет активной эксплуатации двери, она получила множество повреждений различного характера.

Натурное обследование.

Первое натурное обследование состояния двери на месте её размещения проведено летом 2018 года (Рис. 3). Задачей было определить возможность проведения консервационных работ на месте. К сожалению, многочисленные повреждения, загрязнения и утраты исключили такую возможность. К тому же, сохранялась необходимость исследования двери в лабораторных условиях. Обследование двери и её обрамления подтвердило имевшиеся опасения – внешне целые створки двери при ближайшем рассмотрении оказались значительно повреждены.

В целом состояние дверных полотен характеризуется на момент натурального обследования как неудовлетворительное. Древесина двери усохла и потрескалась, подверглась различного рода деформациям. На одной из створок образовалась трещина между двумя досками, составляющими полотно – по всей длине двери. Наблюдаются трещины и в других местах, отдельные элементы-вставки утрачены. Усыхание и трещины привели к деформации всего полотна двери. Большая часть инкрустации выпала, и, видимо, для заполнения пустот, была замазана некоей мастикой, закрывающей не только пустоты, но и некоторые детали инкрустации (Рис. 4). В местах расхождения досок, составляющих полотно дверей, установлены металлические скобы – следы бывшего ремонта. Также присутствуют следы ремонта в местах крепления бронзовых держателей молоточков – в виде чрезмерно длинных гвоздей, концы которых грубо загнуты прямо поверх древней резьбы и инкрустации. Металл накладок на дверь и обрамления корродирован, насечка из серебра и золота оказалась в значительной степени разрушенной вследствие воздействия агрессивной окружающей среды. На всей поверхности как самой двери, так и её обрамления, накопились густые загрязнения, слои которых закрывают и резьбу, и инкрустацию, и насечку. По всей видимости, некоторое время назад дверь покрывали неким лаком, прямо поверх загрязнений. Лак скрепил загрязнения, образовав плотное вязкое покрытие, частично закрывающее

многоуровневую резьбу. Последующие лабораторные исследования выявили и скрытые от глаз проблемы – пустоты и повреждения, образовавшиеся в результате действий древоточцев, летные отверстия от небольших насекомых, большие площади выпавшей инкрустации.

Кроме того, в ходе обследования, были проведены прямо на месте рентгенографические исследования как самой двери, так и её обрамления, совместно с приглашённым специалистом, врачом-рентгенологом высшей квалификации Ж. Казиевым, и применением портативного рентгеновского оборудования (Рис. 5). Рентгенографическое исследование показало то, что не определялось визуально – наличие инкрустации под слоем мастики (Рис. 6), а также расположение металлических гвоздей в толще стены. Рентген помог выявить способ крепления обрамления, состоящего из металлических пластин. Каждая пластина прикреплена к наличнику при помощи гвоздей, часть из которых оригинальные, а часть – современные. Такое обследование помогло убедиться в том, что при квалифицированном демонтаже, пластины обрамления не будут повреждены. Рентгенографическое исследование также выявило остатки насечки другими металлами там, где их не видно под слоем вековых загрязнений, и напротив, убедило в их утрате там, где мы надеялись их найти. Так, коррозия повредила значительные площади насечки, и если кое где надписи можно прочесть, то во многих местах остались неидентифицируемые знаки, или насечка не сохранилась вовсе.

Концепция сохранения (музеефикации) дверей XIV века.

Проведенные натурные обследования подтвердили предположение о неудовлетворительной сохранности двери и её обрамления, и опасения о её дальнейшем разрушении в случае пребывания на месте. Дверь гурханы, как и входная дверь казандыка, являются высочайшей историко-культурной ценностью, как шедевр резьбы по дереву тимуридской эпохи и как часть памятника истории и культуры, внесенного в Список Всемирного наследия. Двустворчатая дверь усыпальницы Ходжи Ахмеда Ясауи за более чем 600 лет значительно утратила свои первоначальные характеристики и состояние. Для дальнейшего её сохранения нельзя продолжать эксплуатировать дверь на первоначальном месте, во избежание полной утраты. Уникальные части памятника должны быть сохранены для будущих поколений. Таким образом, необходимо изучить и отреставрировать дверь в комплексе, и создать в Туркестане музейную экспозицию «Двери мавзолея Ходжа Ахмеда Ясауи» - о есть перенести оригинальные двери и их обрамление в музейное пространство для дальнейшего сохранения и представления публике. Для сохранения двери необходим опыт работы именно со структурно-разрушенными материалами. Спецификой нашей лаборатории является сохранение ослабленных разрушающихся предметов, которые являются неотъемлемой частью памятников истории и культуры и имеют особую историко-культурную значимость. В виду сложности и больших объемов работ по консервации и реставрации двери гурханы принято решение перенести дверь в лабораторные условия, а на её место, на всё время проведения работ, установить временную копию. Впоследствии предполагается изготовление более точной копии для установки на место.

Временная копия двери.

Предполагалось изготовить временную копию двери, и только после этого снять подлинную дверь, а на её место установить подготовленную копию. Так как к моменту обследования двери для создания копии, она вся была покрыта толстым слоем различных загрязнений, лака и так далее, а большая часть инкрустация выпала, и замазана мастикой, было крайне сложно определить многие изначальные узоры и элементы резьбы. Соответственно, чертежи двери и её резьбы и инкрустаций выполнялись по тем частям, которые было возможно определить визуально. Так, из пяти уровней резьбы достаточно хорошо определялись только три. А мастика, закрывавшая собой инкрустацию и места её утрат, не позволила с точностью воспроизвести узор, создаваемый инкрустацией. В этой связи места расположения инкрустаций выполнены по аналогиям, и в общих чертах напоминают подлинные, хоть и не проработаны в деталях. Что касается резьбы в областях панно, то здесь удалось создать чертежи нескольких уровней резьбы, и впоследствии

воссоздать их в материале. Каждый уровень или план резьбы на чертежах изображен своим цветом. После изготовления временной копии двери из древесины, вся её поверхность была тонирована, а также отдельно тонированы элементы, изображающие инкрустацию. Воссоздан и деревянный нащельник двери, и укреплен на одной из створок. В целом, копия двери выглядит довольно правдоподобно, и содержит множество мелких деталей, благодаря чему создает впечатление настоящей, но уже отреставрированной двери.

Помимо полотна двери, изготовлены также копии бронзовых накладок, служащих креплением для молоточков-колотушек, металлические накладки на дверь и замочек, а также металлический поворотный механизм. Копия двери была готова в конце 2020 года, и установлена летом 2021 года, после решения научно-методического совета Министерства культуры и спорта РК. Копия двери заняла своё место и органично вписалась в интерьер мавзолея (Рис. 7). Тем временем, оригинал двери был снят и доставлен в научно-реставрационную лабораторию «Остров Крым» для изучения и проведения консервационно-реставрационных мероприятий (Рис. 8).

Позже, в конце 2021 года, замене подверглось и обрамление, и картуш двери (Рис. 9). Для создания копии обрамления использован композитный материал, на который нанесены только видимые сохранившиеся надписи. Как уже упоминалось ранее, обрамление состоит из металлических пластин, на которые нанесен узор техникой насечки. Оригинальные пластины осторожно сняты, предварительно вынуты держащие их гвозди (Рис. 10). Для копий обрамления также изготовлены гвозди с аналогичными оригинальным шляпками.

Лабораторные исследования двери и обрамления.

После доставки подлинника двери в лабораторию, снова проведено её рентгенографическое исследование – на этот раз отдельно. Так как рентгеновский снимок имеет свой фиксированный размер, значительно меньший, чем полотно створок двери, было решено снимать дверь по частям, разбив её на несколько секторов, каждый из которых был промаркирован (Рис. 11). Рентген показал наличие инкрустации под имеющейся замазкой-мастикой. Инкрустация четко выделяется на снимках, как более плотная, белым цветом (Рис. 12). Благодаря рентгеновским снимкам, мы получили возможность проведения более тщательных работ по удалению мастики в местах, где под ней скрывались элементы инкрустации. Таким образом, удалось сохранить все фрагменты инкрустации, дошедшие до нас, даже не видимые изначально.

Рентген также помог определить расположение гвоздей в толще полотна двери. Интересны так же неожиданно обнаруженные темные пятна на снимках двери, трактуемые нами как пустоты. Наши опасения подтвердились позднее, но об этом ниже.

Металлические полосы-стяжки, скрепляющие доски каждой створки внизу и вверху, были прикреплены к двери с помощью различных гвоздей. Для отдельного проведения консервации и реставрации на металлических стяжках и деревянных створках, гвозди аккуратно удалены, и металл снят с двери. Взамен снятых стяжек дверь стянута стяжными ремнями. Во-первых, это помогло увидеть состояние древесины под металлическими стяжками. Во-вторых, изучение стяжек с помощью рентгена выявило наличие на них узоров, совершенно не различимых визуально из-за многолетней коррозии и слоёв загрязнений. Даже в тех местах, где насечка не сохранилась, рентген выявляет узоры, так как там металл стяжек уплотнён.

В ходе исследований, небольшие фрагменты различных материалов, применённых для инкрустации двери, а также материал самой двери были проанализированы. Полученные интересные результаты, которые еще предстоит осмыслить. Так, древесиной двери оказался орех. Как уже упоминалось выше, каждая створка состоит из двух досок, скреплённых вместе. Среди материалов инкрустации были обнаружены клён, две породы африканского черного дерева. Обнаружена кость и олово.

То, что нам изначально показалось похожим на золото, оказалось не то что не золотом, но даже не металлом. Это хитроумная конструкция, состоящая из толстого слоя камеди

приглушенного желтого цвета и тонкого прозрачного слоя крахмального клея, визуально выглядит как металл жёлтого цвета.

Была исследована и замазка-мастика, покрывающая собой практически всю площадь, занятую изначально инкрустацией. По всей видимости, это следы ремонта, нацеленного замаскировать отсутствие инкрустации в некоторых местах. К сожалению, там, где инкрустация всё-таки сохранилась, мастика частично перекрыла её, не давая возможности увидеть изначальное её положение. Исследования мастики показали. Что она состоит из крахмального клея, кустарного производства, изготовленного из риса. В ходе работы удалось найти способ размягчения мастики, для её последующего удаления.

Работы по выявлению фактуры поверхности.

Первым этапом консервационных работ после проведенных исследований стало приведение поверхности дерева в первоначальное состояние. Для этого необходимо удалить слои загрязнений и лака с его поверхности, накопившиеся за более чем 600 лет. Учитывая объемы и сложность резьбы, работы предстояло много. В первую очередь подготовлено рабочее место: обе створки двери размещены на созданных специально для них столах; сверху и снизу створки стянуты стяжными ремнями – как временное замещение металлических стяжек; установлена система вытяжной вентиляции с несколькими подводами; подготовлены приборы точечного освещения. Для работы с особо мелкими фрагментами установлено несколько микроскопов, закреплённых на мобильных кронштейнах. Также использована фотокамера с разрешением 4К, изображение с которой выведено на приобретённый специально для данной работы широкоформатный экран с высоким разрешением 8К. Установленные на камеры и микроскопы кольцевые лампы значительно улучшили визуальное определение мелких деталей.

Слабодержащиеся загрязнения удалены сухим способом, с использованием груши. Для размягчения многовековых слоёв загрязнений и лака были испробованы различные растворители вначале на образцах дерева, а затем на неответственных участках двери. В итоге хорошие результаты показало использование диметилформамида. Данное вещество относится ко II классу опасности, использование которого требует мероприятий по защите работающих с ним. В связи с этим рабочие места были оснащены вытяжкой, в качестве индивидуальных средств защиты используются респираторы. Диметилформамид наносился при помощи кисти или компресса на обрабатываемый участок, и после некоторой выдержки до размягчения лака, удалялся вместе с размягченным лаком и загрязнениями слой за слоем. Каждый завиток и впадина резьбы обрабатывались шаг за шагом, постепенно открывая свой настоящий вид. Так как резьба достаточно сложная и тонкая, единственным инструментом, способным проникнуть во все тесные места не повредив дерево, стали зубочистки и ватные палочки. Для того, чтобы при работе с диметилформамидом не повредить окружающие плоскости, особенно фрагменты с выпадающей инкрустацией, каждая створка укрыта пленкой, которая прорезана в местах обрабатываемых участков, а края резов зафиксированы малярным скотчем. Получилось некое подобие хирургического кабинета (Рис. 13).

Большие площади двери, украшенные многоплановой резьбой, потребовали колоссального количества времени, усилий и внимания для освобождения их от многовековых загрязнений и лака. Ровные поверхности также были подвергнуты этой процедуре, в ходе которой неожиданно открылись многочисленные летные отверстия – места, где насекомые проникают вглубь древесины.

Однако помимо лака, на дверных полотнах оставались значительные площади, занятые изначально инкрустацией, но дошедшие до нас лишь частично, в то время как пустоты от выпавшей инкрустации, и частично сама инкрустация были замазаны мастикой. До проведения лабораторных анализов, было предпринято несколько экспериментов для выявления подходящего для мастики растворителя. Результат оказался неожиданным – для размягчения мастики подошла обычная вода – участок мастики смачивается и оставляется намокать, после этого его становится возможно осторожно удалить при помощи различных инструментов. Надо отметить, что работа по удалению мастики проводится не вслепую –

дело в том, что во многих местах под мастикой остались фрагменты инкрустации, которой теперь не видно. И неосторожное удаление мастики может привести к потере таких фрагментов. Чтобы этого не допустить, привлекаются рентгеновские снимки обрабатываемых участков двери, и места с инкрустацией под мастикой обрабатываются более внимательно и тщательно. В случае если фрагменты инкрустации выпадают, их возвращают на место при помощи полимерного клея. После подклейки, инкрустация возвращается на место и прижимается до полного высыхания клеящего вещества. Таким образом, участки с инкрустацией полностью освобождаются от более позднего слоя мастики, сама инкрустация очищается и остаётся на месте. Так как это реставрационный процесс, а не реконструкция, мы оставляем только ту инкрустацию, которая дошла до нас, и не привносим ничего нового.

Новые проблемы – биологическое разрушение древесины.

Часто при выполнении консервационных и реставрационных работ открываются новые непредвиденные обстоятельства, усложняющие процесс консервации и реставрации. Так случилось и с дверью гурханы. Как уже упоминалось ранее, в ходе расчистки поверхности двери от поздних наслоений, нам открылись невидимые ранее летные отверстия – небольшие отверстия, проделываемые мелкими насекомыми древоточцами, как правило, образующими колонии внутри древесины. Но это было меньшим из зол. В ходе той же расчистки и снятия с двери металлических стяжек, был обнаружен фрагмент древесины, прикрепленный к общему полотну одной из створок. Такие фрагменты-вставки наблюдаются на двери в нескольких местах – видимо, мастер, изготовивший дверь, делал такие вставки в частях древесины, не пригодных для резки. При удалении загрязнений и поздних скоб, а также современного шурупа, данный фрагмент легко отделился, и под ним была обнаружена значительная по размеру полость, уходящая вглубь двери, и большое количество ходов, проделанных более крупными насекомыми, предположительно термитами. Кроме самих ходов и полости также обнаружены созданные ими домики (Рис. 14). Сама древесина вокруг полости значительно ослаблена. В том месте, где обнаружена полость, на рентгеновском снимке имеется тёмное пятно, маркирующее эту полость. Такие темные пятна встречаются на нескольких рентгеновских снимках, что говорит о наличии полостей в нескольких местах в створках двери (Рис. 15).

Таким образом, рентгенографическое исследование подтвердило наличие пустот и внутренних повреждений двери, не видимых глазу. К счастью, следов живых насекомых в створках двери не обнаружено, однако есть опасения, что при благоприятных условиях, их личинки, сохранившиеся в древесине, могут активироваться и продолжить работу по разрушению дверных полотен. На данный момент предполагается дальнейшая дезинсекционная обработка, а также заполнение имеющихся полостей полимером.

Дальнейшее сохранение – предложение по переносу в музей.

Все проведенные исследования и наблюдения показали ослабленное состояние как древесины двери, так и её металлических деталей и обрамления. Оставлять и двери и её обрамление в таком состоянии, даже после консервационных и реставрационных работ на месте – недопустимо из-за высокого риска полной утраты этого памятника. Агрессивная среда, постоянно меняющаяся температура и влажность вследствие посещения мавзолея людьми, эксплуатация двери, регулярная сухая и влажная уборка, наличие внутри птиц, риск последующих ремонтов и неквалифицированной реставрации подвергают сохранность двери значительному риску.

Для сохранности уникальной резной деревянной двери тимуридской эпохи, а также её обрамления, весь комплекс необходимо максимально оградить от контакта с людьми и агрессивной средой, резкой сменой влажности и температуры. Лучшим решением станет перемещение комплекса двери и её обрамления в музейные условия. Причём, музей необходимо выбрать там же, в Туркестане – для того, чтобы дверь осталась в своём родном регионе.

Вместо оригинальной двери предполагается изготовить новую, более точную копию, опирающуюся на уже проведенные исследования, и на резьбу и инкрустацию, детали которой выявлены в ходе консервационных и реставрационных работ. Таким образом, в мавзолее окажется точная научная копия двери, и её оригинал переместится в музей, где будут созданы подходящие условия для его дальнейшего сохранения и изучения. Кроме того, будучи размещенным в музее, комплекс двери станет центром внимания, и не будет визуально теряться на фоне зала казандыка.

Заключение.

Проведённые работы и исследования выявили множество скрытых ранее проблем и подтвердили худшие опасения относительно состояния двери. Лабораторные исследования материалов двери и её инкрустации расширили знания о комплексе. Рентгенографические исследования выявили не видимые визуально повреждения, а также помогли идентифицировать места с оставшейся инкрустацией под мастикой. Сделан вывод о недопустимости продолжения эксплуатации двери на месте в виду опасности её полной утраты. Предложено создание точной научной копии для размещения на оригинальном месте – самой двери и её обрамления. Выдвинуто предложение о перемещении оригинала двери и её обрамления в музейные условия – для сохранения уникального комплекса резного дерева тимуридской эпохи, и лучшей презентации памятника.

Использованная литература и источники

Вяткин, 1906 – Вяткин В.Л. Историческая справка (о мавзолее Ясави) // Туркестанские ведомости. 1906. № 93.

Гюль Э.Ф. Резное дерево эпохи Амира Тимура и тимуридов// Искусство резьбы по дереву в тюркском мире. Казань, 2017.

Денике Б.П. Архитектурный орнамент Средней Азии. М.-Л., 1939.

Ёлгин Ю.А. Мавзолеем Ходжи Ахмеда Ясави: история архитектурно-археологических исследований. Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. III. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. – 300 с., илл.

Кожа М. Памятники средневековой резьбы по дереву из г. Туркестана. 2020.

Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1870. – IX, 39 с.

Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. Ташкент, 1929. Т. XIX. С. 39-43.

Отчет от ТОО "Остров Крым" для РГП «Казреставрация» Министерства культуры и спорта РК, Алматы, 2021.

Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы: Гл. ред. «Казак энциклопедиясы», 1994. 368 с.

Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Ясави. Алма-Ата, 1989.

Рисунок 1. Дверь гурханы. Лицевая сторона

Рисунок 2. Дверь гурханы. Обратная сторона (внутренняя).

Рисунок 3. Натурное обследование состояния двери, 2018.

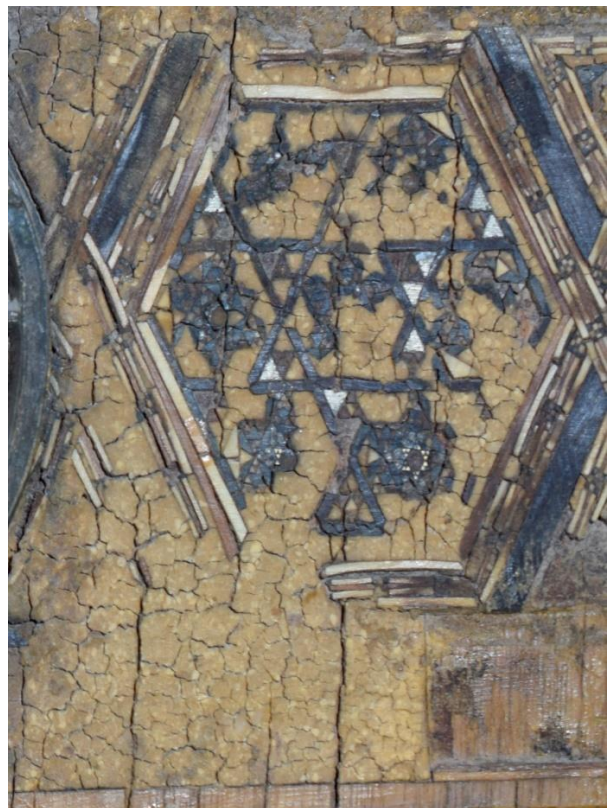

Рисунок 4. Фрагмент двери на момент обследования.

Рисунок 5. Процесс проведения рентгенографического исследования.

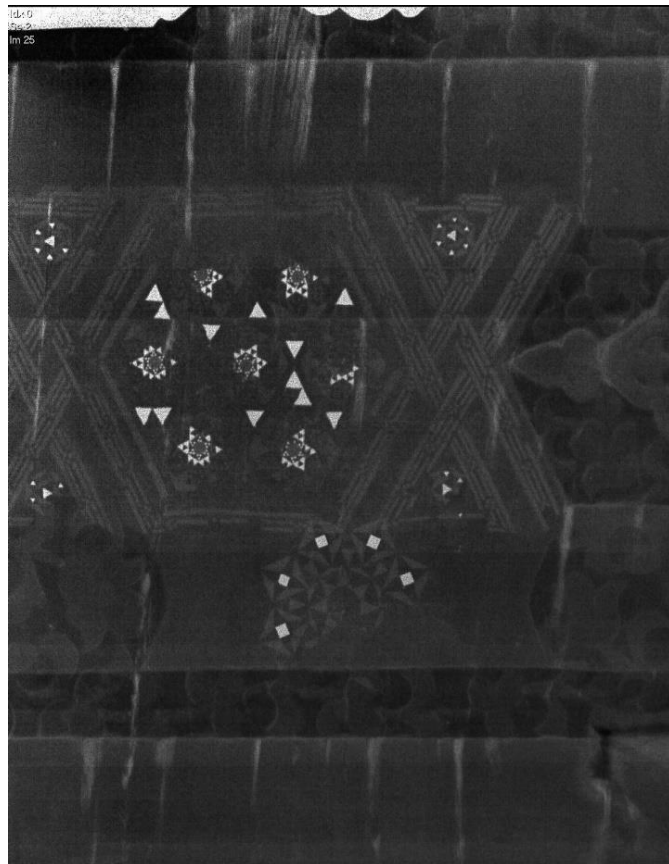

Рисунок 6. Рентгеновский снимок фрагмента двери. Инкрустация показана более светлым цветом.

Рисунок 7. Копия двери установлена на место.

Рисунок 8. Оригинал двери в научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым».

Рисунок 9. Процесс демонтажа металлического обрамления двери.

Рисунок 10. Металлическое обрамление двери в научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым»

Рисунок 11. Процесс рентгенографического исследования двери в лаборатории.

Рисунок 12. Рентгеновский снимок фрагмента двери. Инкрустация показана более светлым цветом.

Рисунок 13. Процесс удаления слоёв загрязнений и лака.

Рисунок 14. Полость внутри полотна двери, созданная древооточцами.

Рисунок 15. На рентгеновском снимке видна полость внутри двери – обозначенная более тёмным цветом.

Рисунок 16. Макет предполагаемой конструкции для музеефикации двери.

ЖЕМЕНЕЙ Ислам Ақмұратұлы,
ф. ф. д., профессор,
эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетіндегі «Иран-Тұран» зерттеу орталығы
jemeneyselam@yahoo.com
Алматы, Қазақстан

МАҢҒЫСТАУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

...Егер әуеге көтеріліп Маңғыстау мен үстірт үстін шарлап өтсеңіз, осы екі құрлықты жауып жатқан Тетис теңізінің толқындары мен су асты ағындарының ізі сайрап жатыр. Соларға қарап, осы құрлықты басып жатқан топан судың қалай тартылғанын айтпай-ақ аңғарар едіңіз.

Әбіш Кекілбайұлы

Ералы Лұқпанұлы Тоғжан 2017-2019 жылдары Маңғыстау облысының әкімі болып тұрғанда екі рет өлке тану мақсатында ішкі және сырттан келген ғалымдармен ғылыми саяхатқа шықтық. Сол Маңғыстау экспедициясы нәтижесінің бергені мол болды. Маңғыстау Қазақстанның қиыр оңтүстік батысында бір миллион халқының 92 пайызы қазақ тегінен құрылған – 16,67 млн.га тең жер ауқымы бар өлке. Каспий жағасында орналасқан көрікті Ақтау қаласы орталығы мен бес ауданы (Маңғыстау, бейнеу, Мұңайлы, Түпқараған, Қарақия) бар. Маңғыстау облысында Жаңаөзен қаласы Ақтаудың оңтүстік- шығысында 150 шақырым жерде орналасқан, жүз мыңға жуық халқы бар.

Маңғыстау өлкесінің гео-саяси маңызы үш дәуірге бөлінеді. Олар: 1. Ежелгі дәуірі – Сақ тайпасы мекен еткен және Хэзэр тайпасы билік құрған заман. 2. X- ғасырда оғыз – қыпшақ тайпаларының Түркістаннан Кавказ, Анадолы және Мысыр – Сирия сынды елдеріне көшкенде өткелі болған дәуір. Маңғыстаудың осы дәуірі туралы түркиялық ғалым Фарук Сумер (1924-1995) «оғыздар» ,- атты зерттеу еңбегінде өте құнды мәліметтер берген. Онда: «Бұл жарты арал Хэзэр (Каспий) теңізінің шығысының солтүстік бағытында орналасқан. Бастапқы кезде Сияхкуһ (Қаратау) аталған. X - ғасырдың бастапқы ширегінде тұрғыны болмаған. Аталған сол кезде оғыз тайпалары арасында дау-дамай шыққан. Содан оғыздардың бір бөлігі осы жарты аралға қоныс тепкен. Еш күмән жоқ X - ғасырдан XIII – ғасырға дейін Сырдария бойынан көш тоқтаусыз жүріп жатты. X - ғасырдың екінші жартысынан кейін бұл өлке Жәбәл Бан Қышла деп аталып кеткен. Маһмұт Кашғари кітабында бұл жарты аралдың аты «Ман Қышлағ» ,- түрінде жазылған. Ибн Әсир кітабында «Маңқышлақ» бір қаланың аты ретінде аталған. (مدینه، مانقشلاق). Якут Һүмәви кітабында: Ман Қышлақ есімі өте бекем қамалдың аты деп жазған. /1-176-177/ 3. Қазіргі заманда Қазақстан Республикасының Каспий теңізі арқылы көрші елдермен сауда-саттық жасайтын жалғыз портқа ие аймақ.

Тарихи зерттеулердің үш саласы бар. Олар: археология, фольклор және жазба әдебиет. Аталған үш салада Маңғыстаудың тарихын зерттеп, зерделеуге мүмкіндік береді. Сондықтан Маңғыстаудың тарихи мұраларын үш салаға бөліп қарауға болады.

Археология бойынша:

1. Сақ дәуірінен қалған заттық ескерткіштер.
2. Бекініс орындары
3. Жібек жолы бойындағы Қызылқала шаһары
4. Қабірге қойылған ескерткіш тастар және қорымдағы қашалып жазылған жазбалар мен эпиграфикасы
5. Мешіт-медреселер А) жер асты мешіт-медресе Ә) Жер үсті мешіт-медресе
6. Құдықтар, әрине аталған заттық ескерткіштердің әрбірі әртүрлі кезге тиіс болғандықтан біртұтас Маңғыстау өлкесінің тарихын қамтиды.

Табиғат ескерткіштері:

1. Айрақты
2. Боқты

3. Шерқала
4. Ақмыш сайы
5. Бозжыра
6. Жығылған
7. Қарақия
8. Қарынжарық
9. Самал
10. Саура
11. Тамшалы
12. Торыш
13. Тұзбайыр

Суреттер Kazakhstan.travel, massaget.kz, visitmangystau.kz және т.б. сайттардан алынды.

1. Айрақты

2. Бөқты

3. Шерқала

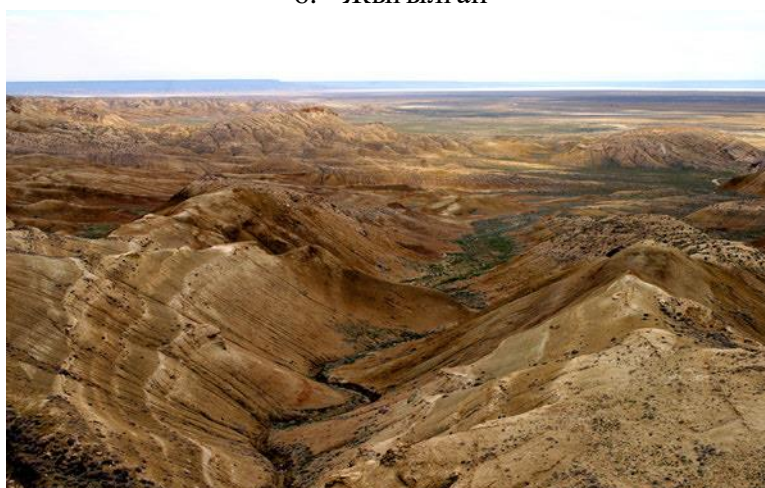
4. Ақмыш сайы

5. Бозжыра

6. ЖЫҒЫЛҒАН

7. Қарақия

8. Қарынжарық

9. Самал

10. Саура

11. Тамшалы

12. Торыш

13. Тұзбайыр

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

1. Фаруқ Сумер; Оғыздар, аударған: Анадүрді Онсори, Гүмбез Кавуыс, 1380, 345 б. қосымша карталар.
2. Маңғыстау энциклопедиясы – Алматы: Атамұра, 1997, 384 б. 32 түрлі-түсті жапсырма.
3. Жеменей Ислам, Маңғыстаудың тарихи қорымдары, «Мәдени мұра» журналы, № 4 (79) 2018 шілде-тамыз. 64-80 бб.
4. Жеменей Ислам, Маңғыстаудың тарихи қорымдары (Тұран-Иран зерттеу кеңістігінде), 2018- 23 шілде. Mediana.kz
5. Маңғыстау Мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы, Сейсем ата қорымының араб жазуындағы эпиграфикасы, астана-2015, 160 б.

БЕСИК (ЛЮЛЬКА-КАЧАЛКА) – ВАЖНЫЙ АТРИБУТ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. (О «БЕСИКОВОЙ» ДЕФОРМАЦИИ ГОЛОВЫ У КАЗАХОВ)

Аннотация. Мақалада көшпелі халықтарда жаңа туған баланы жатқызатын бесіктің маңыздылығы және салт-дәстүрге қатысты жасалатын ырымдар мен жоралғылар жайлы баяндалады.

Түйін сөздер: бесік, көшпенді, рәсім, дәстүр, аңыз, Орталық Азия.

Abstract. The article tells about the importance of the cradle for newborns in nomadic peoples, about tradition and rituals performed in relation to tradition.

Key words: cradle, nomad, ritual, tradition, legend, Central Asia.

Рождение ребенка у народов Центральной Азии является знаменательным событием. Традиции и обряды казахов, узбеков, туркмен, кыргызов, каракалпаков и таджиков во многом схожи.

У казахов приход на свет младенца сопровождается различными празднествами: *шилдехана* (праздник рождения ребенка); *калжа той* (праздник роженицы), которую отмечают только женщины и делают специальные коржуны с подарками; *бесик той* (праздник по поводу укладывания младенца в колыбель), *кыркынан шығару* (сорокодневие, вывод ребенка из 40 дней) – особый ритуал, где на младенца должны полить из сорока ложек воды и после этого можно было показывать ребенка; *тусау кесу* (разрезание пупа), связанное с первыми шагами ребенка и т.д.

В старину у казахов, сразу после рождения полагалось положить младенца на чистую шкуру убитого волка – считалось, что зверь передаст малышу свою силу и выносливость.

Радостная весть у казахов называется «суинчи». Кто первым доносит радостную весть одаривался щедрым подарком, а также за «суинчи» давали коня. Услышав радостную весть, родственники роженицы несли подарки, где основной была колыбель, люлька-качалка. Называется у она у казахов - бесик, у узбеков, каракалпаков и киргизов – бешик, у туркмен – салланчак, у таджиков – гахвора.

Бесик – один из важных атрибутов кочевого народа. По старинной казахской легенде, в период древних хуннов и уйсунув, столетний аксакал Мизам сажал деревья в Жетысу (Семиречье) и на Алтае. После смерти аксакала китайский правитель сжег его сады. На земле остались лишь искривленные ветви арчи и таволги. Новорожденная внучка Мизама сильно плакала и не могла успокоиться. Кочевники с мольбами и молитвами обратились к богу небес - Тенгри. Мольбы были услышаны: появился человек в белых одеяниях, он уложил малышку на ветки уцелевшей таволги и укачивал ее. Так по легенде у кочевников появился первый бесик (1).

Почему бесик несли родственники роженицы, со стороны матери? Ответ заключается в древнем поверии. У казахов человек имел родственников с трех сторон. Первая – это со стороны отца (өз жұрт – своя отцовская родня), вторая со стороны матери (нагаши), третья со стороны жены или мужа (қайын). У казахов есть поговорка: «Өз жұртың күншіл, қайын жұртың міншіл, нағашы жұртың сыншыл (жаңашыр)». Смысловой перевод означает: «Отцовская родня имеет зависть, родня со стороны мужа или жены смотрят иронически, с претензией, родня со стороны матери (нагаши) искренна, всегда сочувствует и желает добра». По поверию родственники со стороны матери (нагаши) не имели дурного глаза и только они имели право принести люльку – бесік (2).

Казахская люлька-качалка — бесик необыкновенно простая в использовании и удобная при кочевом образе жизни. Ребенок, в условиях кочевья, будучи запеленатый, не мог выпасть с бесика, который укреплялся на лошади или верблюде.

Бесик изготавливался из арчи (можжевельника), которая благодаря большому количеству эфирных масел и смол с терпким запахом обладала бактерицидными и противовоспалительными свойствами. Самая главная часть бесика – корпус, где в области таза ребенка делают специальный проем. Под проемом располагают шумек – трубку и тубек – емкость-горшок. Тубек – это емкость, в которую собираются детские испражнения. В тубек насыпали золу, чтобы она впитывала мочу ребенка и нейтрализовала неприятные запахи. Шумек – это конструкция, напоминающая курительную трубку, в которую ребенок мочился, в результате чего также наполнялся тубек. Шумек делали из дерева или бараньей косточки. Благодаря этой конструкции малыш всегда оставался сухим и чистым (3).

С древних времен сложилось поверье, что в жилищах людей водится нечистая сила, приносящая вред человеку. Поэтому, перед тем, как ребенка внести в юрту и положить в колыбель, проводился «обряд огнем» – аластау, для изгнания из колыбели «нечистой силы» путем окуривания дымом травы алдраспан (ритуального растения, очищающего от всех напастей).

Обряд «аластау» проводила самая уважаемая в ауле женщина, обладающая положительными качествами характера. Она обходила и окуривала юрту и бесик травой алдраспан со словами, изгоняющими злых духов:

Алас, алас, алас, (Огонь, огонь, огонь)

Әр пәледен қалас, (Защити от всего плохого)

Тілі бардың, көзінен алас, (От злого языка и дурного глаза)

Оттан, судан, қауіп-қатерден алас. (От огня, воды, опасностей и угроз).

Особый обрядом у казахов считается «укладывание ребенка в колыбель». Укладывание в колыбель считается первым важным этапом в жизни малыша. В каждом регионе Казахстана существуют разные сроки помещения новорожденных в колыбель. В северных регионах младенцев укладывают спустя семь дней после отпадания пупка и заживания ранки. В южных регионах считали, что лучшим является 40-й день после рождения, хотя сейчас нет такого разделения.

В процессе укладывания младенца в колыбель, завязывались две завязки – қол бау (для рук) и аяқ бау (для ноги). Младенца страхуют от выпадения при помощи ремней (тартпа бау), сделанных из мягкой ткани. Одним ремнем закрепляют верхнюю часть туловища, а другим нижнюю, в области коленей.

На бесик было принято накрывать семь вещей: верблюжье одеяло, покрывало (жабу), чапан, кафтан отца (кебенек), шкуру волка, уздечку, ногойку. В качестве оберега от злых духов к перекладине колыбели привязывали когти филина, волчью лапу, вешали бусинки голубого, белого и черного цветов, тұмар – треугольные тканевые амулеты, а также асыки в качестве погремушек. Под подушку для мальчиков клали кинжал, а для девочек зеркало и расческу, а у изголовья череп змеи (в древности) (4).

Перед тем как уложить ребенка перетягивали лоб (мандай) ребенка платком от сглаза. Эта повязка в основном снималась по исполнению сорокадневия. Также на лоб мазали черную сажу от недобрых глаз. По поверью на лбе ребенка великий Тенгри ставил свое тавро, где была указана его будущая судьба. Как говорят казахи «мандайына жазылган бақ» на «лбу прописана судьба», которую надо беречь от дурного глаза.

После укладывания ребенка в бесик произносятся пожелания: «Тәңір жарылқасын!» «Пусть благословит Тенгри!» Счастливая мать произносит первые убаюкивающие слова: «Алди-алди ак бопем, ак бесикке жат бопем!» (Баю-баю, сладость моя, спи в белой колыбели!).

В настоящее время многое пишется о пользе и вреде бесика. Но, нас интересует историческая сторона древней традиции кочевников укладывания ребенка в бесик (люльку-качалку). Ребенок лежит в бесике часами без движения, пока его мама хлопчет по

хозяйству. Малыш лежит постоянно только на спине, отчего его голова, под своей тяжестью уплощается в районе затылка, отчего последний становится плоским. Некоторые казахи до сих пор крепко привязывают к головам младенцев платок от сглаза и мажут черной сажей. Вследствие, чего происходит искусственная деформация головы.

В конце XIX века, первый исследователь антропологии казахов, выдающийся русский антрополог и этнограф А.Н. Харузин отмечал, что *«из стран, изобилующих деформированными черепами, следует упомянуть Венгрию, отчасти Австрию, наши южные (казахские – М.А.) степи..., что центр этого обычая находился очевидно в наших (казахских – М.А.) степях и в Австро-Венгрии»*. В своем огромном труде (549 страниц) по антропологии казахов А. Харузин писал, *«что голову киргиза (казаха-М.А) следует причислить к сильно брахицефаличным формам»* (5).

(Казахов в XVII-XIX века и начала XX века официальная русская администрация именовала киргизами, киргиз-кайсаками, а кыргызов – каракиргизами, бурутами, дикокаменными киргизами – М.А.).

Об искусственной деформации голов древних скотоводов Средней Азии и Казахстана отмечает антрополог Л.Т. Яблонский. Он пишет: *«Выделяются различные типы деформации. У подавляющего большинства искусственно уплощена область затылка и задней части теменных костей. Такой тип деформации хорошо известен на территории Средней Азии, особенно от эпохи раннего средневековья и прослеживается здесь до современности. Судя по этнологическим данным, уплощенность затылочной кости возникала в раннем детстве, вследствие обычая жестко фиксировать ребенка в колыбели. Отсюда и традиционное название этого вида деформации – «бешиковая» (от тюркского «бешик» - подвесная колыбель). ...Бешиковая деформация, в отличие от других видов, не должна рассматриваться как признак, имеющий этническую нагрузку. Это признак культуры этноса, поскольку происхождение ее связано, скорее всего, не с попыткой обособить свой физический облик, а лишь традиционным способом укладывания в колыбель ребенка»* (6).

На территории Казахстана советскими археологами были найдены древние искусственно деформированные черепа хуннов и усуней. Корифей антропологии Е.В.Жиров в своем научном труде «Об искусственной деформации головы» пишет: *«В долине р. Таласа, в Казахстане, Гейкелем и Бернишамом были раскопаны курганные могильники с катакомбами начала н.э., которые Бернишам склонен приписывать гуннам. Процент деформированных черепов в них исключительно высок; на ряду с прекрасными коническими формами (рис. 28, 5) встречаются также переходные к низким, большинство черепов, кроме того, затылочно-деформировано... В первой половине I тысячелетия н.э. мы наблюдаем внезапный и блистательный расцвет обычаев, способствовавших искусственной деформации, которые вслед затем медленно отмирают. Наличный материал свидетельствует о продвижении этих обычаев в данный период с востока на запад»*.

Действительно, погребения с циркулярно-деформированными черепами располагаются в следующий хронологический ряд: 1) таласские могильники, 2) сарматские погребения Поволжья, Украины и Сев. Кавказа, 3) готские могильники, 4) средневековые могильники Сев. Кавказа и Закавказья, а также отдельные погребения на раннесредневековых некрополях в Западной Европе. Полагаю, что эта последовательность определена движением гуннов» (7).

В конце небольшого исследования о бесике и «бесиковой» деформации головы отметим, что затылочная и круговая (кольцевая) деформация у казахских малышей является непреднамеренной, она возникает из-за долгого лежания ребенка на спине, голова деформируется под действием собственной тяжести и перетягивания лба платочком от дурного глаза, а также лобно-затылочная и теменная деформации, имеющие национальные черты.

История искусственной деформации головы у казахов имеет древние корни и вследствие не изученности необходимо полноценное исследование.

Использованные источники и литература

1. Оспанбай А. Бесік тербеткен үйде береке бар. Түркістан. 15 желтоқсан 2016.
2. Такежанұлы Қ. Қазақтың ежелгі әдет-ғұрыптары. Алматы. 2005, 84 бет.
3. Доброта Л. Древние корни бесика. Казахстанская правда. 7 августа 2015 года.
4. Орхон Б. Ритуал и символ казахского народа «бесик» или «колыбель младенца». В кн.: Сборник научных трудов. Под общ. Ред. Е.П. Ткачевой. Белгород: АПНИ, 2021. С. 12-14.
5. Анучин А. Киргизы Букеевской Орды (Антрополого - Этнологический очерк). Выпуск I. Известия Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском университете. Т. LXIII. Труды Антропологического Отдела. Т. X. М., 1889. С. 431 (549 с.).
6. Яблонский Л.Т. К проблеме формирования краниологического типа древнейших скотоводов Средней Азии и Казахстана. Этнографическое обозрение, 1996, №6. С.45-52.
7. Жиров Е.В. Об искусственной деформации головы// КСИИМК. Вып. 8. - М.: изд-во АН СССР, 1940. С. 81-88.

¹ БАЙГУНАКОВ Досбол Сүлейменұлы,

т. ғ. д., профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
¹ dosbol_bs@mail.ru
Алматы, Қазақстан

² СТОЯН Анастасия Олеговна,

Алматы қаласы бойынша сот сараптамалары институты
сот-медициналық сарапшысы
² lira_88@mail.ru
Алматы, Қазақстан

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ЖАНАЛЫҚ АУЫЛЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНДЕР МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ САРАПТАМАСЫ

Annotation. The purpose of this study is to study and consider some aspects of the bone remains of buried citizens in the village of Zhanalyk, Almaty region, during the period of mass repression. The discovery of “mass graves”, as well as the development of new conceptual ideas in historical science, is impossible without practical and theoretical concepts of criminology on the above-mentioned topics. In our case, the applied nature of forensic knowledge is largely based on the use of archaeological material. The correct identification of various “finds” by forensic operations in archaeological science is crucial for its subsequent harmonious development and formation as a full-fledged source in historical science. Therefore, the materials of forensic operations in the case for practical application by historians, in our opinion, is the most optimal way to solve individual points on various issues of mass political repression that occurred in 1930-1940 in Kazakhstan.

Key words: Zhanalyk, archeology, history, criminology, repression, skeleton, bone remains.

Аннотация. Целью данного исследования является изучение и рассмотрение некоторых аспектов костных останков захороненных граждан в селе Жаналык Алматинской области в период массовой репрессий. Обнаружение «братских могил», а также разработка новых концептуальных идей в исторической науке невозможно без практических и теоретических концепций криминалистики по вышеназванной тематике. В нашем случае прикладной характер криминалистических знаний в значительной степени основан на использовании археологического материала. Правильное определение различных «находок» путем криминалистических операций в археологической науке имеет определяющее значение для последующего гармоничного ее развития и становления в качестве полноценного источника в исторической науке. Поэтому материалы криминалистических операций в деле для

практического применения их историками, по нашему мнению, является наиболее оптимальным способом решения отдельных моментов по различным вопросам массовой политической репрессий, произошедшей в 1930-1940 гг. в Казахстане.

Ключевые слова: Жаналық, археология, история, криминалистика, репрессия, скелет, костные останки.

1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін құрбандарына тиесілі атылған адам қалдықтарына қатысты тарихи-археологиялық зерттеулерді толыққанды қарастыру үшін криминалистика ғылымына, оның әдістері мен методологиялық аппаратына жүгінген абзал.

Криминалистиканың жалпы теориясы, әдіс-тәсілдері мен принциптері соңғы жылдары қарқынды түрде дамып келеді. Оған криминалистік зерттеулер аясының кеңеюімен қатар жаңа технологияларды ғылыми-зерттеуде кеңінен қолдану, ғылыми және практикалық материалды рационализациялау өз әсерін оңынан тигізіп жатыр. Кез келген ғылым саласына жекелеген жүйелік құрылымдар, өзіндік сыныптау тән. Олар сол нысанның шынайы табиғатын да көрсетеді.

Біздің тарихи-археологиялық зерттеу жұмыстарымызда аталып отырған криминалистика ғылымы жекелеген адам немесе тұлға қаңқасына қатысты мән-жайларды анықтауға жәрдемін тигізе алады. Әдетте археология, тарих ғылымдарының криминалистік зерттеулерге жүгінуі өте сирек кездесетін құбылыс. Сонда да болса қазіргі таңда пәнаралық зерттеулерге ерекше мән беріліп отырған кезеңде бұл ғылым салаларын өзара тоқайластыратын ғылыми-зерттеу жұмыстарының жеткілікті екендігін байқаймыз. Бірнеше ғылым салалары тоғысқан кезде ғылыми танымға тән барлық теориялық және эмпирикалық әдістердің қолданылатындығы белгілі. Сол себепті жұмыстың спецификалық проблематикасы археологиядағы дәстүрлі әдіс-тәсілдерді ғана емес, сонымен қатар ауқымды сыныптамалық (аналитикалық-синтеттік, жүйелік-құрылымдық, тарихи салыстырмалы және т.б.), кешенді және өркениеттілік ұстанымдарды кеңінен қолдануды талап етіп те отыр.

Айта кететін бір жайт, криминалистиканың ұзын сонар тарихы бар. Ол жайында көптеген ғылыми және ғылыми-көпшілік әдебиеттерде айтылып та келеді (Торвальд, 1979). Кеңестік дәуірде қалыптасқан криминалистік ғылыми әдебиеттер де жеткілікті (Шляхов, 1963; Яблоков, 1985). Бұл әдебиеттер криминалистиканы жеке пән ретінде қарастыруымен ерекшелінеді (Васильев, 1962; Белькин, 1988). Ал КСРО ыдырағаннан кейін посткеңестік елдерде бұрынғы криминалистика әдіс-тәсілдері сақталынып қалды және жаңаша принциптер, технологиялар енгізілді (Коршунов, 2001; Гармаев, 2003). Сонымен қатар отандық криминалистика ғылымының даму белестері бірқатар заңгер-ғалымдардың еңбектерінде бір ізге түсірілді (Кусаинов, 2012, 8-20). Осы аталған және өзге де ғылыми әдебиеттерде «шұғыл-тергеу тобы» секілді термин сөздер кездеседі. Аталған шұғыл-тергеу тобы қылмыс болған жерге шығатын топ болып есептелінеді. Оның құрамы бірнеше мамандардан құралады. Қылмыс түріне қарай бұл топ құрамына криминалистер де кіреді. Олар қылмыстық оқиға болған жерде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, сараптама қорытындысын топ мүшелеріне тапсырады. Алайда Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылынан табылған жаппай репрессия құрбандарының «моласын» қазу барысында далалық зерттеу жұмыстарына криминалистер шақырылған жоқ. Өйткені ғылыми жоба аясы шеңберінде топтың орнына археолог-мамандар қазба жүргізді. Мамандар әрбір затты, скелет немесе адам қаңқасын мұқият қағазға түсіріп, содан кейін ғана барлық «олжаларды» криминалистер-сарапшыларға өткізді. Соның негізінде табылған алуан түрлі заттар кешені, соның ішінде мыңдаған адам сүйектері ғылыми тұрғыдан зерделенді. Әрбір индивидтің расасына, жынысына, жас ерекшеліктеріне, т.б. жайттарына назар аударылып, криминалистік сараптама жасалынды.

Тағы да бір тоқтала кететін жайт, Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылында жаппай қуғын-сүргін құрбандарын жерлегендігі жайлы материалдар өткен ғасыр соңына қарай баспасөздерде, ішінара ғылыми еңбектерде айтыла бастаған болатын. Осы уақыттан бері түрлі деректік қорда шоғырлана бастады. Біз көтеріп отырған тақырыпқа қатысты

әсіресе 2018 жылы мол материалдар алынған еді. А.Рахимов көшесінде тұратын жергілікті тұрғындар су құбырын жүргізу барысында ондаған адам қаңқаларына кезіккен. Олар адамның сүйектерінен басқа бірқатар тұрмыстық тұтынушы заттардың қалдықтарын да (монета, көзілдірік әйнегі, муштук, т.б.) тауып алған еді. Скелет қалдықтарының қасынан тұрмыстық бұйымдармен қатар наған тапаншасының гильзалары, оқтары да табылады. Олардың барлығын тот басып кеткен. Сонымен қатар сырт киімнің, соның ішінде көйлек, костюм, пальто түймелері, былғары аяқ киімнің бөліктері (табаны, алқымы, бауы, қоныштары, т.б.) аршып алынған. Мұндай материалдар олардың деректемелік негізін де көрсетеді. Себебі алынған әрбір материал мамандар үшін өте құнды дүние болып табылады.

Криминалистика – қолданбалы ғылым. Бүгінгі таңда отандық криминалистика саласы 20 шақты криминалистік зерттеулер жүргізе алады. Солардың көпшілігі дәстүрлі криминалистика зерттеулері болғанымен, соңғы жылдары одорогиялық, фоноскоптық, т.б. зерттеулер жүргізу, георадар, металлодетектор, магнитомер қолдану, ДНК сараптамасын жасау кеңінен пайдаланылуда. Былайша айтқанда криминалистік технологиялар да даму үстінде. Әсіресе ашылмаған қылмыстық орындардан алынған мәліметтер негізінде ДНК базасын жасау кең көлемде қанат жайып отыр. Оның негізінде бірқатар жұмыстар жасалынып та жатыр. Жаппай қуғын-сүргін құрбандарының ДНК базасын жасау да кезек күттірмейтін мәселе. Сонымен қатар 3D сканер арқылы адамның бас сүйегін қалпына келтірудің де маңызы зор деген ойдамыз. Жаңа компьютерлік бағдарламалар адамның тұлғасын анықтауда ерекше маңызға ие. Қазіргі кезде «Образ ++» атты бағдарлама отандық криминалистика саласында кеңінен қолданылады. Бұл бағдарламаның жетілдіріле түсуі керек-ақ деген пікірдеміз. Сондай-ақ жоғарыда аталған георадардың жаппай қуғын-сүргін құрбандарының әртүрлі сауалдарын, соның ішінде олардың жасырылған молаларын табуда маңызы зор. Георадар заманауи геофизикалық аппарат болып саналады. Оның техникалық мүмкіндігі мол. Археология саласында соңғы жылдары қарқынды түрде қолданылып келеді. Геоградар қазба орындары, жер асты жолдарын, қылмыстық жерлеу орнын, адам қаңқасының қалдықтарын анықтауға жәрдемдеседі (Кемали, Журсимбаев, 2020, 23). Ол дәстүрлі археологиямен кейінгі уақытта тез интеграциялануда.

Заманауи инновациялық технологиялардың дамуы шұғыл-криминалистік бөлімшелердің компьютерлік-техникалық зерттеулерді және тұлғаның биометрлік идентификациясын анықтауды күшейте түсуді талап етіп отыр. Тұлғаның идентификациясын жасауда криминалистік зерттеулер маңызы күннен-күнге артып келеді. Бүгінгі таңда отандық криминалистика саласында Digital Crime Lab (DCL) жұмыс істейді. Бұл заманауи сандық криминалистік лаборатория болып табылады. Оның негізгі екі бағыты бар: біріншісі, компьютерлік-техникалық зерттеулер жүргізу; екіншісі, тұлғалар идентификациясы жүйесін жасау. Мұндай бағыттағы зерттеулерді де келешекте жаппай қуғын-сүргін құрбандарын анықтау мақсатында қолданған абзал.

Жаппай қуғын-сүргін қуғындарының археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясын зерттеуде дәстүрлі далалық этнографиялық бағыттағы жұмыстарды да қолданып кеткеннің артықшылығы жоқ. Көбінесе бірқатар эмпирикалық материалдар жергілікті халықтан сұрастыру бойынша да жинастырылады. Ғылыми жоба орындаушылар тобы жергілікті халықтан, ақсақалдар кеңесінен және тағы басқа адамдардан алуан түрлі мағлұматтар сұрастырды. Дегенмен Жаңалық ауылында тұрып жатқан көпшілік біздің зерттеп жүрген тақырыптан мүлдем бейхабар болып шықты. Яғни, жаппай репрессия құрбандарының жерлеу орындарын нақты білмейтіндіктерін жеткізді. Бірен-саран информаторлар шаруашылық жұмыстары кезінде адам сүйектері, қаңқалары шықты деген жерлер ортағасырлық жерлеу орындары ретінде анықталынды. Нақты эмпирикалық материалдар архивтерден шықты. Олардың арасында ҚР Орталық мемлекеттік архив, ҚР Президенті архиві, Алматы облыстық мемлекеттік архиві, Омбы облыстық мемлекеттік тарихи архиві сынды бірқатар мекемелерден табылды. Бұл алынған мәліметтер жаппай қуғын-сүргін туралы ақпараттар қорын қалыптастыруға септігін тигізді. Архив қорларындағы атылуға үкім шыққан адамдардың жерлеу орны, үкімнің қалай жүзеге

асырылғандығы туралы мәліметтерге акцент берілгенімен, мұндай сауалдарға нақты жауаптар алына қоймады.

2023 жылы далалық маусымда ақпарат берушілердің көмегімен бірнеше орындардан жаппай қуғын-сүргін құрбандарының жерлеу орындары анықталынып, нәтижесінде 20 шақты тұлғаның сүйегі қазып алынды. Жинастырылған скелет немесе адам қаңқасының қалдықтары 10 шақты қаптай болды. Қазба жұмыстарынан кейін сүйек қалдықтары Алматы қаласында орналасқан «Алматы қаласы бойынша Сот сараптамасы институты» РМҚК филиалына өткізілді.

«Алматы қаласы бойынша Сот сараптамасы институты» РМҚК филиалына тапсырылған қапшықтар аршылып, ондағы жаппай қуғын-сүргін құрбандарының сүйек қалдықтары зерттелінді. Зерттеу барысында зертханада кеңінен қолданылатын дәстүрлі әдістер бойынша ғылыми талдаулар және өзге сараптамалық жұмыстар атқарылды. Ең алдымен тапсырылған заттарға фотофиксация жасалынды. Фотоаппарат арқылы сүйек қалдықтарының алғашқы тұрпаттары анықталды. Адам анатомиясы бойынша сүйектердің өзіндік атаулары анықталынып, қанша адамға тиесілі болуы мүмкін екендігіне назар аударылды. Мұндай жұмыстар бас сүйектеріне қатысты да жүргізілді. Одан кейін бас сүйектердің бөлшектеніп кеткен бөліктері өзара желім арқылы жалғанып, қанша адамның бас сүйегі болуы ықтимал деген сұраққа жауап іздестірілді. Жалпы алғанда, Жаңалық ауылынан табылған бас сүйектерге соттық антропологиялық зерттеулер жүргізілді десе де болады. Адамның биологиялық тұрпатына қарап соттық антропология оның жынысына, жас мөлшеріне қатысты мәліметтер алынды. Бұл үшін адамның бас сүйегі, өзге де анатомиялық сүйектері, тістері, бас қорапшасының бөліктері, т.б. мұқият есептелінді. Оның антропометриясына да назар аударылды. Мұндай мәліметтерді жинақтау зерттелініп жатқан индивид туралы толымды ақпарат алуға септігін тигізеді.

Сот сараптамасына өткізілген адам скелеттері немесе қаңқаларының қалдықтары арасында 20-30 адамның бас сүйегі біршама жақсы сақталған. Көпшілік бас сүйектер ер адамдарға тиесілі. Кейбір бас сүйектер шағын, әйел адамдарға тиесілі. Олардың үлес салмағы жалпылама түрде шағын болып келеді. Ал ер адамдарға, соның ішінде жастау келген адамдарға (20-30 жастағы) тиесілі сүйектер басымырақ кездеседі. Адамдардың зорлықпен өлтірілгендігін кейбір сүйектердегі оқтың іздері немесе шашылып кеткен бас сүйектердің қалдықтары растайды. Бірқатар бас сүйектердегі тістерге коронкалар орнатылған немесе металмен қапталаған. Мұндай бас сүйектер еуропоидтық раса өкілдеріне тән екендігі анықталып отыр.

Зерттеу барысында криминалистік зертханаға тапсырылған 20 шақты адам емес, одан да көп (яғни, дәл қазіргі мәліметтер бойынша 50-дей) адамның сүйек қалдықтары анықталды. Бұл мәлімет әлі де толығымен түседі деген ойдамыз.

Қорыта айтқанда, «Алматы қаласы бойынша Сот сараптамасы институты» РМҚК филиалына тапсырылған адамдардың сүйектері жаппай қуғын-сүргін құрбандарына тиесілі екендігі анықталды. Мұны ең алдымен олардың қастарынан табылған заттық материалдар, одан кейін сүйек қалдықтарына жасалынған криминалистік зерттеулер толығымен растайды. Келесі кезекте олардың ДНК базасын жасап, жақын ұрпақтары мен туыстарын табу, сонымен қатар сүйек қалдықтарын туыстарына аманаттау немесе олар жайлы мәліметтерді жеткізу керектігі де анық болып отыр.

Р.С. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің бағдарламалық-нысаналық қаржыландыруындағы «BR10164308 «Алматы облысы Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары қалдықтарының археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасы аясында орындалды.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

Белкин Р.С. 1988. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. Москва.

Васильев А.Н. 1962. Введение в курс советской криминалистики. Москва.

Гармаев Ю.П. 2003. Теоретические основы формирования криминалистических методов расследования преступлений. Иркутск.

Локар Эдионд. 1941. Руководство по криминалистике. Москва.

Кемали Е.С., Журсимбаев С.К. 2020. Некоторые проблемы криминалистики в свете сегодняшнего дня. Научно-правовой журнал Института законодательства РК. №1 (59).

Коршунов В.М. 2001. Следы на месте происшествия. М., 2001.

Кусаинов С.Ж. 2012. Становление и развитие криминалистики в Казахстане (1906-2009 гг.). Автореф. дисс. канд. юрид. наук: 12.00.09 – уголовный процесс, криминалистика, оперативно-розыскная деятельность. Бишкек.

Торвальд Ю. 1974. Сто лет криминалистики. Москва.

Шляхов А.Р. 1962. Теория и практика криминалистической экспертизы. Москва.

Яблоков Н.П. 1985. Криминалистическая методика расследования. Москва.

ДИН Ян,

профессор.,

ВИ Чен

Шаньси провинциясы Археологиялық зерттеу институты
aryanyan1419202669@qq.com

Шиэн, Қытай Халық Республикасы

МУХТАРОВА Гүлмира Райылқызы.,

Т.Ф.К,

ТУЛЕГЕНОВ Төрәлі Жақсылықұлы., ҚҰРБАНӘЛІ Жазира

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

railovna@mail.ru, tu4dik@mail.ru, zhazi1981@inbox.ru

Есік, Қазақстан

БЕСЕТАЕВ Бауыржан Берканович

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

besetaev@mail.ru

Алматы, Қазақстан

丁岩 魏铖 中国陕西省考古研究院

aryanyan1419202669@qq.com

中国陕西省西安

穆赫塔洛娃、Т.图列根诺、库尔班阿力·贾孜拉

哈萨克斯坦伊塞克国家历史文化博物馆

railovna@mail.ru, tu4dik@mail.ru, zhazi1981@inbox.ru

别瑟塔耶夫 巴巴, 阿勒法拉比哈萨克民族大学

besetaev@mail.ru

哈萨克斯坦阿拉木图

加拉勒克早期铁器时代封堆墓构筑初探（提纲）

ЖАҢАЛЫҚ ОБАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫНА ЖАСАЛҒАН АЛҒАШҚЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

2023 年 8 月 5-29 日, 陕西省考古研究院与哈萨克斯坦伊塞克国家历史文化博物馆, 联合清理伊犁河南岸区域塔尔加尔县加拉勒克 (Жаңалық) 村东南 2 座封堆墓 (M1、M2)。两墓均属中型墓, M1 居北、M2 居南, 相距约 50 米, 尽管被盗但是墓葬形制及出土器物较明确地显示都属于早期铁器时代, 大约在公元前 4-前 3 世纪。

M1 为土石封堆墓，呈低矮的圆丘状，土堆外铺设石圈 1 周，直径约 26、高度 1.28 米。封堆内有长方形竖穴土圹墓室 1 座，东西长约 3.1 米、南北宽约 1.44 米，墓口距墓底 1.44 米。随葬品余留较少，出土残金片 2、包金残珠 1 件以及少许陶器件。墓室方向 284 度。

(图 1)

图 1 加拉勒克 M1、M2 正射影像

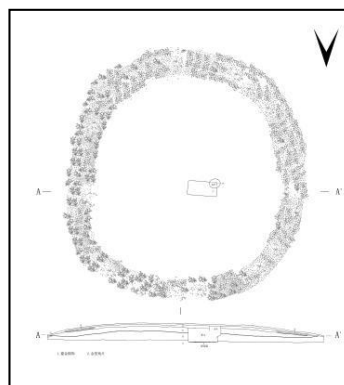

图 2 加拉勒克 M1 平剖面示意

本次发掘的重要收获之一，就是依据清理确认的封堆堆积层次，发现了墓葬构筑过程，这对重新探讨早期铁器时代墓葬的形制结构，进而为理解对墓地地势的认识与改造、墓葬封堆构筑等方面提供了难得的第一手考古资料。

M1 封堆堆积可分为 7 层，第①层，表土层，土色浅灰，土质较硬，覆盖整个封堆，厚约 0.15 米。第②层，环状河卵石圈，分布于封堆外缘一周，宽度约 2 米，内圈直径约 21 米。第③层，浅黄色弧状堆积土层，分布于整个封堆，土质致密较硬，墓室开口于该层下。第④层，黄褐色丘状堆积层，分布于整个封堆区域，土质不甚松散，沁含大量白色结晶体（硝盐），总体厚 0.5-0.7 米。墓室打破该层及以下各层。第⑤层，草木灰层，分布于整个封堆，推测为蒿草、芦苇火烧后残留，厚约 0.02 米。第⑥层，浅褐色土层，分布于整个墓地，土质松散，含有大量细沙，包含零星草木灰点，构筑墓葬封堆之际的地表土层，厚 0.5-1 米。该层大致平缓。第⑦层，沙土层，原生土层。(图 2)

墓室盗扰严重，填浅灰色土，土质松散。墓室底局部残存灰褐色踩踏面，厚约 0.01 米。踩踏面零星附有芦苇朽痕。盗洞呈不规则状，开口于表土层下。墓室填土包含大量河卵石，表明墓底曾铺设过石棺床。

依据上述信息，复原 M1 墓葬封堆构筑过程大的步骤有五个。第一，火烧墓葬封堆拟定区域地表⑥层的草类植被，形成草木灰层（第⑤层）；第二，在拟定封堆区域堆土垫高，形成封堆垫土堆筑层一（第④层）；第三，在垫层的拟定墓室区域下挖形成墓圹，墓圹打破垫土④层、草木灰层⑤层、原地表⑥层、生土⑦层；第四，埋葬墓主回填墓室后，在封堆区域覆盖土，形成堆筑层二③层，以增高封堆；第五，在封堆外缘环状铺设一周河卵石，形成卵石圈②层。若干年以来，沙土落地掩埋了堆土和卵石圈，形成了表土①层，也就是目前所见的封堆现状。(图 3)

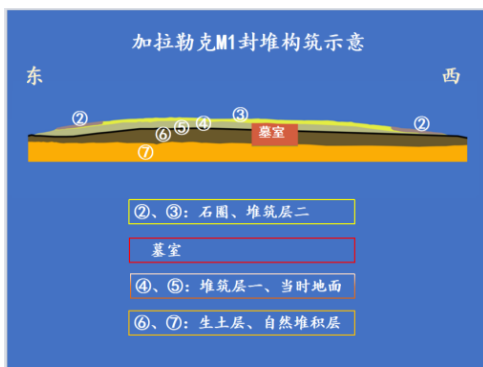

图3 加拉勒克 M1 封堆构筑示意

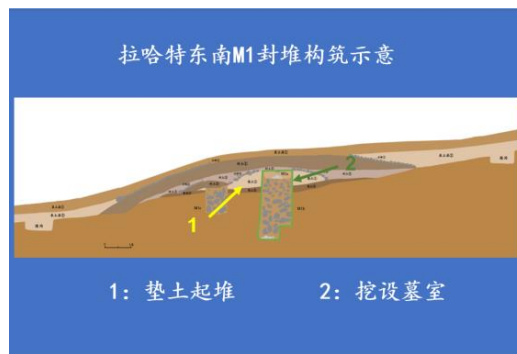

图4 拉哈特东南 M1 封堆构筑示意

M2 为土封堆墓，直径 19.1、高 1.23 米，封堆内墓室 3 座，均长方形土坑，出土陶器、铜镜、金耳环、金饰、铁剑、马椎骨等约计 18 件（组）。M2 封堆堆积层次与 M1 的大致相仿，构筑过程也是近同。

发掘表明在选定的加拉勒克大致平缓的墓地区域，M1、M2 均是先堆高台、再挖墓室、最后（铺石）覆土的构筑方式。这种封堆墓的构筑形式，也见于公元前 2 世纪前后的拉哈特东南墓地 M1（《哈萨克斯坦伊塞克拉哈特东南墓地早期铁器时代 M1 发掘简报》，《考古与文物》2020 年 3 期）。值得注意的是拉哈特东南 M1 所处地势倾斜、坡度较大。（图 4）如此可知，先垫土起堆再挖墓室最后（铺石）覆土的封堆墓构筑方式，在伊犁中游区域有着较长时间的流行或者延续。

但是，查阅此前伊犁河流域考古发掘的封堆墓资料，少见这样先垫土起堆再挖墓室最后（铺石）覆土构筑方式的报告，其中缘由不甚清楚。故此，加拉勒克封堆墓 M1、M2 构筑方式的考古收获，对于伊犁河流域早期铁器时代封堆墓的发掘，有着重要的启发和参照意义，更对进一步探讨当时人群的墓葬选址、墓葬构筑等方面提供了直观的考古材料。

加拉勒克墓地考古资料还未正式刊布，项目主要参加人员：

中方总负责：孙周勇

哈方总负责：

现场负责：丁岩

参加人员：丁岩 魏铖 祁玉庭 王阳阳 加那儿·巴尔汉斯（2023 年度）

I-СЕКЦИЯ

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ:
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ ЖӘНЕ
ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ**

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАЗАХСТАНА:
ПУТИ СОХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

ИССЛЕДОВАНИЕ ОКРЕСТНОСТИ МОГОЙН ШИНЭ УС

Аннотация. Мақалада Могойн Шинэ Ус елді мекеніне жүргізілген барлау жұмысы барысында анықталған археологиялық деректер жайлы баяндалады. Белгілі болғандай аталмыш елді мекеннен жерлеу орны анықталды.

Түйін сөздер: ескерткіш, барлау жұмысы, елді мекен, археологиялық деректер, қола дәуірі.

Abstract. The article describes the archaeological data revealed during the exploration work in the settlement of Mogoin Shine us. As it became known, the burial place was determined from this locality.

Key words: monument, exploration work, settlement, archaeological data, Bronze Age.

Данный памятник состоит из двух частей, которые находятся на расстоянии 470 м друг от друга с востока на запад, в одной линии и имеют разные величины. Внешний вид идентичный, то есть у оба памятника имеют внешний кольцевидную каменную кладку (рис. 7). Первое сооружение, которое находится на востоке мы нумеровали как объект №1. Объект №1 по размеру больше, не имеет каменной насыпи, но имеет большой по размеру, кольцевидный насыпь, рядом с ним лежит отломленный кусок стеллы с надписью, который скорее всего при падений был разделен на две части. Таков был изначальный вид данного памятника о чём мы в отчёте 2018 года писали. Когда совместная экспедиция приехала к данному памятнику в 2018 году, то местные власти в целях “воссоздания” памятника испортили изначальный вид памятника. Вторая часть стеллы так и не была найдена, также до сих пор пока не выяснено, что была ли вторая стелла. И поскольку изначальный вид данного памятника сильно испорчена, мы в целях обнаружения второй части стеллы, которая возможно, засыпана землей и находится поблизости запланировали полевое исследование. Помимо этого была цель обнаружения ранее не выявленного памятника.

А. Пробный / разведывательный/ раскопок. В южной части объекта №1 вплотную к земляной насыпи, на площади размером 10x10, мы провели лопаточную разведку. Разведку провели руководствуясь методом втыкания лопаты в грунт размером 50x50 и при обнаружении камня и других твердых тел выкопать. При разведке не было обнаружено каких-либо артефактов и культурных памятников (фото 106, 107). За земляным валом, в восточной части данного объекта было обнаружено каменная кладка в разбросанном вид. При проверке данного участка под верхним слоем земли размером приблизительно 110x110 была ромбовидный камень. Данный камень не шлифованный, толстый, не рукотворный, природный (фото 108-109).

Б. Разведка местности. Была организована разведка в окрестности стеллы Муюунчура и на горе, находившегося на западе. В результате разведки были обнаружены артефакты касающиеся развитого бронзового века. Могила по структуре схожая с культурой Сагсай, которая распространялась в центральной и в западной части Монголии (в четырёх углах поставлен камень). Данный памятник хоть и похож внешним видом с культурой Сагсай, но по размеру более маленький. Также были обнаружены могилы монгольского периода, хиргисуры (фото 6). Обнаруженные могилы зарегистрированы в таком порядке:

1. N 48⁰ 33'08,4", E 102⁰ 12'04,8"- круглая могила, который окружен большими камнями в виде круга (фото 91)

2. N 48⁰ 33'08,6", E 102⁰ 11'53,4" – окруженный маленькими камнями и по внешнему виду похожий на 1-ую могилу (фото 92)

3. N 48° 33'10,7", E 102° 11'49,2" – по краям обставленный большими плоскими и продолговатыми камнями, в середине с каменной насыпью, монгольское захоронение (фото 93)

4. N 48° 33'10,5", E 102° 11'48,5" – Могила похожая по структуре с 1-ым захоронением. Группа захоронений, в котором могилы расположены близко друг к другу. (фото 94)

5. N 48° 33'11,1", E 102° 11'47,5" – по краям обнесенный каменной кладкой, продолговатой формы, внутренняя часть захоронения плохо сохранилось (фото 95)

6. N 48° 33'26,1", E 102° 11'39,4" – захоронение с большой каменной насыпью, на севере данного захоронения под скалой расположены две могилы монгольского периода (фото 96)

7. N 48° 33'51,5", E 102° 12'03,3" – каменная насыпь круглой формы, камни насыпи разбросаны (фото 97)

8. N 48° 34'00,4", E 102° 12'12,5" – вокруг каменной насыпи имеется круг из каменной кладки, по внешнему виду похожая на хиргисур (фото 98)

9. N 48° 34'03,1", E 102° 12'10,5" – внешняя кладка квадратной формы, хиргисур без сопроводительных захоронений (фото 99)

10. N 48° 34'53,9", E 102° 13'25,3 – две монгольских захоронения расположенных в один ряд (фото 100)

11. N 48° 35'09,9", E 102° 13'35,9"- ограбленное поминальное сооружение горы Ургоот (фото 101)

Если сделать приблизительную классификацию, то здесь одна группа захоронений имеет каменный насыпь в середине, края которых обнесены большими камнями. Вторая группа захоронений имеет овальную форму (фото 91-95), которых было в большинстве. Также данные захоронения расположены к мысу горы в группе или же на определенной расстоянии друг от друга. На наш взгляд тип данных захоронений относится к бронзовому веку, но сохранившийся внешний вид, особенности расположения этих захоронений как бы говорит, что они более позднего периода, возможно одного времени с поминальным сооружением. Захоронения хунского, тюркского и монгольского периода имеют устоявшие особенности, следовательно различаются по внешнему виду. Исходя из таких оснований мы выдвинули гипотезу, что данные захоронения одного времени с поминальным сооружением. В будущем году следует изучить данные захоронения. Следует подчеркнуть, что монгольское захоронение имеет большой каменный насыпь и не разграблена, а камни насыпи разбросаны (фото 96-100), внешний вид каменных захоронений в результате необдуманных человеческих деяний сильно испорчена (фото 97). Хиргисур находится от этих захоронений в отдаленности. Невольно привлекает внимание то, что оно имеет маленький размер. А так как в окрестности больше нету других хиргисур, наталкивает на мысль, что данное сооружение было построено под классический вид хиргисура (Гэрэл зураг 99).

Другой привлекающий наше внимание сооружение, это захоронение находящееся на горе Ургоот, с земляной насыпью. Построенное на плоской вершине горы захоронение сразу бросается в глаза и издали смотрится впечатляюще. Скорее всего из-за того-что данное захоронение издали смотрится, она сильно подверглась ограблению (фото 102-105). Еще в 2010, 2012 годах наши учёные сделали топографическую карту данного захоронения и отмечали, что оно ограблена. Следуя их описанию еще в 1960-ых годах советские солдаты дислоцировавшие на реке Орхон ограбили это захоронение. И поскольку это захоронение находится вблизи поминального сооружения Муюнчура, то советские солдаты сочли его не иначе как захоронение хана Муюнчур, где наверняка много драгоценностей¹. Также есть следы более поздних ограблений. Например, на дне ямы находящейся в центре также есть шурф размером 150x150, где видны выбросанные фрагменты дерева. Данные фрагменты дерева скорее всего являются частью деревянных сооружений, склепа или же крышки гроба.

1 Очир А., Уртнасан Э. Өргөөт уулын дурсгал // Археологийн судлал. Том XXXV, Fasc 41. УБ., 2015. Тал 587-592

Об этом в записях учёных нету. Земляную насыпь делали путём утрамбовки глины в перемежку с галькой, поверх которого заложен утрамбованный грунт. Но при ограблении эту насыпь раскопали с помощью техники (фото 1028 103). Скорее всего это дело рук советских солдат. Исходя из выше изложенных причин и современного положения данного захоронения следует развернуть археологическое исследование, охватив грабительские ямы, с целью выяснения даты и принадлежности.

Уйгуры с древнейших времен строили города и поселения, традиции которых корнями уходят вглубь истории. Согласно сведениям памятников рунической письменности у уйгуров, кроме столицы Орду Балык и городища Бай Балык был еще город Касар Коруг.

Кроме исследования городищ и поселении построенных на территории Монголии как усилиями монгольских учёных так и совместных с зарубежными учёными, исследования проводятся и на территориях сопредельных стран. Например, на территории России российскими учёными были выявлены и исследуются городища и поселения уйгуров построенных для охраны северных земель.

Исследовательская группа учёных в составе членов общества Финн-Угора Финляндий Г.Рамстедт, С.Пяльси, которые опираясь на сведения полученные в ходе опроса местного населения владения Ханд чин вана 1 августа 1909 года обнаружили стеллу, которая называется “*Могойн Шинэ Усны (Сэлэнгийн) гэрэлт хөшөө*” или же Селенгинский (ая) камень (стелла) Змейной воды². На этой стелле есть сведения касающиеся городища Бийбулаг, где мы провели археолого-разведывательные работы. Ниже мы приводим работы учёных по исследованию данной стеллы.

Транскрипция:

1. Рамстедт (1913)³:

W4: ... t^aqⁱγu jilqa ...

W5: ... soydiq t^aby^ačqa s^äl^äŋ^ädä b^aj b^aliq j^apiti b^rtⁱm, ...

2. Монгольско-Японская совместная экспедиция (1996-1998)⁴:

W4: ... taqⁱγu yilqa ...

W5: ... suydaq tavyačqa säläŋädä bay baliq yapiti bertim ...

3. Б.Напил (2005)⁵:

40: ... taqⁱγu yilqa: ...

41: ... Soydaq: Tavyačqa Selenede: Baybaliq yapiti bertim: ...

Перевод:

1. Рамстедт (1913)⁶:

(4)... Im hennenjahre ... (5) ... Sogden und Chinesen an der Selenga die stadt Baj-Balik aufzuführen.

1.1. Рамстедт (1914)⁷:

² Рамстедт Г.И. Какъ былъ найденъ „Селенгинскій камень“. Переводъ надписи „Селенгинскій камня“ – ТТКО, ИРГО. Томъ XV, Вып. 1. 1912. СПб., 1914, стр. 34-39

³ Ramstedt G.J. Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei – Journal de la Société Finno-Ougrienne. Vol. XXX, No3. 1913, S. 35

⁴ Moriyasu T., Suzuki K., Saito S., Tamura T., Bai Yidong. Šine-Usu Inscription from the Uighur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries – Studies on the Inner Asian Languages. Vol. XXIV. 2009, p. 20

⁵ Базылхан Н. Казакстан тарихы туралы түркі деректемелері. Том II, Көне Түрік бітіктастары мен ескерткіштері. Алматы, 2005, т. 137

⁶ Ramstedt G.J. Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei – Journal de la Société Finno-Ougrienne. Vol. XXX, No3. 1913, S. 34, 35

⁷ Рамстедт Г.И. Какъ былъ найденъ „Селенгинскій камень“. Переводъ надписи „Селенгинскій камня“ – ТТКО, ИРГО. Томъ XV, Вып. 1. 1912. СПб., 1914, стр. 46

(4) ... Въ годъ Курицы (757) ... (5) ... Согдийцамъ и Китайцамъ соизволил на (берегу) Селенги построить (городъ) Бай-Балыкъ я.

2. Мориясу и Сузуки (2009)8:

W4: ... In the Hen Year (A.D. 757) ... [In the Dog Year (A.D. 758)] ...

W5: ... I had Bay-Baliq built on the Sälänjä for the Sogdians and Chinese ...

3. Аззая (2013)9:

W4: ... Тахиа жилд ... (... в год петуха ...)

W5: ... Согд, Табгач-аар Сэлэнгэ-д Бая Балык бүтээлгэн өгөв, би (согд, табгач-ами на Селенге построен и передан Бай Балык я)

W4: ... Тахиа жил (757) ... (год петуха (757))

W5: ... Согд, Табгач нараар Сэлэнгэд баян хот (Байбалык) бариулав би (... Согд, Табгач-ами на Селенге богатый город (Байбалык) возведен мною)

¹ЭНЕС Ғарифолла,

ф.ғ.д. профессор.,

Жунусова Г.,

¹Республикалық «Әділет» қоғамдық бірлестігі

dosbol_bs@mail.ru

Алматы, Қазақстан

²БЕКТЕМИРОВ Дәулетбек Мағзұмбайұлы,

³БАЙСАБАЕВА Айгерім Даулетқызы.,

²«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

² aigerim1188@list.ru

Есік, Қазақстан

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ЖАҢАЛЫҚ АУЫЛЫНДАҒЫ РЕПРЕССИЯ КҰРБАНДАРЫ МОЛАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ

Abstract. The report examines some issues of archaeological excavations of mass graves of repressed citizens in the village of Zhanalyk, Almaty region. During the excavations, two storage areas were discovered containing various materials. Outside the government bone stops, various items of repressed people were identified. They manifest themselves in the daily lives of citizens. The found objects are an interesting way to study the medical victim of XX.

Key words: archaeology, repression, source, value, artifact.

Аннотация. В докладе рассмотрены некоторые вопросы археологических раскопок братских могил репрессированных граждан в селе Жаналык Алматинской области. В ходе раскопок были выявлены в двух местах захоронения, которые дали различные материалы. Помимо человеческих костных останков были выявлены различные предметы репрессированных людей. Они свидетельствуют о повседневной жизни граждан. Найденные предметы являются интересным источником по проблемам изучения политических жертв XX столетия.

Ключевые слова: археология, репрессия, источник, кость, артефакт.

8 Moriyasu T., Suzuki K., Saito S., Tamura T., Bai Yidong. Šine-Usu Inscription from the Uighur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries – Studies on the Inner Asian Languages. Vol. XXIV. 2009, p. 31

9 Аззая Б. Орхон бичгийн дурсгал-V (Моюнчурын гэрэлт хөшөө). УБ., 2013, т. 94, 95, 104

2023 жылғы далалық маусымда Алматы облысы Жаңалық ауылынан екі жерден XX ғасыр зұлматы болып табылатын репрессия құрбандарының молалары анықталды. Бұл табылған орындардан адам сүйектері мен алуан түрлі заттар алынды.

Негізгі қазба жұмыстары Жаңалық ауылы ішіндегі көшелердің бірінде жүргізілді. Барлық телімдерден жаппай жерленген жерлердің археологиялық орны табылды. *№1 қазба жұмыстары.* Алғашқы қазба жұмыстары А. Рахимов көшесінде жүргізілді. Айта кету керек, жергілікті ақпарат берушілердің айтуынша, бірнеше жыл бұрын компания қызметкерлері су құбырын өткізген кезде адам сүйектеріне тап болған. Сүйектерден басқа әртүрлі заттар табылды.

Қазба жұмыстары 2023 жылы бірнеше жерлерде жүргізілді. Бірінші қазба жоғарыда аталған көшедегі №23 үйдің жанындағы көшеден атқарылды. Бұл жерден (А. Рахимов көшесі, 23 үй) кезінде сүйек қалдықтары анықталған екен. Сүйек қалдықтары табылған кезде БАҚ шақырылған. Жергілікті халық арасында және қоғамда біршама резонанс туындаған. Алайда дер кезінде кәсіби қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен, сол жылдардағы қазбалар жайлы мағлұматтар мүлдем сақталмаған.

Өкінішке орай, қазіргі күні де табылған қалдықтардың іздерін айқындау қиын. Бірақ жергілікті тұрғындармен әңгімелесу кезінде қалдықтардың бір бөлігі тоналмай қалғаны белгілі болды, бұл бізге әлі де қандай тереңдікте жаппай жерлеу орындары табылғанын түсінуге үміт берді.

Бастапқыда біз экскаватордың көмегімен телім таңдап алдық, топырақ қабаты екі бағытта да су құбыры желісінің айналасында жүргізілді. Экскаваторсыз асфальтталған жолдың жоғарғы бөлігін алып тастау мүмкін емес болғандықтан, қазбаның жоғары қабатына техника қолдану туралы шешім қабылданды.

Жергілікті тұрғындардың көше жолына грунт, қиыршық тас, жарықшақталған тас, құм-қиыршық тас қоспасы және басқа да құрылыс материалдарын пайдаланғандығы анықталды. Сондықтан қазбаның жоғарғы бөлігін тазарту үшін экскаватор қолданылды. Бірінші кезекте жоғарыда аталған техниканың көмегімен асфальтталған көше жамылғысы алынып тасталды.

Алдын ала археологиялық шурфтар мен журналистік зерттеулер (БАҚ) мәйіттердің қалдықтарының пайда болуы 40 см-ден тереңірек екенін көрсетті. Бұрын 1,6 м тереңдікте қаңқалар табылған ұзын жыралардағы (траншея) топырақты қабаттары аршылып, қазба жүргізілді. Кезінде алынбай қалып кеткен сүйек қалдықтары арасында кездесіп жатты. Қазба барысында бұл аймақтан 10-ға жуық бас сүйек табылды. Бас сүйектер бірдей тереңдікте жатыр. Қазба жұмыстары кеңейтілді. Бастапқыда ол бірнеше шаршы метрді құрады. Алайда жұмыстар қарқыны артуына байланысты, қазба көлемі ұлғайтылды. Нәтижесінде ол келесі өлшемдерге жетті: 6х16 м. Ал қазба тереңдігі жалпылама айтқанда 2 метрден асады. Қазба жұмыстары барысында әртүрлі орындарда 0,5 м тереңдіктен бастап жекелеген саусақтар, қолдар, шынтақ, қабырға, т.б. анатомиялық қалдықтар табылып та жатты. Олар қазбаның барлық жерінен шығып отырды.

Сүйектердің алғашқы шоғыры қазбаның солтүстік жағынан табылды. Мұнда 1,7 м тереңдікте сүйектер аршып алынды. Сүйектердің басым бөлігі шашырап жатты. Бас сүйектерінің көпшілігі бөлшектелген. Адам сүйектерінің неғұрлым төмен жатуы олардың сақталуына әсер еткен. Зираттың үстінен жүрген жол да сүйектердің сақталуына ықпалын тигізген сияқты. Күнделікті өтіп бара жатқан көліктердің, тракторлардың қысымымен көптеген сүйек қалдықтары уақыт өте келек сынған, бөлшектелген болуы ықтимал. Сол себепті аршып алынған бас сүйек қораптарынан оқтардың іздерін айқындау мүмкін бола қоймады.

Келесі бір сүйектердің шоғыры осы сектордың оңтүстігінен де табылды. Мұнда негізгі олжалар табылды. Олардың арасында бас сүйектері және адам денесінің басқа бөліктері, әр түрлі заттар қатар немесе араласып жатқандығы анықталды. Мысалыға алатын болсақ, фуфайка (күпәйкі) қалдықтарына ұқсайтын киім қалдықтары, жібек секілді матадан жасалған орамал, күкірт қорабының сіріңкелері табылды.

Қызықты артефактілердің бірі – әйел адам зергерлік бұйымдары, яғни сырға мен оның қалдықтары. Оған жақын жерден сарғыш түсті келген әйелдер аяқ киімінің табаны шықты. Сондай-ақ бір газеттің қалдықтары тазартылды. Газет латынша қарпіште. Арнаулы жерлерінде «Сталин жолы» деген атау-сөздер бар. Кейбір газет қағаздарындағы мәтіндер оқылады. Зерттеу тобы мүшелерінің пікірінше, жоғарыда аталған газет облыстық газеттің ескі атауы болып табылады.

Сонымен қатар нағанның нашар сақталған оқтары, гильзалары, т.б. аршып алынды. Барлығы 6 дана.

Белбеуге немесе сөмкеге арнап жасалған темір тоғалар, айылбастар аршып алынды.

Адам гигиенасында маңызды рөл атқаратын 3 тіс щеткасы табылды. Олардың бірі жақсы сақталған. Қылтаны бар. Қара сары түсті. Басқа 2уі қылшықсыз. Қара қоңыр түсті.

Бұл сектордан табылған қызықты жәдігердің бірі – тот басқан кілт. Металдан жасалынған. Қамба құлпының кілті болып саналады. Мұның құлыптардың үйдің есігіне де салынғандығы белгілі.

Сондай-ақ бірнеше муштуктар да табылды. Барлығы 2 дана. Оның 1 данасы сынған.

Негізгі артефактілер адамның сүйек қаңқасының қалдықтары болып табылады. Олар басқа заттарға қарағанда өте көп. Дегенмен көпшілік бас сүйек қораптары бөлшектеліп кеткен. Кейбір бас сүйектерінде төменгі және жоғарғы жақтарының алтын тістері, металл тіс тәждері бар.

Ал аяқ киімнің қалдықтары «бауырластар зиратынан» көптеп табылды. Олар қазба траншеяны тазарту кезінде де аршылып алынды. Олар әртүрлі мөлшерде. Негізінен көбінесе резеңке табандары, былғары бөліктері сақталған.

Сондай-ақ, нашар сақталған металл заттар (сымдар түрінде және т.б.) табылды, заттардың нашар сақталуына байланысты олардың қандай бұйым екендігін анықтау мүмкін болмады.

Сыртқы киім қалдықтарын көрсететін әр түрлі өлшемдегі 10-нан астам түймелер табылды. Жейделерге арналған кішкентай түймелер басқа үлкен түймелерге қарағанда көбірек. Барлығы пластмассадан жасалған. Негізінен барлық түймелер қоңыр түсті.

Адам сүйектерінің келесі бір шоғыры орталық шағын телімнен анықталынды. Бұл жерден 10-ға жуық бас сүйектер табылды, сонымен қатар көптеген жіліншік, жамбас сүйектері мен қабырғалары аршып алынды.

Қазба барысында анықталған әрі аршып алынған адамдардың остеологиялық материалдары жинастырылып, арнайы қапшықтарға салынды. Олардың барлығы өңделіп, остеологиялық және антропологиялық материалдар соттық-медициналық тексеруге жіберілді. Бүгінгі таңда ДНҚ-ға да 50 шақты үлгі берілді.

№2 қазба. Ақпарат берушілер зерттеу тобының мүшелеріне Жаңалық ауылының саябағындағы мемориалдық кешеннің артында қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың сүйек қалдықтарын табуға болатынын хабарлады. Рельефті визуалды тексеру ауданның әрі қарай зерттеуге перспективалы екенін көрсетті. Әр түрлі кешендерді зерттеу үшін қазба жұмыстары жүргізілді. Мейлінше қолайлы деген телімге археологиялық шурф түсіріліп, кейіннен ол негізгі жерлеу орнын анықтау үшін кеңейтілді. Алдымен археологиялық шурф 1,5x1,5 м көлемінде қазылған. Содан кейін батысқа қарай шурф кеңейтілді. Қазбаның жалпы ауданы 20 шаршы метрді құрады. Алдымен бетіндегі шөп тазартылды. Шымтезек қабаты бетінен 13-15 см болды. Содан кейін саздақтар, лесс шөгінділері және т. б. тазартылды. Қазба тереңдігі 2 метрді құрады.

Қазба жұмыстарының шығыс бөлігінде аралас адам сүйектері табылды. Біздің есептеулеріміз бойынша бас сүйек қораптарының жалпы саны 5-6 адамды құрайды.

Сүйектердің жанында ілеспе материалдар табылған жоқ. Тек аяқ киімнің қалдықтары болды. Табылған сүйек қалдықтары: 1 тұтас бас сүйек, 2 жартылай сынған бас сүйек қорабы, сондай-ақ бірнеше ондаған бас сүйек бөліктері. Олардан басқа анатомиялық қаңқадан жүздеген сүйектер табылды.

Қорыта айтқанда, биылғы жылы ғылыми-зерттеу жұмыстары аясында 1937-1938 жылдары атылған адамдардың жерлеу зираттары болып табылатын екі орын анықталды.

Оларда қазба жүргізіліп, сол кездегі саяси жағдайларды, тыныс-тірішілікті көрсететін деректемелер алынды. Негізгі табылған сүйек қалдықтары мен өзге де заттар кешені ХХ ғасырдың 1937-1938 жылдары репрессияға ұшыраған азаматтардың тарихын нақтылауға, кейбір тұстарын нақтылауға септігін тигізетіндігі анық.

P.S. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің бағдарламалық-нысаналық қаржыландыруындағы «BR10164308 «Алматы облысы Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары қалдықтарының археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнаралық зерттеулер» жобасы аясында орындалды.

¹ ТУЯКБАЕВ Марат Қымызович

² ТАДЖИБАЕВ Нуржан

Государственный историко-культурный
заповедник-музей «Азрет Султан»

nurzhan-16@mail.ru

Туркестан, Казахстан

ПАМЯТНИКИ РАННЕАНТИЧНОГО ВРЕМЕНИ ТУРКЕСТАНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация. Мақалада Түркістан оазисінің антикалық кезеңіндегі ескерткіштері жайлы баяндалады. Ескерткіштердің ерекшеліктері, аумағы, зерттеу жұмыстары баяндалады.

Түйін сөздер: оазис, ескерткіш, ежелгі, археологиялық экспедиция, цитадель, қыш ыдыстар.

Abstract. The article talks about the monuments of the ancient period of the Turkestan oasis. About the features of monuments, territories, research works.

Key words: oasis, monument, antiquity, archaeological expedition, citadel, ceramics.

Памятники оседлости первой половины I тысячелетия до н.э. в Южном Казахстане еще не подверглись разностороннему и глубокому исследованию как в соседних среднеазиатских республиках. В таком случае, опять придется использовать результаты их труда. Известно, что памятники Согда и Бухарского Согда, а также древнего Хорезма и среднего течения Амударьи, Северной Бактрии подвергались в свое время глубокому изучению. Кроме того, уже составлены отличные таблицы хронологической периодизации их керамики и других артефактов. Такие таблицы имеют Согдийские памятники Рамиштепе, Еркурган, древняя Бухара, Хорезмийские – Кой кырылган кала, Елхарас, Капарас, Дингильдже, Северо-бактрийские –Халчаян, Капыр-кала, шортепе, Газимуллатепе, а из древнего Чача– Шаштепе, Хантепе и Канка. ВУ этой статье мы представили результаты археологических работ проводимых Туркестанской археологической экспедицией в 1999-2003 гг. Входе работы были обнаружены очень много керамических комплексов вышеназванных Среднеазиатских памятников.

Карашык - I (Актобе)

Городище расположено на левом берегу речки Карашык, в 300 м к северо-востоку от села Карашык. Тобе имеет в плане овальную форму, вытянутую по линии С-Ю и относится к типу «тобе с площадкой». Центральная часть его возвышается на 17 м над окружающей поверхностью и на 14 м над площадкой. Высота над уровнем моря 240,35 м. На топоплане видно, что северную часть городища постепенно разрушает р. Карашык. Въезд в цитадель осуществляется с западной стороны. От него сохранилась ложбина и длинный холмик (60x10 м) примыкающий к северной башне ворот цитадели. Площадка городища покрыта буграми и впадинами, которые являются остатками древних строений.

У основания цитадель из-за оплыва южных стен имеет форму пятиугольника. Размеры его сторон равны: СВ-80 м, ЮЗ-65 м, ЮВ-140 м, СЗ-50 м и З-35 м. Плоская вершина бугра в плане подчетырехугольная, размером 25x30 м. Общая площадь городища с примыкавшей к нему с западных и восточных сторон, неукрепленной площадкой, около 2,4 га. Городище открыто и обследовано Отрарской археологической экспедицией в 1969 г. (Акишев и другие, 1972, 172).

В 2003 г. повторное обследование проведено отрядом Туркестанской археологической экспедиции. Снят план и заложены рекогносцировочные шурфы на верхних слоях городища, а также собран подъемный материал. Керамика Карашык - I довольно разнообразна по количеству типов посуды. Наиболее многочисленную группу составляли хумы и хумчи, у большинства этих сосудов венчик валикообразный, шейка короткая в виде более или менее выраженного желобка. Особую группу составляли фрагменты хумов и хумчей с массивными венчиками клювовидных очертаний, а также в виде плоского и округлого валика. Много фрагментов днищ хумов, встречаются и выпуклые донца. Близкие аналоги керамики Карашык - I находим в комплексах древнейших слоев Еркургана (Исамиддинов, Ташкент, 1982, 65) Бухары (Мухамеджанов, Мирзаахмедов, Адылов, Ташкент, 1982, 82) Рамиштепа (Сулейманов, Ураков, Ташкент, 1977, 58), Кой-кырылган-кала и Варахши. Там они датируются с VI-IV вв. до н.э. по II-III века нашей эры (Шишкин, 1963. 117. Рис. 55-40,76).

Карашык - II

Памятник расположен на левом берегу речки Карашык на окраине одноименного села. Каплевидный в плане бугор вытянут по линии СВ-ЮЗ. Ядром его является прямоугольная возвышенность в северной части размером 50x40 м. Юго-западный угол выделяется незначительной возвышенностью, судя по топографии, она является остатками донжона, связанного с цитаделью длинным «рукавом» крепостной стены. Такие «рукава» у въезда в цитадель имеют все три памятника под названием «Карашык», а также памятники этой эпохи-Бершин тобе, Шаштобе, Казтобе и другие. Основная часть бугра возвышается на 11 м над окружающей поверхностью и 240 м над уровнем моря. Размеры сторон памятника у основания равны: СВ-50м, ЮЗ-95 м, ЮВ-85 м, СЗ-110 м. Плоская вершина цитадели в плане подчетырехугольная, размером 15x20 м. Общая площадь памятника 0,5 га. Он был открыт и обследован Отрарской археологической экспедицией в 1969 г. (Акишев и другие, 1972, 172). В 2003 г. обследование провел отряд Туркестанской археологической экспедиции. Инструментально был снят план и заложен рекогносцировочный шурф, а также собрана большая коллекция подъемного материала.

Керамика Карашык - II представлена хумами и их донцами. Для хумов характерен отогнутый наружу венчик с желобком. Есть кувшин с рифлением наружной части, а также с венчиком клювовидных очертаний. Есть и банкообразный сосуд цилиндрической формы, диаметром 50 см, с хорошо выраженным валикообразным венчиком, отделяемым от тулова узкой ложбинкой. Хум без шейки с рифлеными бортами соответствует формам из Афрасиаба и Варахши (Кабанов, 1973. Рис.13-40). Представленные комплексы керамики тождественны керамике Рамиштепа, Бухары, Капыр-калы, Газимуллатепе, Эски Ахси, Дингильдже и Самарканда и датируются они в пределах V-IV вв. до н.э. II-III вв. н.э. (Воробьева, 1973, 177. Рис. 47-4,5,7).

В 170 метрах восточнее от памятника Карашык - II расположены четыре холмика высотой от 120 до 330 см, диаметром от 10 до 20 метров. Расстояния между ними от 100 до 180м, рельеф бугристый. Возможно, это остатки отдельно стоявших строений.

Карашык - III

Памятник находится в центре села Карашык, недалеко от памятника Карашык - II. Это подквадратное в плане бугор с закругленными углами размером 60x65 м и высотой 6-7 м. Высота над уровнем моря 240 метра. На топоплане видим, что его центральное ядро возвышается над примкнувшей к нему с юго-восточной стороны площадки на 4 метра. Въезд

осуществлялся с северо-восточной стороны памятника, и тут имеется длинный «рукав» у ворот цитадели. Рельеф площадки холмистый. По данным местных жителей восточная часть памятника уничтожена в ходе строительных работ, окружавших памятник с трех сторон, жилых домов.

Выявлен памятник в 1969 г. Отрарской археологической экспедицией, собран подъемный материал и датирован I-IV вв. н.э. (Акишев и другие, 1972, 172). Вторично был обследован отрядом Туркестанской археологической экспедиции в 2003 г. Инструментально был снят план и заложены рекогносцировочные шурфики с целью сбора керамики. Керамика Карашык - III не богата, но разнообразная. Встречаются хумы, кувшины, чаши и фрагменты посуды с рифленой наружностью. Аналогию мы находим в комплексах керамики Елхараса, Рамиштепе, Бухары, Кой-кырылган-кала и Дильберджина, в которых они датируются в пределах с IV-III вв. до н.э. по II-III вв. н.э. (Кругликова, Пугаченкова, 1977, 22. Рис.18-9.)

Казтобе

Памятник расположен в 2-х километрах западнее села Урангай. Это подчетыреугольное тобе, углами вытянутое по линии СЗ-ЮВ, что придает ему ромбовидную форму.

Размеры сторон памятника у основания равны: СВ-80 м, СЗ-90 м, ЮВ-85 м и ЮЗ-75 м. Высота над окружающей поверхностью 9 м, а над уровнем моря 280 м. Центральная часть состоит из округлого в плане бугра диаметром 50 м у основания и 15 м на вершине. Судя по топоплану въезд осуществлялся с северо-восточной стороны. Цитадель с западной стороны имеет продолговатый выступ в виде вытянутого бугра. Общая площадь памятника занимает 1,4 га, цитадели 0,7 га. К сожалению, в Советское время памятник был разрушен, выгребав культурные слои до основания по середине бугра в виде широкого рва, его использовали как хранилище силоса.

Памятник ранее не был известен в науке, первично его обследовал отряд Археологической экспедиции Международного Казахско-Турецкого Университета имени Ахмеда Иасауи (Елеуов, Винник). Второй раз исследовал отряд Туркестанской археологической экспедиции в 2003 г. Инструментально был снят план и собран подъемный материал, который состоит из венчиков и выпуклых днищ хумов и хумчей, а также фрагментов кухонной посуды и зернотерек. Керамика Казтобе идентична со многими находками из нижних слоев Бухары, Варахши, Кой-кырылган-кала, Еркургана, Топрак калы и Газимуллатапе, а зернотерки находим в комплексах Шаштепе, Шортете и Дингильджи. В тех памятниках аналогичные находки датируются в пределах VI-V вв. до н.э. I-II вв. н.э. (Воробьева, 1973, 177. Рис. 47-4,5,7).

Мейрамтобе

Памятник расположен в 3-х километрах юго-западнее села Урангай. Структурно состоит из мощного укрепления в виде холма подпрямоугольной формы с закругленными углами размером 70x55 м, высотой 5-6 м и примыкавшей к нему со всех сторон неукрепленной площадью размером 150x100 м. Ранее неизвестный в науке памятник был открыт и обследован отрядом Туркестанской археологической экспедиции в 2003 г. (Рис. 1). Был заложен рекогносцировочный шурф глубиной 0,5 м, размером 1x2 м, а также снят план, собран подъемный материал. Судя по топографии можно определить въезд цитадели, он сохранился в виде небольшой ложбинки на самом верху холма с южной стороны. Высота памятника над уровнем моря 245,4 м, общая площадь 1,5 га, цитадели 0,6 га.

Керамика и зернотерки из Мейрамтобе отмечены в керамике Бухары, Рамиштепе, Еркургана, Шаштепе, Дингильдже и Кайрагаче (Брыкина, 1982, 191. Табл. 39-6). Хумы с короткой шейкой, валикообразным венчиком и более или менее выраженным желобком под него, а также ладьевидные зернотерки в вышеназванных памятниках датированы с IV-III вв. до н.э. по IV век нашей эры (Брыкина, 1982, 191. Табл. 39-6).

Шаштобе

Городище расположено в одноименном селе, и местные его называют «Актобе». Это подквадратный в плане «тобе с площадкой». Наиболее высокая часть - северная. Здесь возвышается овальный в плане бугор диаметром 20 м и высотой 4-5 м. К нему с южных, северных и восточных сторон примыкает треугольная площадка размерами 170x200x150 м. Памятник разрушен строительными работами, особенно-южная часть цитадели и шахристана. Въезд в цитадель осуществлялся с юго-западной стороны. От него сохранилась ложбина, а рядом с ним расположен подковообразный бугор с остатками башни в конце в виде холмика. В центре подковы когда-то бился родниковая вода, и это сооружение с башней был построен специально для охраны питьевой воды. Такие сооружения - подковообразные, «С»-образные бугры с остатками башен и без них, мы встречаем на топопланах городищ Майбалык, Шаш Ана, Бершин тобе, Акын тума и Шага-II.

Цитадель Шаштобе срезан с южной стороны при строительстве автомобильной дороги и размеры его при таком виде равны 70x50 м. С западной стороны городище огибает безымянная горная речка, а у «подковы» до сих пор бьют родники. Общая площадь городища 3га. Высота над окружающей поверхностью 6-7 м, а над уровнем моря 445 м.

Городище было открыто и обследовано Отрарской археологической экспедицией в 1969 г. О нем подробно говорится в монографии «Древний Отрар» и в Своде памятников истории и культуры Казахстана. Был собран подъемный материал и датирован первой половиной I тысячелетия н.э. (Акишев и другие, 1972, 172).

Второй раз был обследован отрядом Туркестанской археологической экспедиции в 2003 г. Инструментально был снят план, заложен шурфик глубиной в 1м, размером 1x1,5 м на южном скошенном склоне цитадели. Материалы Шаштобе богаты и разнообразны. Особую группу составляют фрагменты толстостенных хумов и хумчей с массивными венчиками клювовидных очертаний. У большинства сосудов шейка короткая в виде более или менее выраженного желобка. Венчики в разрезе тоже разнообразны-в виде плоского или округлого валика. Банкообразные сосуды представлены с венчиком в виде плоского валика. Горшковидные сосуды и кувшины чаще встречаются с рельефным пояском-валиком в месте перехода горловины в тулово. Такие формы отмечены в керамике Хорезма (Треножкин, 1950, Рис. 69, IV-4;) и Афрасиаба (Немцева, 1969, 165. Рис. 5-9).

В коллекции керамики есть фрагменты сосудов с вертикальными насечками и псевдорифлением. Донца хумов были и скошенными углами и выпуклыми. Аналогичные экземпляры Шаштобинской керамики находим в коллекциях древней Бухары, Рамиштепе, Варахши, Халчаяна, Кой-кырылган-кала, Шаштепе, Дингильдже и Топрак калы Эти комплексы датируются с V-IV вв. до н. э. по I-III вв. н.э. (Воробьева, 1973, 177. Рис. 47-4,5,7).

Бершин тобе

Памятник расположен в 4 км восточнее села «Ынтымак», на правом берегу канала «Арысь-Туркестан». Представляет собой подпрямоугольное «тобе с площадкой». Наиболее высокая часть - центральная, здесь бугор возвышается над окрестностью на 8 м, а над уровнем моря 238,6 м. Юго-западный и юго-восточные углы имеют «рукава» в виде «С»-образного и прямого холмика. По топоплану и на глаз видно, что эти сооружения функционировали как защитные стены родниковых вод, которые действуют и в наши дни. Общая длина тобе у основания 110 м, ширина 90 м, размеры ядра холма 55x30 м. Въезд в цитадель осуществлялся, по всей видимости, с западной стороны. Впервые памятник был обнаружен и обследован в 1969 г. Отрарской археологической экспедицией (Акишев и другие, 1972, 172). Второй раз отрядом Туркестанской археологической экспедиции в 1999 г. Результаты рекогносцировочной шурфовки холма показали, что на вершине почти не остались слои строительных горизонтов, остатки былых сооружений выветрились обнажая коренные осадочные породы. Сам памятник античного времени был построен на так называемом холме-турткуле, т.е. плоском столовом останце, сложенном коренными осадочными породами и высоко поднимающийся отдельным бугром или холмом и

отчлененным от основного плато и других возвышенностей (Мурзаев, 1980, 83-84). На таких же плоских столовых останцах из коренных пород были сооружены такие памятники, как Шага-II, Шага-III, Миртобе, Уштобе центральное и западное. По внешнему сходству «турткулями» или «торткольями» называют остатки древних крепостей и городищ на равнинах Средней Азии и Казахстана. По-этому, многие памятники градостроительства Южного Казахстана называются «Торткультобе» - то есть, четырехугольный холм или бугор. Топоним «Торткуль» образован от древнетюркского слова «тјрткїл» - четырехугольный (Туякбаев, 2002, 131-133).

Хотя от былых построек на холме остались культурные слои глубиной всего в один штык, кое-какие керамические находки можно найти. Собранный материал дает основание на приблизительную датировку памятника. Керамике Бершин тобе характерна тенденция к выделению шейки с помощью ложбинки. Есть подквадратные в сечении венчики, есть в виде валика с заостренным гребнем в нижней части. Горшки с волнистым орнаментом отмечены в материалах I-III вв. нашей эры в Гяур-Кале (Филанович, 1974, Рис. 22). с многорядовым волнистым рифлением в Халчаяне (Пугаченкова, 1966, 67. Рис.40; 34. Рис.13; 35. Рис.14; 41. Рис.18; 57. Рис.33). В основном они тождественны керамике Еркургана, Рамиштепе, Бухары и Кой-крылган-кала и датируются V-IV вв. до н.э.-II-III вв. н.э. (Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. 420. Таблица СXXXII. Еркурган III; Еркурган IV.)

Актобе (Ибата)

Памятник расположен в 9 км северо-восточнее села Икан. Ядро-холм треугольной формы размером у основания 160x150x120 м, высотой до 10 м с овальной возвышенностью в северо-восточной части размером 20x25 м. С западной стороны к нему примыкает территория площадью 1,3 га со следами древней застройки. На топоплане легко угадываются следы фортификационного рва в виде широкого оврага, окружавшего холм со всех сторон. С восточной стороны протекает арык Аткы, берущее начало из близлежащих родников. С левой стороны холма, разрушая культурные слои, проложена асфальтовая дорога Икан-Ибата. Возвышается холм над уровнем моря на 332 метра. Впервые памятник был обследован в 1980 г. Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедицией и датирован первой половиной I тысячелетия нашей эры (Паспорт городища Актобе Ибатинское. Составлен к.и.н. Байпаковым 1980 г. Архив Института Археологии). Общая площадь памятника 2,9 га. Въезд в цитадель осуществлялся с юго-восточной стороны.

Второй раз памятник был обследован отрядом Туркестанской археологической экспедиции в 2003 г. Заложены небольшие рекогносцировочные шурфы размерами 1x1x0,5 м, снят план, собран подъемный материал.

Керамика Актобе многочисленна и разнообразна. Это хумы с валикообразными венчиками и вдавленными в них ложбинками. Со временем у хумов и хумчей постепенно исчезает желобок под венчиком, большое распространение получают широкогорлые горшковидные сосуды разнообразных форм. Аналогичную керамику мы встречаем в материалах Рамиштепе, Бухары, Варахши, Кой-кырылган-кала, Актобе II и Шодмон калы Кобаданского оазиса, памятников Ташкентского оазиса и Отрарско-Каратауской культуры, которые датируются в пределах с III-II вв. до н.э. по IV – V вв. н.э. (Левина, 1971, С.105. Рис. 30-29, С.114. Рис.33-34, С.127. Рис.41-6,9, С.139. Рис.49-1, С.143. Рис.51-84).

Коксарай - I

Памятник расположен в 8 км северо-восточнее села Бабайкурган, на левом берегу горной речки Коксарай. Структурно состоит из двух площадей: мощного укрепления в виде холма и шахаристана треугольной формы вытянутого южным углом. Такую странную форму памятник, по-видимому, получил в результате весенних паводков соседней речки. Обрывистый берег с этой стороны красочно обнажил культурные слои памятника. Сам холм размерами 80x50x22 м и высотой до 9 м является цитаделью, к нему с трех сторон примыкает площадка длиной 150 м и шириной от 55 м до 120 м. Восточный угол площадки

завершается отдельно стоящим строением прямоугольной формы размерами 20x15 м, высотой до 5 м. Высота памятника над уровнем моря 454 м.

Городище впервые был обнаружен отрядом Туркестанской археологической экспедиции в 1999 г. Был снят план, заложен рекогносцировочный раскоп и собран подъемный материал. Керамика Коксарая-I представлена разнообразным и характерным материалом, самыми многочисленными из них являются хумы и хумчи. Это крупные, широкогорлые сосуды, фактический венчик завершает верхнюю часть широкого сужающегося к низу тулова. Венчики толстые, валикообразные, клювовидных очертании в разрезе или слегка уплощенные или прямоугольным выделением наружного края венчика от шейки. Некоторые из них под венчиком имеют ложбинки. Есть и фрагменты керамики более позднего времени, это боковины с псевдорифлением и с орнаментом в виде вертикальных насечек и волнистых линии. У большинства хумов по-прежнему сохраняется слабо выраженная шейка в виде желобка под венчиком, донца у этих сосудов неустойчивые, выпуклые. Некоторые из них находят аналогии среди керамики периодов Тали-Барзу-1, Рамиштепе, нижних слоев Варахши, а также Бухары, Кой-кырылган-кала, Халчаяна, памятников Кобадиянского оазиса и отрарско - каратауской культуры, которые датируются IV-II вв. до н.э. IV-V вв. н.э. (Левина, 1971, С.105. Рис. 30-29, С.114. Рис. 33-4, С.127. Рис. 41-6,9, С.139. Рис. 49-1, С.143. Рис. 51-84).

Коксарай - II

В пятидесяти метрах северо-восточнее городища Коксарай - I расположено поселение Коксарай-II. Это подпрямоугольное в плане возвышенность со следами былых построек. Поселение размером 75x45 м выделяется от окружающего его ландшафта более ровной поверхностью. Встречены фрагменты белоангобированной посуды покрытые прозрачной или окрашенной в зеленый цвет глазурью. Поливная керамика описанного типа характерна для Отрара XIII-XIV вв. а также для городищ Южного Казахстана - Сузака, Баба-Аты, Саурана и Сыгнака (Акишев и другие, 1972, 175).

Использованные источники и литература

- Акишев К. А., Байпаков К. М., Ермакович Л. Б. Древний Отрар. Алма-Ата, 1972. С. 172-178.
- Ахраров И., Усманова З.И. Новые данные к истории Бухары // История и археология Средней Азии. Ашхабад, 1978. С. 101. Рис.1-10,12,14,15,21,28,31; С. 102. Рис. 2-21,22,23;
- Брыкина Г. А. Юго-Западная Фергана в первой половине I тысячелетия нашей эры. Москва. 1982. С. 191. Табл. 39-6.
- Воробьева М. Г. Дингильдже-усадьба I тысячелетия до.н.э. в древнем Хорезме. Москва, 1973. С. 177. Рис. 47-4,5,7.
- Воробьева М. Г. Дингильдже. С.177. Рис. 47-4,5,7.
- Воробьева. М. Г. Керамика Хорезма античного периода. Труды ХАЭЭ. Рис.12-5,6,7;13-20,23.
- Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 1985. С. 418. Табл. СXXX.VII-VI и V-IV вв. до. н. э.;
- Исамиддинов М.Х. Стратиграфия древнейших слоев Еркургана // ИМКУ. Вып.17 Ташк., 1982. С. 65. Рис. 6-2,10,19;
- Кабанов С. К. Стратиграфический раскоп в северной части городища Афрасиаб // Афрасиаб. Вып. II. Ташкент, 1973. Рис.13-40;
- Кругликова И. Т., Пугаченкова Г. А. Дильберджин. (раскопки 1970-1973 гг.) Часть 2. Москва, 1977. С. 22. Рис.18-9.
- Левина Л. М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. Москва, 1971. С. 105. Рис. 30-29; С. 114. Рис. 33-4; С. 127. Рис. 41-6,9; С. 139. Рис.49-1; С. 143. Рис. 51-84.
- Мурзаев Э. М. Избранная тюркская географическая лексика // Ономастика Востока. Москва, 1980. С. 83-84.
- Мухамеджанов А., Мирзаахмедов Д., Адылов Ш. Керамика нижних слоев Бухары // ИМКУ. Вып. 17. Ташкент., 1982. С. 82. Рис.1. Бухара - I-4,7; С. 87. Рис.2. Бухара-III-3;
- Немцева Н.Б. Стратиграфия южной окраины городища Афрасиаб // Афрасиаб. Вып. I. Ташкент, 1969. С. 165. Рис. 5-9.
- Пилипко В.Н. Раннеантичное поселение Капыр-кала у Каушута // Древняя и средневековая археология Средней Азии. Ташкент, 1990. С. 67. Рис. 3-5.
- Пугаченкова Г. А. Шортепе // ИМКУ. Вып.21. Ташкент, 1987. С. 40. Рис.13.

Пугаченкова Г. А. Халчаян. Ташкент 1966. С. 67. Рис. 40; С. 34. Рис.13; С. 35. Рис.14; С. 41. Рис.18; С. 57. Рис. 33;

Сулейманов Р. Х., Ураков Б. Результаты предварительного исследования античного городища селения Рамиш // ИМКУ. Вып. 13. Ташк., 1977. С. 58. Табл., Рамиш I, II, IV;

Туякбаев М. Еще раз о торткулях // Археологические исследования в Казахстане. Шымкент-Алматы, 2002. С. 131-133.

Треножкин А. И. Согд и Чач // КСИИМК. Вып. XXXIII. Москва-Ленинград, 1950. Рис. 69, IV-4;

Шишкин В. А. Варахша. Москва, 1963. С. 117. Рис.55-40, 76.

Филанович М. И. Шаштепа-древнейшее поселение оседлых земледельцев на территории Ташкента // У истоков древней культуры Ташкента. Ташкент, 1982. С. 110. Рис. 38-13,14.

¹МҰХТАРОВА Гүлмира Райылқызы, т.ғ.к.

² АЙТҚҰЛ Хамит Амантайұлы, ³ ЗІКІРИЯ Досым Қуатұлы,

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі

¹ railovna@mail.ru, ² hamit.boray@mail.ru, ³ kyrbalasy@mail.ru,

Есік, Қазақстан

¹ САПАТАЕВ Серік., ² ЕСБАЙ Серікбол,

Селжұқ университеті

¹ xxx-75@mail.ru, ² esbay.serikbol@mail.ru

Кония, Түркия

ЖАҢАЛЫҚ АУЫЛЫНДАҒЫ САЯСИ РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫН 2023 ЖЫЛҒЫ ІЗДЕСТІРУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Annotation. The study of the graves of victims of political repression in archaeology is one of the areas of Russian science being developed. The appeal to the historical origins of the processes of mass political victims only based on archival materials remains incomplete without understanding the main directions and trends of the archaeological study of this period. In this regard, the first full-scale study of the monuments of "mass graves" in the archeology of Kazakhstan is particularly relevant. The research methodology, in addition to the methods of traditional archaeology, is based on a systematic approach involving a comprehensive study of materials. During the archaeological excavations, numerous material materials were obtained, which are a kind of source reflecting the last days of the repressed citizens.

Key words: archeology, pit, excavation, repression, mass grave, trench

Аннотация. Изучение захоронений жертв политической репрессий в археологии является одним из разрабатываемых направлений отечественной науки. Обращение к историческим истокам процессов массовых политических жертв только по архивным материалам остается не полным без осмысления основных направлений и тенденций археологического изучения этого периода. В этой связи предпринятое впервые полномасштабное исследование памятников «братских могил» в археологии Казахстана представляется особенно актуальным. Методика исследования помимо методов традиционной археологии основывается на системном подходе, предполагающем комплексное изучение материалов. В ходе археологических раскопок получены многочисленные вещественные материалы, которые являются своеобразным источником отражающие последние дни репрессированных граждан.

Ключевые слова: археология, шурф, раскоп, репрессия, братская могила, траншея

2023 жылы Алматы облысы Талғар аудан Жаңалық ауылында жаппай саяси репрессия құрбандарының жерлеу орындары іздестірілді. Айта кететін бір жайт, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары кезінде түзілген «бауырластар бейітін» табу өте қиын мәселе. Басқа археологиялық ескерткіштерді археологиялық бақылаулар мен археологиялық шурфтар арқылы анықтауға болады және олар жер бедері, оның үстіндегі құрылыс қалдықтары бойынша далалық зерттеулер барысында табылады. Ең алдымен айтарымыз, Жаңалық ауылы

мен оның төңірегінде мұндай «ескерткіштерді» бір кездері жазалаушы органдар өте құпия түрде ұйымдастырғандықтан, бізге «жаппай зираттарды» табу қиынға соқты. Іздестіру жұмыстарын жүргізу үшін алдымен белгілі бір нысандарды анықтау мақсатында археологиялық бақылаулар жүргізілді. Геоморфологиялық талдау, жер бетінде жатқан материалды іздеу, шұңқырларды, өзен аңғарларын, карьерлерді және басқа да қираған құрылыстарды тексеру жүргізілді. 20 ғасырдағы құрылыс орындары, топырақ және басқа да шаруашылық құрылымдары зерттелді. Олардың Сталиндік террор кезеңімен немесе кішігірім ескерткіштердің жасырын зираттарымен байланысты болуы мүмкіндігі ескерілді.

Жалпы, Жаңалық ауылындағы «жаппай зиратты» немесе оның орнын анықтау үшін бірқатар археологиялық шурфтар қазылды. Жаңалық ауылының шекарасына жататын немесе зерттелген жер телімдеріндегі ықтимал нысандарды анықтау осындай қазбалар санына байланысты болғандықтан, оған ерекше мән берілді. Шурф саны неғұрлым көп болса, соғұрлым бауырластар зиратын ашуға мүмкіндік туатындығы ескерілді.

Айта кету керек, 2018 жылы Жаңалық ауылында А.Рахимов көшесіндегі №1 үй маңынан 163 адамның сүйек қаңқалары анықталған болатын. Олардың қасынан адамдардың жекелеген заттары, қолданған бұйымдары да табылған еді. Сондықтан бастапқыда негізгі далалық зерттеулер осы аталған үй ауласында жүргізілді. Табылған жаппай бейіт орнының айналасынан 4 шурф қазылды. Олардың координаттары: 43 T06659244827370, биіктігі 565 м. Алғашқы шурфтар ешқандай нәтиже бере қоймады. №3 шурф №2 шурфтан солтүстікке қарай 10 м жерде, кезінде 163 адамның қаңқа қалдықтары табылған жерден 5 метр солтүстікке қарай қазылды. Қазылған шурф өлшемдері – 1x1x1 м. Стратиграфиялық жағынан жер жамылғысы алдыңғы шұңқырлардағы немесе шурфтардағы өте ұқсас, тіптен айырмашылығы жоқ. Оның беткі қабаты 10-2 см шымқабаттан, қалған бөліктері сарытопырақтан тұрады. Ал №4 шурфтың өлшемдері 1,5x1,5x1,5 м. Ол телімнің солтүстік-батыс бөлігінде. Мұнда да шымның үстіңгі қабаты 10-12 см, одан кейін бір түсті сары топырақ қабаты стратиграфиясын құрайды. Алайда жоғарыда аталған шурф орындарынан «ұжымдық» адамдар тобы жерленген бейіттер орны табыла қоймады.

Далалық жұмыстардың тағы бір бөлігі А.Рахимов көшесіндегі №1 үйдің жер телімі маңында, яғни онымен іргелес телімдерде жүрізілді. Кезінде траншеялар жасап атылғандарды көмгендігі ескеріліп, «жерлеу траншеясы» орындарын табу көзделді. Соған байланысты зерттеу тобы мүшелері тарапынан жеке учаскенің артындағы ықтимал «траншеяларды» іздеу туралы ұжымдық шешім қабылданған болатын. Осылайша, А.Рахимов көшесіндегі №1 үйден оңтүстікке қарай бос жатқан телімдерде шурфтар салынды. Екі аралықты жол бөліп тұрғандығы ескеріліп, шамамен бұрын «олжалар» кездескен аумақпен параллель жатқан телімдерде екі археологиялық барлау шурфтары салынды.

Олар далалық зерттеу құжаттамаларына №5 және №6 шурфтар болып енді. №5 шурфтың географиялық координаттары: 43 T 0665114827524, теңіз деңгейінен биіктігі 560 м. Көлемі 1,5x2,5 м. Тереңдігі 2,1 м. Шурфтың стратиграфиялық жоспары: 10-12 см шымтезек қабаты, одан кейін сарғыш топырақты саздақ. Стратиграфия бойынша жер беті бұзылмаған немесе техноендік әсерлерге ұшырай қоймаған. Сондықтан қазба соңына қарай мұнда ешбір жерлеу орны жоқ екендігі анықталды.

Ал екінші, дәлірек айтсақ, №6 археологиялық шурф алдыңғысынан әлдеқайда көлемде түсірілді. Оның координаттары: 43 T 066657994827557, теңіз деңгейінен биіктігі 563 м. Бұл шурфтың өлшемдері 4,5x2 м және тереңдігі 1,5 м. Стратиграфиялық жағынан шурфтың жоғарғы бөлігінде шымтезек қабаты орналасқан, оның қалыңдығы 8-10 см. Одан төмен жатқан сарғыш топырақ қабатының биіктігі 90-110 см шамасында. Оның астында континенттік қабаттың орналасқандығы қазба барысында мәлім болды.

Бұл шурфты қазу барысында шамамен 50 сантиметрлік тереңдіктен керамиканың бірнеше сынықтары табылды. Олар орта ғасырларға жатады деп топшыланып отыр. Керамикалық бұйымдар бөліктері қалың, ешқандай ерекше белгілері жоқ және сырланбаған.

Ал №7 археологиялық шурф А.Рахимов көшесіндегі №3 және №5 үйлер аралығындағы телімге түсірілді. Шурф өлшемдері 5x2 м және тереңдігі 1,5 м, сондай-ақ отырғызылған

ағаштар арасындағы жолаққа төселген. Жер бетіндегі шөптер тазартылды. Бірінші қабаты шымтезек, оның тереңдігі 7-10 см шамасында. Одан кейін саздақ, сары түсті құмды саз және топырақ қабаты орналасқан. Өкінішке орай, бұл шурфтан ешқандай бұйым шыға қоймады.

Кейінгі зерттеулеріміз бұрын жалғыз қорымдар табылған айналасы жар Үлкен Алматы өзен сайының бойындағы басқа аумақта жалғасты. Бұл туралы ақпарат берушілер хабарлады, олардың айтуынша, бұрын жергілікті тұрғындар осы жерден сүйек қалдықтарын тапқан. Осында №8 археологиялық шурф қазылды. Қазба барысында біршама кеңейтілген оның өлшемдері 10x10 м алаңшаны құрады. Үстіңгі шымтезек қабатының қалыңдығы 30 см қабатты құрайды. Қазба барысында бұл жерде шикі кірпіш қалдықтары және ішінара қосындылары бар гумустық қабат анықталынды. Бастапқыда осы ақпараттар легі бұл жерде жерлеу орны бар деп болжауға мүмкіндік берді, кейінірек ол расталды. 1,2 метр деңгейде тереңдету кезінде екі қаңқа анықталды. Олардың жанында заттық материалдар табылмады. Алдымен солтүстік жағындағы қабір шұңқыры тазартылды. Одан кейін батыс жағынан сүйек қалдықтары табылды. Екі жағдайда да бас сүйектер солтүстікке қарай бағытталғандығы анықталынды. Сүйек қаңқаларының айналасында ешқандай құралдар немесе мерзімін анықтайтын заттар кешені табылмады. Осы себептен ескерткіштің нақты мерзімін айқындау жағы қиын болып тұр. Жерленген адамдардың бастарының солтүстікке қарай бағытталуы ерте ортағасырлық кезеңге жату ықтималдығын да аңғартады.

Зерттеу тобының мүшелері далалық зерттеулер кезінде микробарлау шараларын да ұйымдастырды. Нәтижесінде ортағасырлық кешендер анықталынды. Аудандағы археологиялық барлау жұмыстары Алматы өзені оңтүстігіндегі су жайылмасының үстіндегі бірінші террасасынан қоныс орнын анықтады. Өзірге шартты атаумен «Малая Алматинка» ортағасырлық елді мекен ретінде есепке алынды.

Сондай-ақ, №1 қазба алаңынан аз ғана қашықтықта тағы екі шурф қазылды. Олардан да оң нәтиже шыға қоймады. Мұндағы страгиграфиялық қабаттар, қазылған шурф өлшемдері жанындағы №1 қазба орнына ұқсас.

Ал №9 шурф №1 қазба алаңынан 20 м шығысқа қарай орналасқан. Оның координаттары: 43 Т 066584827505, теңіз деңгейінен биіктігі 558 м. Мұнда жүргізілген жалпы қазбалар көлемі 1,5x1,5,1,2 м аумақты қамтыды. Негізінен, мұндағы қазба жұмыстары ескі қара жолдың контурында террасаның еңіс жағында жүргізілді. Қазба барысында анықталған тереңдігі 30 см шым қабатынан тастан жасалған дәнді ұнтақтағыш бөлігі аршып алынды. Шурф қазбасы 1,2 м тереңдікке дейін жетті, одан кейінгі қабат қозғалмаған болып шықты, яғни жоғарыда аталған дәнүккіштен басқа ешқандай артефактілер табыла қоймады.

Жергілікті ақпарат берушілердің айтуынша жақын маңдағы жеке сектордағы беде егістігінен кезінде шаруашылық жұмыстар барысында адам сүйектері қазылып алынған. Осы ақпараттарға сүйене отырып зерттеушілер тобы №10 және №11 екі шурф қазды. Бұл шурфтардың көлемі 1,5x1,5 м болса, тереңдігі 1,5 м-ге дейін жетті. Алайда атқарылған жұмыстар ешқанадай нәтиже бере қоймады. Тек №10 шурф профилінен топырақтың қозғалу іздері байқалды. Одан артық мәлімет алу мүмкін болмады.

Осылайша, зерттеу тобының мүшелері биылғы маусымда «жаппай зираттар» іздестіру мақсатында ауқымды жұмыстар атқарды. Далалық ізденістерде орын алған археологиялық шурфтар ешқандай ақпаратсыз жаппай қорымдарды табудың қиындығын көрсетті. Көптеген археологиялық шурфтарда қалыңдығы екі метрге жуық шөгінділер анықталды. Өкінішке орай, көптеген барлау шурфтары ешқандай нәтиже бере қоймады. Яғни, басым бөлігі бос болды. Тек 2 жерден ғана жаппай репрессия құрбандарының моласын анықтау мүмкін болды. Оның бірі А.Рахимов көшесіндегі №23 үй маңы болса, екіншісі «Алаш арыстары» мешіті маңындағы немесе жергілікті саябақ ауданындағы орын. Ал олардың материалдары келешектегі ізденістерде арнайы қарастырылып, жарияланады деп күтілуде.

Р.С. Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі мемлекеттік мекемесінің бағдарламалық-нысаналық қаржыландыруындағы «BR10164308 «Алматы облысы Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары қалдықтарының

археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнаралық зерттеулер» атты жоба аясында орындалды.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

Авдусин Д.А. Полевая археология СССР. Учеб. пособ. – 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. школа, 1980. С. 335.

Гаврилюк Н.А., Масленников А.А., Завойкин А.А. Методика полевых археологических исследований. Вып. 4. М.: ИА РАН, 2011. 228 с., ил.

ШАРИПОВ Ринат Калимолдаевич

Государственный историко-культурный и
природный музей-заповедник «Танбалы»
tanbaly@mail.ru
Алматы, Казахстан

ОБРАЗЫ КОШАЧЬИХ В НАСКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация. Мақалада мифтік аң түріндегі бейнелер мен басқа суреттердегі мысықтар тұқымдас жануарлардың ерекшеліктері мен ұқсастықтары қарастырылады.

Түйін сөздер: мысық тұқымдастар, мифологиялық суреттер, гравюралар, жыртқыштар, үнгір суреттері.

Abstract. The article discusses the features and similarities of the construction of animals of the cat family in rock art from other images and their representation in the form of a mythical beast.

Key words: feline, mythological, images, engraving, predators, rock art.

После обретения независимости Республикой Казахстан образ снежного барса в общественном сознании превратился в общенациональный символ. Во многом именно образ этого животного презентует национальное самосознание: это животное из семейства кошачьих присутствует на монетах, печатях, банкнотах, государственной скульптуре и на гербах городов Алматы и Астана.

Другие животные из семейства кошачьих, такие как тигры и львы, важны в сознании общества оцениваются особенно детьми. Это уже имело место в раннем железном веке: многочисленные ювелирные украшения с этими хищниками были найдены в кургане Иссык и Талды II (рис. 1) (демонстрируемые в Национальном музее Республики Казахстан в Астане

В наскальном искусстве животные из семейства кошачьих (лат. Felidae) отличаются от собак длинным загнутым хвостом и довольно круглыми ушами, но во многих случаях особенности изображения животных не позволяют отличить их от волков.

Некоторые животные имеют особенности обеих разновидностей или изображают фантастического или мифологического зверя. Изображения на камне неизбежно стилистически смягчают черты, включая, в том числе, особенности, чтобы соответствовать воображаемому миру общества, в котором была создана гравюра.

Иногда невозможно понять, какое животное хотели изобразить наши предки. Трудности в различии волков и животных из семейства кошачьих, возможно означают, что древние художники изобразили хищников в целом, а не какуюлибо разновидность в частности. При этом 42 плоскости, содержащие 57 изображений животных из семейства кошачьих на 11 памятниках наскального искусства в Юго-Восточном Казахстане, были учтены и среди них некоторые конкретные разновидности были также выделены:

в Аккайнаре - задокументированы и определены 13 кошачьих на девяти плоскостях: одно неопределенное животное, четыре льва (рис. 2), пять леопардов, один тигр (рис. 3) и два гепарда;

в Актереке - только одно изображение рыси было задокументировано среди 577 петроглифов, относящихся к бронзовому веку;

в Аюке, памятнике, находящемся приблизительно в 30 км к востоку от Танбалы, известна плоскость с изображениями четырех львов, относящаяся к раннему железному веку;

в Баянжуреке нами зафиксировано только два изображения кошачьих на плоскости с петроглифами тюркского периода: один леопард и один лев (рис.4);

в Ешкиольмесе нами зафиксировано восемь плоскостей с 11 гравировками представителей кошачьих: семь неопределенных (рис. 5), два льва, один леопард и один тигр. Этот тигр борется с другим кошачьим, вероятно, рысью (рис. 6). Наиболее очевидно, что на памятнике имеются еще петроглифы с изображений кошачьих. Предположение основано на том, что не все ущелья были хорошо задокументированы;

в Габаевке, в 40 км к юго-западу от Тараза в Жамбылской области, известны пять гравюр бронзового века с изображением животных из семейства кошачьих на трех плоскостях: три неопределенных, один лев и один леопард;

в Карасае, находящемся в 15 км к востоку от Тараза в Жамбылской области на границе с Кыргызстаном, известны две плоскости, датируемые бронзовым веком с изображениями двух гравировок кошачьих: одним неопределенным животным и одним львом;

в Кулжабасы было определено всего 11 изображений кошачьих на 11 плоскостях: три неопределенных, два льва, пять гепардов (рис. 7-9) и один каракал (рис. 10). Один из гепардов изображен в рядом человека (рис. 7). 12 других рисунков были исключены, потому что их интерпретация слишком сомнительна: животные похожие на кошачьих, но имеющие и особенности волков (рис. 11);

В Маймаке, расположенном недалеко от киргизской границы в Жамбылской области приблизительно в 25 км к юго-западу от Тараза, учтена одна гравюра, датируемая бронзовым веком изображение леопарда (Weisenov & Maryashev 2014: рис. 90);

в Сарыбастау - небольшом памятнике, находящимся в долине Усека в 30 км к северу от Жаркента, неподалеку от границы с Китаем, был зафиксирован один петроглиф раннего железного века, который может быть интерпретирован как лев, хотя у него есть некоторые особенности фантастического животного несколько похожего на лошадь (рис. 12). Всего в Сарыбастау найдено около ста петроглифов, датируемых ранним железным веком (Херманн, 2011);

в Танбалы всего было найдено шесть изображений кошачьих на четырех группах петроглифов (два неопределенных животных и четыре леопарда). Один леопард преследует оленя, также изображен и человек, который охотится на это же животное (рис. 13).

Статистический анализ изображений кошачьих

Тем самым, всего 57 изображений кошачьих было определено среди всех известных петроглифов, имеющих датировки, начиная с бронзового века до тюркского периода. Эта редкость изображений особенно очевидна, если сравнивать с огромным количеством изображений собак, даже если собаки одомашнены и только волков можно рассматривать как хищников. Тем не менее, для территории Аккайнара, для которого собрана полная статистическая документация:

- к бронзовому веку, из общего числа в 768 животных относятся 160 собак (20, 83%) и только четыре животных из семейства кошачьих (0, 52%);

- к раннему железному веку, из общего числа в 3 929 животных относятся 348 собак (8, 86%) и только три животных из семейства кошачьих (0, 08%);

- к тюркскому периоду, из общего числа в 702 животных, относятся 93 собаки (13, 24%) и только шесть животных из семейства кошачьих (0, 85%).

Та же картина наблюдается в Кулжабасы. В третьем ущелье, среди 451 изображения животных бронзового века 103 изображения собаки (22, 83%) и только четыре животных из семейства кошачьих (0, 89%).

На самом деле и другие хищники, такие как медведи, кабаны, лисы и хищные птицы, также крайне редко присутствуют среди всех изображений и каждый вид составляет менее 1% от общего числа изображений животных, если такие изображения имеются.

Мы можем предположить, что подобная редкость - не дефицит животных из семейства кошачьих, а наоборот, значительное преобладание изображений собак в наскальном искусстве. Это, возможно, следствие того, что некоторые собаки одомашнены и следуют за охотниками, но также и потому, что волки общительны с человеком.

Рассматривая 57 изображений кошачьих памятников Жетысу, мы с сожалением отмечаем, что приблизительно 30% (17) из них точнее не определены, вследствие того, что их особенности детализации изображения не позволяют точно дифференцировать между их разновидностями.

Среди определенных разновидностей лев присутствует на 16 петроглифах (28%), леопард изображен на 13 изображениях (23%). Кроме того, есть семь гепардов (12%), два тигра, одна рысь. Мы делаем вывод, что гепарды присутствуют только на двух памятниках, наиболее близко расположенных друг от друга: Кулжабасы и Аккайнар.

Эти статистические результаты, вероятно, отражают общее соотношение между изображениями людей и животных. В кочевом обществе волков, возможно, рассматривали как более опасных хищников для домашнего скота, чем животных из семейства кошачьих. Среди них снежный барс был главным хищником для пастухов, живущих на джайлау летних пастбищах в высоких горах.

В степях, где волк играет роль главного хищника не только для домашнего скота, но и для людей, львы, гепарды и тигры были также потенциально опасны.

Редкие изображения рыси и каракала, вероятно, следствие того, что этих животных не рассматривали как потенциальную опасность ни для домашнего скота, ни для человека.

Казахские степи также подходили для обитания рыси и гепардов. Их изображения обнаружены только в двух местах, расположенных неподалеку друг от друга. Признак их присутствия в определенном биотопе больше, чем наличие символического смысла.

23 образа кошачьих животных были изображены в бронзовом веке; 19 - в раннем железном веке и 15 - в тюркские времена. В период бронзы главными разновидностями являлись лев (7), леопард (4) и гепард (3). Та же картина наблюдалась и в раннем железном веке: лев (7), леопард (5) и гепард (2). В тюркское время леопард (4) сопровождается львом и гепардом (каждый второй). Однако эти данные по статистическому анализу не полные из-за большого количества неопределенных изображений: семь из них относятся к бронзе, четыре к раннему железу и шесть к тюркскому периоду.

После окончания средневековья полностью прекращается традиция изображения животных из семейства кошачьих.

В XIX-XX вв. прослеживается относительное возрождение наскального искусства кочевниками, но основные объекты изображения - портреты (номадов и Ленина), а также лошади и козы, горы и, позже, оружие, самолеты и автомобили. Иногда в рисунках присутствует также собака, но нет изображений волков и животных семейства кошачьих.

Это, вероятно, отражает исчезновение этих животных в долинах и летних пастбищах в результате охоты на них. Последнее изображение животного из семейства кошачьих - домашней кошки, было найдено среди петроглифов второй половины XX века в Актереке.

Работа выполнена в рамках целевого финансирования программы BR10164111 «Культурное наследие Великой степи и культурный код казахов: цивилизационный контекст». Источник финансирования - Министерство культуры и информации Республики Казахстан.

Использованные источники и литература

Hermann I. & Zheleznyakov B. 2016. Le site d'art rupestre d'Akterek au Kazakhstan (oblys d'Almaty). INORA, 76, p.14-21

Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы, 2014. рис. 67.

Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы, 2014. рис. 87-88. рис. 82

Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы, 2014. рис. 87-88.

Новоженков В.А. Наскальные летописи золотой степи. Алматы: 2020. 178 с.

Рогожинский А.Е. Сборник научных трудов. Казахи Евразии: история и культура. Омск: 2016. 223 с.

Рогожинский А.Е. Материалы международной научной конференции. Наскальное искусство в современном обществе. Кемерово: 2011. С. 217.

Рогожинский А.Е. Сборник материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». Алматы: 2012. С. 91.

Великая степь: история и культура. Астана: 2019. С. 208.

Рогожинский А.Е., Хорош Е.Х., Чарлина Л.Ф. О стандарте документации памятников наскального искусства Центральной Азии, Памятники наскального искусства Центральной Азии: общественное участие, менеджмент, консервация, документация. Алматы: 2004. С. 60–74.

Рисунок 1.

Рисунок 2.

Рисунок 3.

Рисунок 4.

Рисунок 5.

Рисунок 6.

Рисунок 7

Рисунок 8.

Рисунок 9.

Рисунок 10.

Рисунок 11.

Рисунок 12.

Рисунок 13

¹ ЖЕЛЕЗНЯКОВ Борис Анатольевич,

PhD доктор,

² ШАЯХМЕТОВ Анатолий Хайрутдинович,

³ ШУЛЬГА Валерий Александрович,

⁴ ИСКАКОВ Каиржан Тулендыевич,

Институт археологии им. А. Х. Маргулана

¹ boriszheleznyakov@mail.ru, ² toliktommy@gmail.com

³ shulga.valera@list.ru, ⁴ iskakovkair@yandex.kz

Алматы, Казахстан

ОБЩИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАЗВЕДОК СРЕДНЕВЕКОВОГО ОТРЯДА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ В СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 2023 г.

Аннотация. 2023 жылдың маусым және қыркүйек айларында Археология институтының отряды екі кезеңдік барлау жұмысын жүргізді, басты мақсат ортағасырға тән жаңа археологиялық орындарды анықтау және бақылау болды. Барлау жұмысы Солтүстік Қазақстан облысының батыс жағындағы жеті ауданға жүргізілді, олардың негізін орта Приишимье құрады. Барлау жұмысы кезінде барлық қолжетімді материалдар талданды. Нәтижесінде аймақтағы ортағасырлық кезеңдегі қоныстардың жоқтығын дәлелдеу болды. Дала жұмыстары нәтижесінде елді мекендер табылды. Зерттеулер жаңа қорымдармен қатар басқа типтегі ескерткіштерді, ең алдымен ерте кезеңдегі қоныстарды анықтады. Ескерткіштерді заманауи технологиялардың көмегімен құжаттау жүргізілді. Нәтижелер өте өзекті, жаңа археологиялық карта жасалды, болашақта зерттеулер жүргізіледі.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, ортағасыр, елді мекен, барлау, XVIII-XIX ғғ. ескерткіштер.

Abstract. In June and September of 2023, the detachment of the Institute of Archeology carried out two stages of exploration, the purpose of which was to identify new and monitor the state of already known archaeological sites of the medieval period. Exploration was carried out in all seven western regions of the North Kazakhstan region, the basis of which is Middle Ishim region. At the stage of exploration preparation, all available materials were analyzed. The main result of which was the statement of the fact that there were no settlements of the medieval period in the region. As a result of field work, settlements were discovered. Studies have identified new burial grounds and sites of other types, primarily settlements of the early periods. The monuments were documented using modern technologies. The results are extremely relevant, a new archaeological map has been compiled, research will be carried out.

Key words: Northern Kazakhstan, the Middle Ages, settlements, exploration, sites of XVIII-XIX centuries.

В июне и сентябре 2023 г. отрядом Института археологии было проведено два этапа разведок, целью которых было выявление новых и мониторинг состояния уже известных археологических памятников средневекового периода. Разведки проведены во всех семи западных районах Северо-Казакстанской области, основу которых составляет Среднее Приишимье. На этапе подготовки разведок были проанализированы все доступные материалы. Главным итогом которых была констатация факта, что поселения средневекового периода в регионе отсутствовали. В результате полевых работ поселения были обнаружены. Исследованиями были выявлены новые могильники и памятники других типов, прежде всего поселения ранних периодов. Проведено документирование памятников с помощью современных технологий. Результаты – крайне актуальны, составлена новая археологическая карта, будут проведены исследования.

Введение

В 2023 году на базе отдела Средневековой археологии Института археологии им. А.Х. Маргулана был создан разведочный отряд. Отряд в составе 4 сотрудников института археологии им. А.Х. Маргулана КН МНВО РК, состоящий из руководителя группы ВНС, PhD Железнякова Б.А. и СНС Шульги В.А., НС Шаяхметова А.Х. и Исакова К.Т. провел разведочные работы на территории Северо-Казахстанской области. Основные работы проводились в поймах и надпойменных террасах русла реки Ишим, а также в районе притоков – Иманбурлук и Аканбурлук и в северо-западной части озерной группы и отрогов Кокшетауской возвышенности, находящихся на территории Северо-Казахстанской области. Отдельно проведены разведочные работы в юго-западной части урочища Камышловское, а также в степной и лесостепной зоне Tobол-Ишимского междуречья. Разведки проводились в 2 этапа, что способствовало осмыслению результатов после первого этапа и достижению результатов на втором*.

Археологические памятники средневековья Северо-Казахстанской области изучены крайне слабо. Аналогичные памятники смежных районов Российской Федерации были изучены значительно лучше, впрочем, как и смежных с областью регионов Казахстана. До начала исследований слабо реконструировалась общая картина жизни населения этого периода в целом. Сложно полностью представить картину жизни в регионе, если даже в Центральном Казахстане эта картина была описана более полувека назад советскими учеными относительно отдельных периодов средневекового периода.

История археологических исследований в регионе

В начале XX века исследователь И. А. Кастанье собрал наиболее обширные материалы о городищах северного Казахстана. Тем не менее, приводимая им информация иногда является неполной, так как она часто основана на показаниях других лиц или на сообщениях из различных источников без точных дат существования тех или иных археологических находок.

Одним из примеров таких археологических объектов является Мавлибердинское городище, расположенное на реке Уил в урочище Мавли-Берди в Актюбинской области. Наименование этого населенного пункта в эпоху Золотой Орды неизвестно, и научные исследования в данной области не проводились. Тем не менее, на местности городища были выявлены остатки кирпичных стен 30-40 сооружений, а также следы оросительных каналов. Еще одним примером является Байтакское городище, которое находится на реке Большой Хобде в урочище Байтак, также в Актюбинской области. Аналогично, имя этого населенного пункта в период Золотой Орды неизвестно, и археологические исследования не проводились. В XVIII веке, на этой местности сохранились стены строений и прилегающие оросительные каналы. Третьим примером является городище Тагатай, расположенное на реке Нура в Акмолинской области Казахстана. Название этого населенного пункта в период Золотой Орды также неизвестно, и археологические исследования в данной области не проводились. В XVIII веке на этой местности обнаружены остатки стен кирпичных зданий (Кастанье, 1910, с. 92-109).

В 1946 году Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция под руководством А.Х. Маргулана установила, что эти реки являлись трассами древних караванных путей, и зафиксировала в регионе Улытау огромное количество разнообразных видов древних памятников от каменного века до нового времени. А.Х. Маргулан писал, что Улытау – важный узел караванных дорог и один из крупных хозяйственно-культурных очагов древнего Дешт-и-Кипчака (Маргулан, 1949, с. 3-36. с. 35). Предполагалось, что регионы Верхнего и Среднего Приишимья достаточно сходны в культурно-историческом плане. Однако, в отношении памятников поселенческого типа регионы в бассейне одной реки сильно различаются. Это касается именно средневекового периода.

* Исследования были проведены по проекту «BR18574223 Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности».

По имеющимся материалам в Айыртауском районе области было выявлено поселение, которое могло иметь отношение к средневековому периоду, но исследовалось оно как поселение эпохи бронзы. Речь идет о поселении Жаксы Жангызтау на одноименном озере. Во всех источниках, где имеются упоминания о поселении, не было данных о датировке поселения. В то же время многочисленные могильники вокруг были датированы. Значительный интерес к озеру и памятникам вокруг него подпитывался тем, что упоминание о поселении встречается у многих авторов. И. И. Шангин, в дальнейшем А. Х. Маргулан, в последнюю очередь А. А. Плешаков, говорят о существовании поселения. В советское время, в 1990 году, А. А. Плешаковым на поселение был оформлен паспорт с указанием о плохой сохранности этого памятника. Деятельность же И.И. Шангина достаточно хорошо исследована (Кошман, Хабдуллина, 2020, с. 1101-1112). Были и другие исследователи естественных богатств Северного Казахстана, однако, их путевые заметки и дневники пока не дошли до широкого читателя.

Совсем недавно, в 2019-2021 годах, были получены данные о наличии золотоордынских мавзолеев на территории Северо-Казахстанской области. В восточной части области в Уалихановском районе, вблизи аула Береке, был зафиксирован мавзолеем Кызылоба (Маргулан, 1949, с. 126-128). Памятники около Кызылоба, вдоль русла Селеты, известны также благодаря данным Т.Н. Смагулова. Фиксируется 4 памятника: мавзолей Морткоба, Кызылоба и поселения Байнияз и Кызыл-Как (Смагулов, 2012, с. 111). Подробной информации об исследовании памятников в этой части Северо-Казахстанской области нет, скорее всего они появятся в будущем.

География и климат Северного Казахстана

Земля Северного Казахстана богата черноземами, различными ландшафтными зонами – Приишимья, где неизбежно в течении веков и тысячелетий проходили коммуникации, вдоль реки, растянувшейся на несколько сотен километров между северной Сарыаркой и лесным Прииртышьем. Весьма своеобразным и распространенным ландшафтом Кокшетауской возвышенности являются относительно закрытые долины между сопками со скальными выходами. Они также отличаются значительным стоком рек. Другие ландшафты северной части - озерно-болотистая местность северных районов области. По горько-соленой воде озер линия укреплений XVIII в. получила название «горькая линия». В различных пропорциях территории разделены лесами. В советское время огромные территории были распаханы под сельскохозяйственные угодья.

Исследуемая территория состоит из двух участков – левого (западного) и правого (восточного) берегов реки Ишим. Левобережье относится к восточной части Тоболо-Ишимского междуречья и Тургайской равнине, в южных пределах Западно-Сибирской низменности. Правобережье относится к западной части Кокшетауской возвышенности и юго-западной части Ишим-Иртышского междуречья, также в пределах Западно-Сибирской низменности (Волков, 1965, с. 5).

Ландшафт этой зоны можно разделить на три основные зоны (от Ишима к северо-западу в лесостепную и степную зоны):

- зона прибрежных к Ишиму террас относится к речным поймам, состоящих из глин и суглинков с пырейными, костровыми и острецовыми солончаковатыми лугами на луговых солонцевато-солончаковатых почвах и луговых солонцах;

- в лесостепной зоне верхние террасы на отдалении от русла Ишима относятся к ландшафтам, сложенным на черноземах, луговых и солонцеватых почвах, с богатой разнотравно-ковыльной растительностью, с березовыми и березово-осиновыми лесами и колками;

- в степной зоне верхние террасы относятся к озерно-аллювиальным, местами волнистым равнинам, сложенных суглинками и песками, покрытых нормальным и карбонатным черноземом, а также богаторазнотравно-красноковыльной растительностью на поверхности (Веселова, 1979, с. 71-86).

Северо-западная часть Кокшетауской возвышенности в Северо-Казахстанской области включает горные массивы Жаксы-Жангызтау, Имантау и Айыртау. Массивы пересекают реки Иман-Бурлук, Акан-Бурлук и Камысакты. На равнинах и понижениях горных массивов расположены крупные озера: Жаксы-Жангызтау, Имантау, Шалкар, Саумалколь, а также несколько мелких соленых озер.

Ландшафт этой зоны можно разделить на четыре основные зоны (двигаясь от отрогов Кокшетауской возвышенности в направлении Ишима):

- мелкосопочная часть, в основном, холмисто-грядовая. Почва состоит из кварцитов, сланцев и гранитов. Здесь растут сосновые и сосново-березовые травяные леса на серых лесных почвах, иногда сменяющиеся луговыми и горно-черноземными почвами;

- волнистые или увалистые равнины, состоящие из гранитов, иногда эффузивов. Почва в этой зоне включает поверхностные суглинки и чернозем. Здесь растут березовые и осиново-березовые леса, а также колки;

- верхние речные террасы представлены озерно-аллювиальными равнинами с глинами, песками и супесями. Растительность в этой зоне разнотравно-красноковыльная;

- речные поймы состоят из глин и суглинков с пырейными, костровыми и острецовыми солончаковатыми лугами на луговых солонцевато-солончаковатых почвах и луговых солонцах (Веселова, 1979, с. 70).

Современная речная сеть Кокшетауской возвышенности – радиальная. Южные и западные склоны Кокшетауской возвышенности испещрены многочисленными притоками Ишима, за счет которых и идет основной водосбор. Северные и восточные склоны имеют немногочисленный водосток, но долины в нижней части оканчиваются балками и понижениями, в конечном итоге заканчивающиеся бессточными озерами (Волков, 1965, с. 11).

Распределение археологических памятников

Ознакомившись с историей изучения археологических памятников средневекового периода региона, на территорию Северо-Казахстанской области приходится лишь крайне небольшая часть упоминаний о зафиксированных памятниках, которые так или иначе ассоциируются с северными районами Казахстана. Значительная часть упоминаний о памятниках относится к региону Сары-Арки и Улытау. Что касается северной части Казахстана, то доступной информации о его городах и городской культуре существенно больше по сравнению с данными, ограниченными только административными границами Северо-Казахстанской области.

Методы исследования

В ходе подготовительных работ к проведению разведок отряда помимо отчетов Северо-Казахстанской археологической экспедиции (СКАЭ), где приоритет отдавался периоду древности. Происходило накопление данных по периоду раннего, развитого и позднего средневековья по публикациям казахстанских и российских археологов. Необходимо подчеркнуть, что территория проведения разведок, являлась неизученной до начала проведения исследований практически для всех участников отряда. Отрядом было выработано несколько приемов поиска средневековых поселений, но они дали результат далеко не сразу. Первоначальный поиск памятников происходил путем прокладки подробных маршрутов в каждом районе и покрытия как можно большей площади исследуемой территории. Данный способ сразу показал свою несостоятельность, было принято решение сконцентрировать усилия на поиске памятников вблизи водных артерий и уже выявленных памятников.

Вот несколько основных методов, которые применялись в археологической разведке памятников средневековья в Северо-Казахстанской области:

- Разведка путем передвижения с помощью автотранспорта, а также пешеходные исследования на местности, со сбором подъемного материала;

- Ручное документирование археологических находок и памятников, включающее в себя измерения, рисование схем, фотографирование и описание;

- Использование БПЛА (беспилотных летательных аппаратов) с камерами для создания аэрофотографий рельефа и археологических объектов;
- Использование ГИС (геоинформационных систем) для анализа и обработки пространственных данных, с последующим созданием карты объектов.

Основные результаты

В основные задачи отряда входило изучение, выявление новых и мониторинг состояния известных ранее памятников СКО средневекового периода, список памятников был подготовлен коллективом по архивным данным. Однако, часть памятников, выявленных ранее, в частности по средневековому периоду в нем отсутствовала. Было обращено внимание на полное отсутствие зафиксированных средневековых поселений налагает значительную сложность на понимание конкретного археологического контекста, в частности, нет понимания по археологическим комплексам даже наиболее известным памятникам и археологическим комплексам. Территория, где были проведены археологические разведки — это целый историко-культурный регион среднего течения р. Ишим к северу от границ с Акмолинской и северо-востоку с Костанайской областями. Хронологические рамки непосредственных археологических памятников: со второй половины VI века – вплоть до современности.

Памятники *Есильского района* представлены в большей степени этнографическими памятниками в округе озера Алуа Есильского района (левый берег р. Ишим), а также подобными памятниками в округе озера Балыкты (правый берег р. Ишим, Камышловский лог). Памятники северной части урочища Кадыр представлены средневековым и этнографическим некрополем Кульсары батыра. Некрополь находится на высокой террасе в 5 км к ЮЮВ от поселка Булак, в 7,5 км к ЮЗЗ от поселка Жамбыл, в 8 км к западу от Орлиной горы (самая высокая точка на местности – 372 м). Памятник находится на сопке (отметка 258 м) северной гряды Кокшетауской возвышенности. С юга и юго-запада данную сопку окаймляет урочище Кадыр, в виде хвойного реликтового леса, просеки которого в настоящее время заняты современными лесопосадками. Памятник представляет собой современный мавзолей, возведенный над захоронением. Вокруг сконцентрированы многочисленные могилы средневекового и этнографического времени. По предварительной информации, на территории некрополя имелись захоронения как тюркского времени, так и времени казахского ханства. Курганы в основном сконцентрированы на площади 200x300 м и представлены могилами в виде каменно-земляных насыпей как округлой, так и продолговатой формы. Основная концентрация насыпей проявляется в направлении СЗ-ЮВ, на СВ склоне расстояние между могилами больше. Кульсары-батыр был военачальником армии Аблай-хана. Известно, что Кульсары был не только талантливым полководцем, но и дипломатом. Личность Кульсары-батыра связана с одними из самых сложных моментов в истории Казахского ханства. Во время противостояния империи Цинь и Джунгарского ханства, Кульсары выслеживал и контролировал продвижение китайцев в степи (Картабаева, Беделова, Токтаган и др, 2021, с. 1665). Грамотная политика Аблая и действия Кульсары-батыра не позволили ослабить позиции казахов в противостоянии Казахское ханство – империя Цинь – Джунгарское ханство – Российская империя. Средневековое поселение Явленка 2 расположено рядом с селом Явленка. В 1967 году школьники заметили на поверхности поселения артефакты, относящиеся к каменному веку. Поселение было осмотрено археологами. Был выявлен культурный слой, относящийся к неолиту и бронзовому веку (Зданович, Зданович, Зайберт, и др, 1968, рис. 116). Также в 1968 году Урало-Казахстанской экспедицией проведены работы на поселении эпохи бронзы Явленка 2. Поселение исследовано Г. Б. Здановичем в 1980 году (Зданович, 1982, Л. 41-43). В 2023 году разведочным отрядом было предпринято обследование территории этого городища и близлежащих территорий, прилегающих к оз. Ленкино, представляющего собой старицу р. Ишим, протекающего в нескольких сотнях метров к северу. Проведена пешая разведка и далее по течению р. Ишим. Разведочные работы показали наличие средневекового поселения на высоком гребне останца. Поселение локализовано в виде вытянутой площадки, в

направлении восток-запад, с небольшими западинами как с северной, так и с южной стороны. На поверхности была зафиксирована керамика, с большей долей вероятности, относящейся средневековому периоду.

Памятники *района Шала Акына* изучены в основном по левому берегу реки Ишим. Памятники вблизи н.п. Семиполка представлены этнографическими комплексами в виде 4 этнографических поселений и двух родовых кладбищ. Выделяется из общего числа – родовое этнографическое поселение Абылай кыстау. «Родовое гнездо» Аблай Кажы Рамазанова находится в 6 км к западу от н.п. Семиполка. Информация об этом месте поступила от Рамазанова Сайпы Сейлбековича, который служил долгие годы районным ветеринаром, чей прадед Аблай Кажы Рамазанов был участником Алаш Орды (1). Считается, что это одно из мест, где находили приют известные политические деятели Алаш Орды. Памятник представлен прямоугольной площадкой размерами 200x150 м, в виде казахского аула со следами построек домов и загонов под скот. К северо-западу, в 2 км от Абылай кыстау зафиксировано этнографическое поселение Мусаит и одно из родовых кладбище Рамазановых. Средневековое и этнографическое поселение Чудосай находится на левой террасе притока р. Ишим – р. Чудосай, в 3 км к северо-востоку от н.п. Белоградовка. Поселение средневекового времени фиксируется под поселением переселенцев. При проверке достаточно крупного поселения этнографического времени Чудосай, было решено заложить шурф для выявления культурного слоя. Шурф размерами 1x1 м, достиг глубины 40 см, в результате было выявлено несколько артефактов: керамика, фрагмент фарфора и кожаного изделия явно относились к этнографическому поселению. Однако, был получен и фрагмент боковины кувшина с орнаментом, который скорее всего относится к средним векам (предположительно IV-X вв.). Фрагмент найден достаточно близко к речке, на подъёме к второй террасе), следов курганов в этой локации не наблюдается. Имеется уверенность, что он относится к слоям поселения того времени.

Памятники *Айыртауского района* фиксируются в виде некрополей и курганных могильников средневекового и этнографического времени. Выделяются такие памятники как могильник Сарыозек и некрополь Косагаш. Отдельно выделим мемориальный комплекс Карасай и Агынтай батыров. В ходе проведения исследований средневековым отрядом, привлекали в том числе внимание исторические личности, которые известны и связаны с регионом, например, Карасай (1598—1671) казахский батыр при Есим-хане и Жангир-хане. Вместе с близким другом и соратником Агынтай-батыром принимал активное участие в казахско-джунгарской войне. Поздние годы жизни Карасай-батыра прошли в местности Северного Казахстана, на родине его друга Агынтай-батыра (1598—1672). В Айыртау Карасай был избран бием. В 1669 году он побывал в России в составе казахского посольства. В работе русского этнографа П. П. Румянцева «Материалы Семиреченской области» указывается: «Население Западно-Кастекского района составляют потомки Карасай-батыра из рода шапрашты. Ныне род карасай обитает на территории Акмолинской области и СКО. Могила Карасая находится в местности Айыртау. Данное повествование в современной казахской историографии считается достоверным, поскольку гора Кулшынбай (Кулшынбай-тобе), где были похоронены Карасай и Агынтай, находится в отрогах Айыртау (Карасай батыр, 2006, с. 316). В их честь недавно был возведен мемориальный комплекс. На сопке выделяются захоронения как раннего средневековья, так и позднего и этнографического периода.

Археологический комплекс Жаксы-Жалгызтау расположен в прибрежной зоне озера и вытекающей из него с западной стороны реки Аканбурлук. С юга над озером доминирует вершина горы Жаксы-Жангызтау (высота – 729 м), с которой открывается обзор на озеро, близлежащие холмы и околки. Всего в комплекс входят 7 могильников и 1 поселение. Памятники в комплексе разновременные, но основная масса объектов – средневековые. Могильник и поселение Жаксы-Жалгызтау (Якши-Янгистау) расположены на западном берегу озера, в 3 км к северо-востоку от села Аканбурлук и в 7 км на юго-запад от села Жаксы-Жалгызтау. Могильник и поселение были обнаружены в 1980 году разведывательной

группой Урало-Казахстанской археологической экспедиции, в состав которой входили Н.С. Татаринцева, Г.Б. Зданович и Т.С. Милютин. Могильник находится на мысе, образовавшемся в результате стока реки Аканбурлук из озера. На территории памятника было обнаружено 18 курганов, заброшенное мусульманское кладбище и остатки поселения эпохи бронзы. Курганы протягиваются вдоль берега озера на протяжении 360 метров. Из семи раскопанных курганов два датируются средневековьем. Курган номер 4, с захоронением под каменным набросом, относится к VIII-XI векам. Глубина захоронения составляет 1,5 метра, размеры могильной ямы - 2,25 x 1 метр, ориентация - запад-северо-запад - восток-юго-восток. Погребение было на спине, с головой на запад-северо-запад и лицом на юг. Рядом с левой ключицей обнаружен железный нож с остатками деревянной рукояти, а вдоль левой руки - железная, чуть изогнутая сабля. Между ногами находились железные удила и псалии, а около пояса была обнаружена пряжка. Курган номер 5, диаметром 4,5 метра и высотой 0,25 метра, был сложен из камней. Могильная яма находилась на глубине 1,15 метра. Размеры могилы на глубине 25 см составляют 2 x 1,4 метра, ориентация - север-юг. В яме обнаружен женский скелет, над которым была черная органическая прослойка. В инвентаре нашли бусы, состоящие из 80 перламутровых бусин, а также костяной гребень с зубцами. Рядом с черепом было несколько пятен охры (Зданович, 1829, Л. 41-43). Поселение Жаксы-Жалгызтау (Якши-Янгистау) на момент работ на нем, оказалось практически полностью разрушенным. На чуть выделяющейся в топографии площади поселения, фиксировались культурные слои эпох поздней бронзы и РЖВ. Памятник многослойный, отражал следующие культурные дефиниции – алакульский этап с бишкульским типом, а также материалы саргаринской культуры (Зданович, 1829, Л. 45-47). Судя по наличию на западном берегу разновременного могильника и разновременного поселения, средневековое обживание здесь не сохранилось в связи с антропогенным воздействием. Наличие подъемного материала и наличие могил средневекового времени – косвенные признаки долговременного размещения здесь средневекового населения.

В *районе Габита Мусрепова* количество памятников в виде раннекочевнических и средневековых могильников – преобладает над этнографическими. Зафиксированы могильник Чистополье 2, могильник Куланайгыр, могильники Салкынколь и Салкынколь 2, могильники Талсай и Талсай 2, могильники Жарколь и Жарколь 2, могильник Тайсары, которые относятся в основном к разновременным памятникам, охватывающих период от раннего железного века до позднего средневековья. Археологический комплекс Симоновка

находится на правом (северном) берегу р. Аканбурлук, на надпойменной террасе. Комплекс состоит из нескольких сооружений – зафиксированы каменно-земляные насыпи в северной и восточной части. С юго-западной стороны примыкает квадратная конструкция из камня с фиксирующимся входом в юго-западную сторону. В 2 км к юго-востоку, на правом берегу р. Аканбурлук зафиксирована небольшая каменоломня – каменная выработка Симоновка. Каменоломня также фиксируется на южном склоне горы Тотогуз, в 3 км к западу от н.п. Береславка. Функционировали каменоломни, судя по всему, со средневековья, вплоть до наших дней.

Обследование *Тимирязевского района* было начато с северо-восточной части. В районе н.п. Дмитриевка обнаружены этнографические кладбища Карашок 1 и 2, а также этнографическое поселение Карашок, относящиеся к XIX - нач. XX вв. Кладбища имеют прямоугольную форму и вал по периметру, находятся в 2 км к востоку и юго-востоку от н.п. Ынтымак. Этнографическое поселение располагается на краю лесной колки, в 3,5 км к югу от н.п. Ынтымак. Могильник Кайран находится в 800 м к юго-западу от н.п. Дмитриевка и, скорее всего, датируется ранним железным веком и средневековьем. Курганы этого могильника вытянуты в цепочки с направлением север-юг. Северный курган схож с раннекочевническими, в то время как центральная и южная части цепочки относятся к средневековым. На южном берегу озера Как обнаружены два могильника Как и Как 2, также характерные для раннего железного века и средневековья. Курганные насыпи могильника Как имеют системное расположение, образуя цепочку в направлении северо-восток - юго-

запад. Могильник Как 2, напротив, представляет собой бессистемные курганные насыпи, покрывающие всё южное побережье озера, и в большом количестве (более 100 курганов). Эта часть района подвержена сильному антропогенному воздействию, и курганы здесь сохранились плохо. На расстоянии 7,5 км к северу от озера Альпаш находится этнографический комплекс, включающий родовое кладбище, где погребены родители Сабита Муканова, а также этнографическое поселение, связанное с Мукановыми. На родовом кладбище присутствует памятная стелла, посвященная родителям Сабита Муканова. Этнографическое поселение имеет большие размеры и занимает промежуток между колками.

Памятники *Жамбылского района* представлены в основном средневековыми могильниками вблизи озерных групп. Зафиксированы могильник Таймассор, могильник Майбалык 3, могильник Саздысор, могильник Алкасор. В основном это небольшие группы курганов с земляной насыпью, бессистемно расположенных вблизи озера с южной стороны. Поселение Кладбинка находится в 1 км к северу от села Кладбинка. Поселение было основано на верхней террасе пересыхающего бессточного водоема – заросшего камышом озера, с соленой водой. Часть поселения распаханна. На пашне было выявлено более десятка орнаментированных по лицевой стороне сосуда фрагментов керамики, ручной лепки, имеются и определимые фрагменты, главным образом, венчики. А также было собрано более двух десятков неорнаментированных фрагментов такой же керамики. Керамика может быть датирована раннесредневековым временем – IV-X веками. На территории Жамбылского района также зафиксированы несколько архитектурных объектов. Один из них – Архистратиго-Михайловский женский монастырь. Женский Архистратиго-Михайловский монастырь в н.п. Песчаное был организован в 1901 году. Развалины монастыря находятся в 2 км к северо-востоку от жилой части современного н.п. Песчанка. Фиксируется два капитальных кирпичных строения. Также на территории фиксируются развалины церкви, различных сооружений, на озере к востоку имеются следы хозяйственной деятельности начала XX века. Также зафиксированы объекты Новоишимской линии – памятники архитектуры и фортификации XVIII века. В начале 1740-х годов возникла концепция прямой Ишимской линии, которая была реализована в период между 1752 и 1755 годами. Эта инициатива привела к значительному сокращению линии обороны, переместив российские границы к югу от прежней Ишимской линии на расстояние от 50 до 200 верст. В процессе строительства Новой линии были построены две шестиугольные крепости, а также девять четырехугольных крепостей, 33 редута и 42 маяка. Весь массив оборонительных сооружений был организован в три дистанции: Тобольскую, Ишимскую и Тарскую (Пугачева, 1994, с. 239-242). Кабанья крепость находится на территории н.п. Кабань, на западной окраине, на северном берегу озера Питное. Крепость представлена в виде многолучевой конструкции, состоящей из нескольких бастионов и рavelинов, внутренние и наружные поверхности также являются объектами фортификации – имеются куртины, гласисы и валганги. Остатки крепости представляют собой сильно оплывшие валы. Их высота составляет 1,5 метра, перед ними четко виден ров. В поперечнике размеры крепости – 350 м от края до края. Редут Пресноизбной находится в 4 км к северо-востоку от н.п. Екатериновка, на южном берегу заболоченного озера. Редут представлен в виде квадратного укрепления с валом и рвом. Размеры редута – 80x80 м. Внутренняя часть представлена в виде площадки с остатками разрушенных казарм.

На территории *Мамлютского района* зафиксированы памятники археологии и этнографии, такие как сезонное поселение Калдаман, этнографическое кладбище Пчелино, позднесредневековое кладбище Сенжарка. Отдельно стоит отметить ранее выявленный могильник Менгисер. Была произведена ревизия и съемка плана могильника. На сегодняшний день видны два кургана, территория активно распахивается. Также как и в Жамбылском районе, зафиксировано укрепление Новоишимской линии – крепость Становая. Крепость Становая была построена в августе 1752 года. Как и другие крепости оборонительной линии, она однотипна и одинакова по размерам и конфигурации. Крепость представлена в виде многолучевой конструкции, состоящей из нескольких бастионов и

равелинов, внутренние и наружные поверхности также являются объектами фортификации – имеются куртины, гласисы и валганги. Остатки крепости представляют собой сильно оплывшие валы. Их высота составляет 1,5 метра, перед ними четко виден ров. Общая площадь крепости - 500 квадратных метров. Памятник интересен как сооружение, являвшееся звеном в цепи Горькой укрепленной линии и отражавшее уровень военно-инженерного искусства XVIII века. Крепость находится на западной окраине н.п. Становое, между двумя озерами.

Заключение

Подводя итоги двух этапов разведок на территории Северо-Казахстанской области, можно отметить результат наличия новых памятников средневековья, а также успешную ревизию ранее выявленных памятников. На первом этапе разведочных работ было обнаружено более 50 археологических и этнографических памятников на территории Есильского, Айыртауского районов, а также районов Габита Мусрепова и Шал Акына. Эти памятники включают в себя:

- 15 средневековых и разновременных могильников;
- 3 отдельных средневековых кургана;
- 25 этнографических сезонных поселений;
- 10 этнографических кладбищ;
- 25 погребальных памятников, относящихся к эпохе Раннего железа и бронзы (координаты были учтены).

На втором этапе работы проводились разведочные мероприятия на левобережье реки Ишим и в степной и лесостепной зоне Тобол-Ишимского междуречья. В ходе второго этапа было также обнаружено более 50 археологических и этнографических памятников. Дополнительные исследования проводились в Есильском районе и в районе Габита Мусрепова. Основная работа была сосредоточена в Темирязовском, Джамбылском и Мамлютском районах, где были выявлены следующие памятники:

- 17 средневековых и разновременных могильников (памятники Раннего железа и бронзы были зарегистрированы с использованием беспилотных летательных аппаратов и фотографий);
- 2 отдельных средневековых кургана;
- 11 этнографических сезонных поселений;
- 14 этнографических кладбищ;
- 2 каменоломни и выработки средневекового и этнографического времени;
- 3 средневековых поселения;
- 4 редута, крепости и монастыря.

Таким образом, на втором этапе разведки было зафиксировано значительное количество археологических объектов, представляющих историческое и культурное значение.

Использованные источники и литература

- Абылай қажы Рамазанов туралы // <https://e-history.kz/kz/news/show/23919> Дата обращения: 05.10.2023 г.
- Веселова Л.К., Гельдыева Г.В., Чупахин В.М. Ландшафтная карта Казахской ССР. М: 2 500 000. М., ГУГК, 1979.
- Волков И.А. Ишимская степь (рельеф и покровные лессовидные отложения). СО АН СССР, Новосибирск, 1965 г., С. 76.
- Зданович Г.Б., Зданович С.Я., Зайберт В.Ф. и др. Отчет об археологических исследованиях на территории Северо-Казахстанской области в 1968 г. т. 2. Ф. 2. Оп. 22. Д. 1829. Л. 143.
- Зданович Г.Б. Могильник и поселение Якши-Янгизтау // «Отчет о полевых археологических исследованиях Урало-Казахстанской археологической экспедиции в 1980 году». АИА. Ф. 2. Оп. 22. Д. 1829.
- Карасай батыр // Северо-Казахстанская область. Энциклопедия. Издание 2-е, дополненное. Алматы: Арыс, 2006. С. 316. 672 с.
- Картабаева Е.Т., Беделова Г.С., Токтаган А.А., Акпанбет Н.Н. Политико-общественная деятельность института батыров Западной Сибири в составе Российской империи (XVIII–XIX вв.) // Былые годы. №4 (16). 2021. С. 1661-1670 с.
- Кастанье И. А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Труды Оренб. учен. арх. комиссии, 1910. вып. 22. С. 92-109.

Кошман Т.В., Хабдулина М.К. Древности казахских степей в путевых записках российского исследователя И.П. Шангина // Былые годы 3 (57), 2020. С. 1101-1112.

Маргулан А.Х. Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции 1947 г. // Известия АН КазССР. Серия археологическая. 1949 Вып. 2 С. 3-36. С. 35.

Петров П.Н., Касеналин А.Е., Смагулов Т.Н., Есен С.Г. Монетные находки в погребениях XIV в. На территории Сарыарка (Центральный Казахстан) // Stratum plus. 2021. № 6. С. 127-138.

Пугачева Н. М. Сибирские линии // Омский историко-краеведческий словарь / Вибе П. П., Михеев А. П. Пугачева Н. М. М., 1994. С. 239-242

Смагулов Т.Н. Калбасунская башня // Алматы, 2012. С. 160.

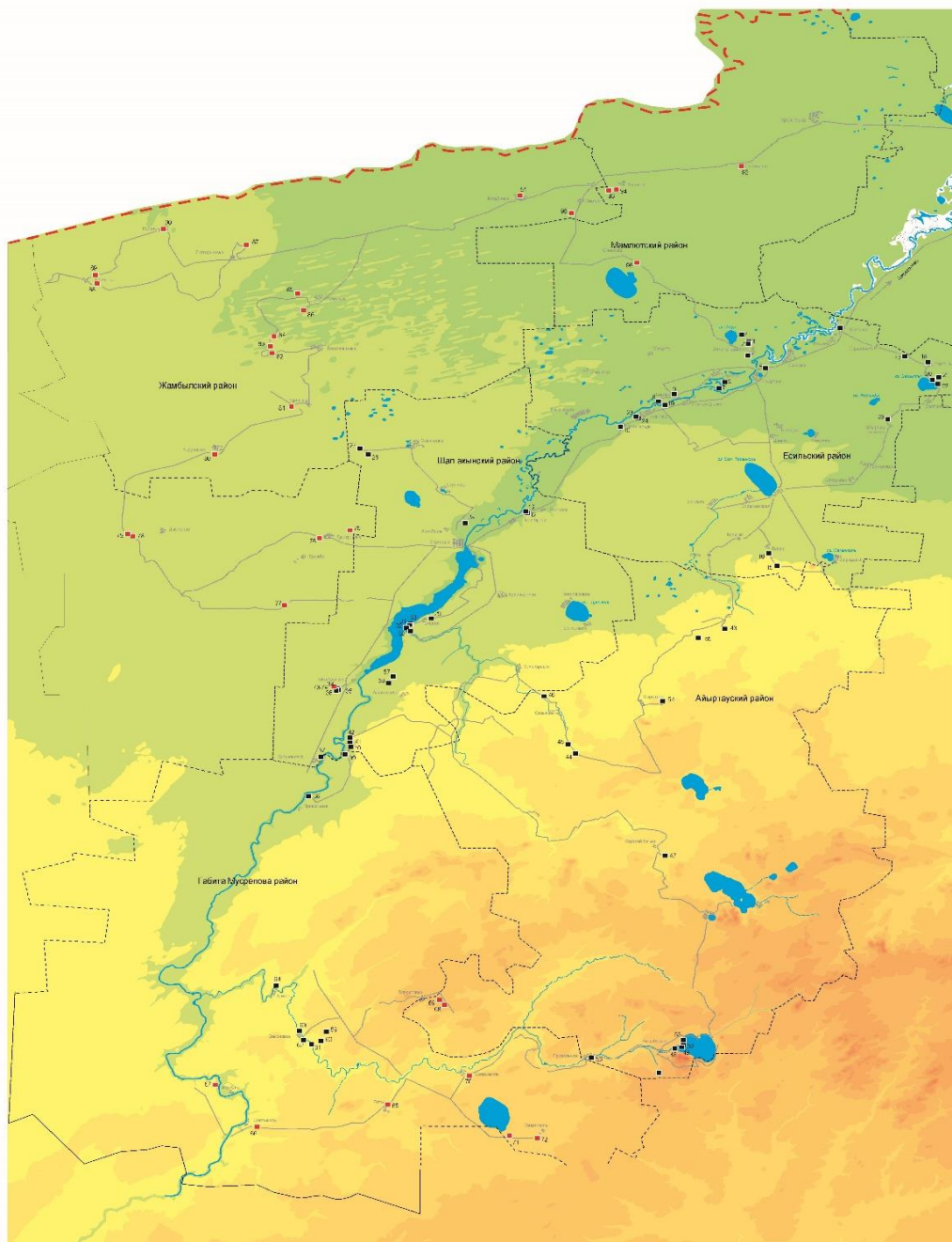

Рисунок 1. Карта районов СКО, обследованных разведочным отрядом Института археологии. Нанесены выявленные памятники археологии и этнографического времени.

¹ БУРАНБАЕВ Руслан Нурланович,
² КАМАЛДИНОВ Ильяр Рамильевич,
³ КЕМБАЕВА Асем Кадырхановна,
Институт археологии им. А. Х. Маргулана
¹ b-ruslan@inbox.ru, ² kamaldinov-ilyar@mail.ru,
³ asem.kembaeva@mail.ru
Алматы, Казахстан

О ПРЕДМЕТАХ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ВООРУЖЕНИЯ КАЗАХОВ

Аннотация. Мақалада Солтүстік Қазақстан облысы аумағынан табылған, қазіргі таңда Петропавл қаласындағы облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорында сақтаулы тұрған қазақтардың кейінгі орта ғасырлық әскери қару-жарақтары қарастырылады. Олар сауыт, дулыға, күлпара, қол шокпар және жебе ұштары ретінде көрініс тапқан. Әрбір жәдігердің сипаттамасы жасалады және оларды жасаудың ықтимал орындары сипатталады. Қазақтардың қару-жарағы және олардың қоғамдағы маңызы туралы орыс жазба дереккөздері келтіріледі. Батырлық институты және олардың жоңғар басқыншыларына қарсы күрестегі рөлі қысқаша қарастырылады.

Түйін сөздер: қару-жарақ, сауыт, дулыға, кіреуке, қол шокпар, жебе ұштары, батырлар, қазақ-жоңғар соғысы.

Abstract. The article describes items of late medieval Kazakh weapons found in the North Kazakhstan region and have still kept in the regional historical museum in Petropavlovsk. There are chain mail, a helmet, a chain mail hood, a flail and arrowheads among items. Each item and the probable places of their production are characterized. Based on written Russian sources information is given about the weapons of the Kazakhs and their role in society. The role of the batyr institution and their role in the fight against the Dzungar invaders is briefly discussed.

Key words: armor, chain mail, helmet, chain mail hood, flail, arrowheads, warriors, Kazakh-Dzungar wars.

В рамках проекта «Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности» в г. Петропавловск была организована командировка сотрудников для создания реестра средневековых экспонатов, хранящихся в местных музеях.

Статья посвящена предметам вооружения из коллекции областного историко-краеведческого музея г. Петропавловск, которые представлены кольчугой (аймауыт), шлемом (дулыга), кольчужным капюшоном, кистенями и плоскими наконечниками удлинненно-ромбической формы. Перейдем к описанию предметов.

Кольчуга – аймауыт изготовлена из продетых друг в друга колец, образующих сетку (рис. 1: 1). Сзади и спереди кольчуги вырезы. Длина от ворота до подола – 90 см, ширина плеч – 46 см. Случайная находка. Под кольчугу одевалась верхняя одежда из плотной ткани, ее выбор зависел от погодных условий и сезона. Помимо этого, поверх кольчуги обычно одевали акберен – металлический жилет из крупных пластинок. Становится понятно, что подобная защита требовала от воина хорошей физической подготовки, чтобы вести бой в таких доспехах. Перед битвой воины облачались в кольчуги, навязывали себе на руки одинакового цвета со своим воинским знаменем повязки, чтобы различать друг друга в бою.

Цельнометаллический шлем – дулыга, диаметр – 23,5 см (рис. 1: 2). Сохранились крепления для бармицы, защищавшей дополнительно боковые стороны головы, затылок и шею воина. Случайная находка, поступил в музей в 1930 г. Термин дулыга известен еще в XIII–XIV вв. из монгольского словаря «Мукадима калядам». У ногаев, сибирских татар, монголов, казахов термин «дулыга» означает наголовье, боевой шлем (Кушкумбаев, 2014, 211). На поверхности заметные следы от двух сабельных ударов. По нижней части шлема нанесена золотая надпись на арабском языке. По словам имама мечети «Дин-Мухаммад» г.

Петропавловска Зейнулы Камалитдинова, здесь написаны 4 аята 2-й суры из Корана. На козырьке надпись – «Пророк Мухамед с тобой. Ахмет Якубулы». Судя по именной золотой надписи, шлем принадлежал знатному батыру. Профессор Новосибирского государственного университета Л.А. Бобров, являющийся специалистом в области неогнестрельного оружия и средств защиты, в том числе традиционного казахского, датировал шлем XVII–XVIII вв. (Мерцалов, 2016).

Кольчужный капюшон (койф) сочетал в себе защитные функции шлема и бармицы (рис. 1: 3). Изготовлен из тонких железных колец диаметром – 10 мм. Длина – 29 см, ширина посередине – 25 см, вес – около 3 кг. Случайно обнаружен в 1955 г. недалеко от озера Тарангул на распаханной пашне второго отделения Явленского зерносовхоза.

Кистень №1 – это ручное гибко-суставчатое холодное оружие ударно-раздробляющего действия (рис. 1: 4). Общая длина – 36,5 см. Состоит из втулки и боевой части. Втулка длиной 16 см и диаметром 3,9 см имеет отверстие для крепления с рукоятью диаметром 0,5 см. Ударный груз с шипами имеет форму шара диаметром 5,5 см и тонкую высокую петлю размером 1,8x2 см. Втулка соединяется с ударным грузом с помощью витого округлого прутка длиной 12,6 см и восьмеркообразной металлической петли длиной 5,3 см. Случайно найден в 1949 г. в районе «Дедовой заимки» г. Петропавловск. Кистень №2 случайно найден в 1977 г. (рис. 1: 5). Длина – 62 см. Ручка сломана, покрыт ржавчиной.

Железные плоские наконечники стрел имеют удлиненно-ромбическую форму (рис. 1: 6-7). Эти стрелы начинают распространяться в XIII–XIV вв. во время многочисленных монгольских походов по территории Евразии (Худяков, 1991, 11–111, 113). Наконечники данного типа, вероятно, были предназначены для поражения легковооруженных противников и нанесения им такими стрелами широких рваных ран, чтобы вывести вражеских воинов из строя во время дистанционного боя. Такие стрелы продолжали активно использоваться в середине и третьей четверти II тыс. н.э., вплоть до широкого освоения ручного огнестрельного оружия (Худяков, Борисенко, Солтобаев, 2019, 633–634). По мнению специалистов, широкое распространение плоских наконечников было связано со сравнительной простотой их изготовления, изменением в конструкции лука. Их можно было изготавливать в степных условиях. Лук и стрелы занимали одно из ведущих положений в вооружении казахов.

Доспехи в Казахском ханстве начинают широко развиваться в XVI–XVII вв. (Кушкумбаев, 2014, 216). С большой долей уверенности можно сказать, что эти доспехи использовались в многочисленных сражениях казахов против джунгар в XVII–XVIII вв. Шлем и кольчуга скорее всего были сделаны в городах Южного Казахстана или Средней Азии, поскольку в степных условиях изготавливать такие вещи крайне сложно. А. Левшин в своем труде «описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей» писал, что панцири, как и сабли, ружья и большая часть пороха привозились из Хивы, Бухары, Персии, Ташкента и Кашгара. При этом некоторые казахи изготавливали порох у себя дома, причем, как сообщает капитан Рычков не только обыкновенный черный, но и белый, но выведать тайны состава ему не удалось (Левшин, 1832, 50). Подтверждением экономических связей северных областей Казахстана со Средней Азией могут служить хранящиеся в музее танги Бухарского эмирата и Хивинского ханства, датированные с конца XVI в. вплоть до начала XX в.

Значение оружия в казахском обществе было очень высоким. А. Левшин в своем известном труде "Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей" указывал, что Свод законов «Жеті жарғы» хана Тауке гласит: "Чтобы ни один киргиз не являлся в собрания народные иначе, как с оружием. Безоружный не имел голоса, и младшие могли не уступать ему места. Чтобы всякий, могущий носить оружие (кроме султанов), платил хану и правителям народным в подать 20-ю часть своего имущества ежегодно" (Левшин, 1832, 177).

Ф. Ефремов во время своего путешествия через казахские степи в 1811 г. писал, что казахи по большей части «рослые, здоровые, белые, широколицые, с малыми глазами и хищные» (Ефремов, 1811, 44). Вооружение их составляют луки, пики, сабли и ружья с

фитилями. Он же отмечал, что у казахов бывает довольно много пленных, которые по большей части занимаются выпасом скота (Ефремов, 1811, 48).

У казахов-кочевников постоянное войско отсутствовало, а было только родоплеменное ополчение, собиравшееся по мере необходимости. При мобилизации каждый воин должен был выступать в поход минимум с двумя боевыми конями и со своим военным снаряжением. Наиболее профессиональные и подготовленные воины составляли основу дружин ханов и султанов. Традиционный набор боевых средств состоял из пяти видов оружия («бес кару») – лук (садак), сабля (кылыш), копьё (найза), топор (балта) и булава (курзі).

Важную роль в казахском войске составляли батыры. В позднем Средневековье роль военного института батыров внутри военной организации казахов постоянно росла. Причиной являлось то обстоятельство, что батыры были не только силой ханов и султанов, но также хранителями боевого опыта и военных традиций, способными организовывать вооруженные отряды казахского ополчения. Значение батыров в период джунгарского нашествия стала выходить за пределы интересов отдельных племен на уровень защиты общегосударственных интересов. У батыров существовал культ боевого оружия: им присягали, давали клятву, присваивали личные имена. Пять видов боевого оружия служили также знаками власти, ими обозначали разные степени воинского ранга.

Таким образом, в областном историко-краеведческом музее г. Петропавловск выставленное вооружение относится в основном к XVII–XVIII в. Это было тяжелейшее время испытаний для казахской государственности. Благодаря развитию вооружения, героизму батыров и ополчения, казахский народ смог противостоять джунгарским захватчикам и вписал в национальную историю победы в великих битвах, которые определили судьбу страны.

Статья выполнена в рамках ПЦФ BR1857422: «Северный Казахстан в контексте культурно-исторических процессов: от эпохи камня до этнографической современности».

Использованные источники и литература

Ефремов Ф. Странствование Филиппа Ефремова в киргизской степи, Бухарии, Хивы, Персии, Тибета и Индии и возвращение его оттуда через Англию в Россию. Казань: Университетская типография, 1811. 160 с.

Кушкумбаев А.К. Казахские боевые шлемы позднего Средневековья и Нового времени из музейной коллекции акмолинского областного историко-краеведческого музея // Средневековые тюрко-татарские государства». №6. Казань: Сайт института истории АН Республики Татарстан, 2014. С. 211–216.

Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Часть третья: этнографические известия. Санкт-Петербург: Типография Карла Крайя, 1832. 304 с.

Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого Средневековья. Новосибирск: Наука, 1991. 190 с.

Худяков Ю.С., Борисенко А.Ю., Солтобаев О.А. Железные наконечники стрел из окрестностей Иссык-Куля и Баткена в Кыргызстане // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Т. 25. Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сиб. отд. РАН, 2019. С. 631–634.

Мерцалов. В. Кем был Ахмед Якубулы? // Казахстанская правда. 10.10.2016. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://kazpravda.kz/n/kem-byl-ahmed-yakubuly/> от 12 октября 2023 г.

Рисунок 1.

НУРМАКСУТОВ Куаныш Мухатович

Государственный историко-культурный и
природный музей-заповедник «Танбалы»
nurmaksutov.kuanysh@mail.ru
Алматы, Казахстан

КАЗАХСКИЕ ТАМГИ В ПЕТРОГЛИФАХ

Аннотация. Баяндама Ұлы дала петроглифтеріне, оның ішінде "рәміздерге" арналған. Бұл жазбаларды археологтар Л. Қызыласов, З. Самашев, А. Рагожинский анықтап зерттеді. Бұл ретте Жетісуда көпжылдық далалық зерттеулер жүргізіліп, бірыңғай жүйеге енгізілгені атап өтіледі.

Түйін сөздер: Жоңғария, Тибет, Таңба, Эпиграфика, Үйсін.

Abstract. The report is devoted to petroglyphs of the Great Steppe, including «symbols». These records were discovered and studied by the archaeologists Kyzylasov L., Samashev Z., Ragozhinsky A. This report describes the study and documentation of symbols. Thus, it is noted that many years of Field Research in Semirechye were carried out and included in a single system.

Key words: Dzhungariya, Tibets, Tamga, Epygraphic, Usun.

Археологи выявили достаточно артефактов и письменных памятников, позволяющих проследить генеалогию и эволюцию знаков, оставивших «живые свидетельства мысли» в древних и современных культурах. Наскальное искусство относится к древнейшим видам изобразительного творчества. Петроглифы, тамги и эпиграфика первые статуи – все это начало летописи Человека Разумного.

Памятники наскального искусства выступают неотъемлемой частью историко-культурного ландшафта большинства современных стран региона: Казахстана, Кыргызстана,

Узбекистана, Таджикистана, Монголии, Китая, Пакистана, Индии и юга азиатской части России (Новоженков, 2020, 178).

Термин *«петроглифы»* охватывает все разновидности изображений на скалах, как выбитые, так и сделанные краской, однако чаще его применяют в отношении гравированных наскальных изображений. Современный научный подход, основанный на изучении наскальных изображений в контексте сопряженного с ними палеокультурного (реликтового) ландшафта, предпочтительнее именовать *«археологией наскального искусства»*.

Памятники наскального искусства – это комплексы наскальных рисунков и других археологических объектов, границы которых, по меньшей мере, тождественны территории, вмещающей все сопряженные в ландшафте следы обитания и деятельности древних коллективов в виде артефактов (сооружений и предметов), культурных отложений и остатков коммуникаций. Памятники наскального искусства являются особым видом культурных ландшафтов, в которых петроглифы участвуют в организации освоенного человеком природного пространства. Поскольку условия экологической среды и способы ее культурно-хозяйственного освоения не оставались на протяжении длительного времени одинаковыми, следует предполагать также изменение функций и общественной значимости наскальной изобразительной деятельности, которое находит отражение в трансформации репертуара, технических приемов, выбора субстрата и в топографии петроглифов разных эпох. (Рогожинский, 2012, 208).

Традиционные формы использования культурных ландшафтов с наскальными изображениями включают практику: 1) создания новых и/или подновление древних рисунков в процессе хозяйственного и культурного освоения территории обитания; 2) почитания и ритуального использования отдельных природных или искусственных (архитектурных) объектов с изображениями; 3) почитания мест локализации древних изображений.

Обширные равнинные пространства золотой степи, покрытые злаково – ковыльной растительностью, всегда служили удобной средой обитания для обществ, хозяйство которых ориентировано на животноводство и неизбежную мобильность. Истинная роль пастушеских племен в истории народов Центральной Азии и Евразийского континента в целом, ещё только начинает проясняться.

В настоящее время в странах Центральной Азии, например, в Казахстане, Кыргызстане и Узбекистане, в ряде районов распространения памятников наскального искусства зафиксирована практика нерегулярного создания новых изображений местным населением, в условиях жизни которого сохраняют значение традиционные формы обитания и хозяйства: это современное сельское население, ведущее аграрное, преимущественно подвижное скотоводческое, хозяйство. При этом нигде не зарегистрированы примеры создания наскальных изображений в культовых целях или в связи с отправлением религиозных обрядов.

Тюркский мир формировался на протяжении многих тысячелетий, об этом в первую очередь говорят археологические памятники повсеместно на территории всей степной Евразии. Выдающимся образом тюркской культуры по праву является эпиграфические памятники. Выделяются следующие очаги первоначального распространения рунической письменности в эпоху раннего средневековья: Восточная Европа, Южная Сибирь, Монголия, Средняя Азия.

В последние годы целенаправленные исследования и сбор этнографических данных о традиционном использовании и интерпретации наскальных изображений предпринимаются в связи с подготовкой к номинации в Список всемирного наследия ЮНЕСКО культурных ландшафтов Танбалы, Арпаузен, Сауыскандык (Казахстан), Сармишсай (Узбекистан) и Сулейман-Тоо (Кыргызстан) и других.

Тамга-петроглифы. Активное использование символических изображений в качестве маркеров коллективной и индивидуальной идентичности фиксируется по нарративным, археологическим и этнографическим источникам со времени поздней бронзы до Нового

времени включительно. Такая практика существовала в культуре многих или большинства пастушеских/кочевых и оседлых племен и народов индо-иранского и тюрко-монгольского происхождения Центральной Азии и рудиментарно сохраняется в настоящее время. Единичные тамго образные знаки, встречавшиеся вместе с фигуративными изображениями на скалах, эпизодически регистрировались археологами ранее, но систематический поиск и изучение начались недавно.

Наиболее активно изучение тамга-петроглифов развивается в Казахстане: если десять лет назад количество известных знаков не превышало 20-ти, то сегодня банк данных включает более 1000 наскальных изображений античного периода и средневековья. Археологическое изучение тамга-петроглифов опирается на этнографическое изучение данной культурной традиции с привлечением архивных источников XVIII–XIX вв.

Определенные закономерности распространения тамг проанализированы в атласе «Западный тюркский каганат», где отмечено, что в отличие от родоплеменных знаков средневековых кочевников, которые нередко сопровождают одновременные композиции петроглифов и локализуются вне строгой связи с памятниками других видов (поселениями или могильниками), тамги *казахов*, как правило, приурочены именно к местам стоянок, отчётливо различимы на местности и, в целом, выступают самостоятельным элементом в репертуаре наскального искусства, как древних периодов, так и нового и новейшего времени. Они встречаются на скалах вблизи старых зимовок с остатками каменных стационарных построек, датирующихся последней третью 19 в. – началом 20 в. (Рогожинский, 2016, 91-104 табл. 19-21).

Практическая значимость создания систематизированной коллекции тамг Казахстана, заключается во введении в научный оборот нового, ранее ограниченно востребованного, вида исторических источников. Выявление и идентификация наскальных изображений родоплеменных знаков, в условиях минимального количества письменных свидетельств, открывает дополнительные возможности для изучения истории и реконструкции расселения казахских родов, определения их традиционных родовых кочевий, для выяснения складывавшихся в степи на разных исторических этапах условий пользования земельными территориями, правами собственности, а наряду с этим – для определения той специфической роли, которую на протяжении веков играли в жизни кочевников тамги. Это новое направление исследований увеличивает информативность и значимость наскального искусства Центральной Азии как важного источника по истории и культуре древних, средневековых и современных народов региона.

Исследователи в первой половине 20 столетия чаще всего, не проводя сплошного копирования наскальных изображений, делали только выборочные графические зарисовки наиболее ярких, по их мнению, петроглифов, что отчасти можно объяснить их ограниченными возможностями, отсутствием целенаправленных задач по исследованию именно изобразительных памятников, в отличие от других – археологических и исторических, трудоёмкостью полевого обследования самих наскальных изображений, а также отсутствием квалифицированных специалистов и научных методик по данной проблематике.

Системное, специализированное исследование местонахождений петроглифов с использованием самых современных научно-исследовательских методов и инструментария началось только во второй половине – конце 20-го столетия и продолжается вплоть до настоящего времени. Появляются региональные научные школы, специализирующиеся на комплексном и систематическом изучении изобразительных памятников, разрабатываются методологические принципы документирования и исследования таких памятников.

Эпизодическое использование новых цифровых технологий пока никак не способствует прогрессу в полевых исследованиях и особенно – в деле массового копирования изображений, приемлемой и оперативной графической обработки их в полевых или камеральных условиях. Сегодня, несмотря на достижения, продолжают оставаться актуальными вопросы создания унифицированной информационной электронной базы

данных всех известных изобразительных памятников и их детального картирования, постановки на государственный учёт и их охраны, а также вопросы активного привлечения данных геологии, естественных наук и смежных дисциплин. (Рогожинский, 2016, 98)

Как следствие – затруднено их использование в качестве полноценных исторических источников и ограничивается аналитическая работа по их обобщению, систематизации, датировке, выявлению общих закономерностей и выявлению их сущности как полноценного исторического явления. Очевидна настоятельная потребность в изменении подходов и методов исследования изобразительных памятников Центральной Азии и переход на более высокий, аналитический и современный технологический уровень их исследований.

Кроме того, этнокультурные процессы, вопросы датировки, культурогенеза, коммуникаций на территории Центральной Азии в древности и средневековье, являются до сих пор малоизученным направлением исследований и нуждаются в предметной разработке.

Наиболее изученным на сегодняшний день является такой значимый в историко-культурном отношении район, как Чу-Илийское междуречье, включающее северо-западные предгорья Заилийского Алатау, горы Киндыктас, южную и центральную части Чу-Илийских гор, образующих водораздел двух главных рек Семиречья – Чу и Или. Густая сеть поисковых маршрутов, разработанных на основе предварительного изучения космоснимков Google и крупномасштабных топографических карт, методика «сканирования» обследуемых урочищ и описанная выше технология документирования позволили в короткие сроки выявить и каталогизировать здесь более 80 местонахождений средневековых тамг-петроглифов, насчитывающих в общей сложности около 150 отдельных изображений знаков разного вида, в пяти случаях представляющих собой т.н. «энциклопедии», или собрания тамг. В меньшей мере охвачены систематическим поиском другие области Казахстана; совокупная коллекция тамг-петроглифов Прииртышья (Тарбагатай), Сарыарки, Присырдарьинского Каратау, Мангыстау, а также восточной части Семиречья (Джунгарский Алатау, Кетмень) сегодня насчитывает всего 160 знаков из 52 местонахождений. По опубликованным данным учтены также известные местонахождения тамг-петроглифов Прииссыккуля, Таласской долины и Восточной Ферганы в Кыргызстане. Однако основным полигоном тамговедческих исследований остается район Чу-Илийского водораздела и Семиречье в целом.

Петроглифы являются наиболее значимым и самым многочисленным видом памятников урочища Танбалы. Все наскальные изображения Танбалы выполнены на открытых скалах в технике пикетажа, реже - гравировки при помощи металлических инструментов или камнем; изображения, сделанные краской, здесь не обнаружены. (Рогожинский, 2004, 65)

Число известных местонахождений петроглифов комплекса Танбалы достигает 50, из них – пять основных местонахождений (I-V группы), насчитывающих вместе около *трех тысяч* рисунков и 22 местонахождения с количеством рисунков от 50 до 100. Практически на всей территории урочища распространены небольшие местонахождения, насчитывающие от 1 до 50 рисунков. Общее количество петроглифов комплекса Танбалы приближается к 5000.

Выделяется три типа местонахождений петроглифов Танбалы:

- основные местонахождения I-V групп включают изображения различных эпох и расположены на живописных скалах небольшого каньона Танбалы;
- скопления петроглифов одного-двух исторических периодов и расположены обычно вблизи древних поселений или могильников на периферии горной части урочища;
- малые местонахождения также включают изображения одного или двух периодов, но расположены часто в удалении от других памятников комплекса на склонах или вершинах сопков вдоль традиционных пеших и конных троп.

В Танбалы представлены петроглифы нескольких исторических эпох в хронологическом интервале со второй половины II тыс. до н.э. до начала XX в. включительно: средней бронзы (тип петроглифов Танбалы), поздней бронзы, переходного периода (раннесакский), раннего железного века (сакский и усуньский), средневекового (древнетюркский) и нового времени (джунгарский и казахский) (Рогожинский, 2012, 91).

Рисунок 1. Знаменосец – средневековое изображение; группа VI.

Средние века: Петроглифы средневековья так же, как и эпохи раннего железа, встречаются в Танбалы повсеместно, хотя их общее количество не превышает 300 изображений. На скалах основных местонахождений они преобладают на IV и V группах, но лучшие образцы представлены среди петроглифов нескольких периферийных местонахождений, расположенных вдоль главных дорог и горных троп.

Средневековые петроглифы отличаются от петроглифов всех исторических эпох своим особым репертуаром и художественным своеобразием, присущим наскальному искусству кочевников тюркского времени (VI-XII вв.). В эпоху сложения гигантских степных империй главным персонажем наскальных композиций становится конный всадник - знаменосец, лучник или тяжеловооруженный воин, если для древнего художника первостепенное значение имел образ зверя, то теперь акцент смещается на антропоморфного героя и его воинские атрибуты – боевое знамя, оружие, снаряжение коня. В целом, наряду с запечатленными на скалах картинами жизни богатого скотоводческого общества, тематика наскального искусства тюркской эпохи отражает расцвет эпического творчества и утверждение аристократической воинской (рыцарской) эстетики.

Рисунок 2. Уникальное средневековое изображение слона в стороне от группы IVa.

Несмотря на возможность лучшего выбора, даже наиболее импозантные композиции выполнены на узких и грубых поверхностях скал, которые трудно рассмотреть. За редким исключением фигуры выбивались неглубоко, слой патины удалялся по силуэту неравномерно; некоторые древние изображения подновлены с добавлением новых деталей.

Некоторые средневековые петроглифы в Танбалы относящиеся к числу редких в наскальном искусстве Центральной Азии. Это, в первую очередь, крупное изображение слона с наездником вблизи поселения Танбалы I. Другим примером является сидящий антропоморфный персонаж на группе V, полная аналогия которому известна в Западной Монголии. На группе IV обнаружена древнетюркская руническая надпись в одну строку из шести знаков, она датируется VIII в. н.э. (Рогожинский, 2004, 74).

Более поздние периоды: Несколько столетий после монгольских завоеваний (XIII-XVI вв.) образуют «темные века» в истории Танбалы, и события этой эпохи не нашли сколько-нибудь заметного отражения в петроглифах. Не ранее XVII в. на скалах IV группы появляются калмыцкая (монгольская) молитвенная надпись и небольшая серия весьма схематичных антропоморфных изображений и животных, которые могут быть связаны с установлением в Семиречье политического контроля джунгар (ойратов).

Народные казахские рисунки XIX - начала XX вв., некоторые из которых отличаются большим изяществом, демонстрируют последний всплеск наскального творчества. Репертуар их предельно ограничен изображениями козлов, лошадей, всадников. Техника и качество рисунков различны: в основном это грубо выбитые камнем или небрежно процарапанные металлическим инструментом схематичные фигуры, реже – искусно нанесенные на скалы отдельные изображения или целые композиции. Значительная часть казахских петроглифов находится вблизи стационарных поселений или даже на отдельных камнях жилых построек.

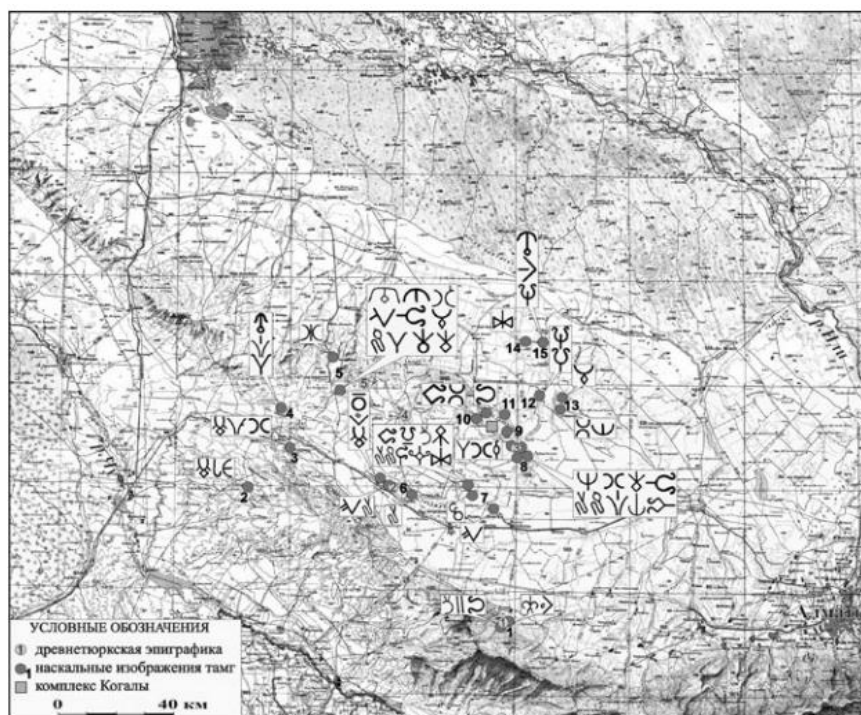
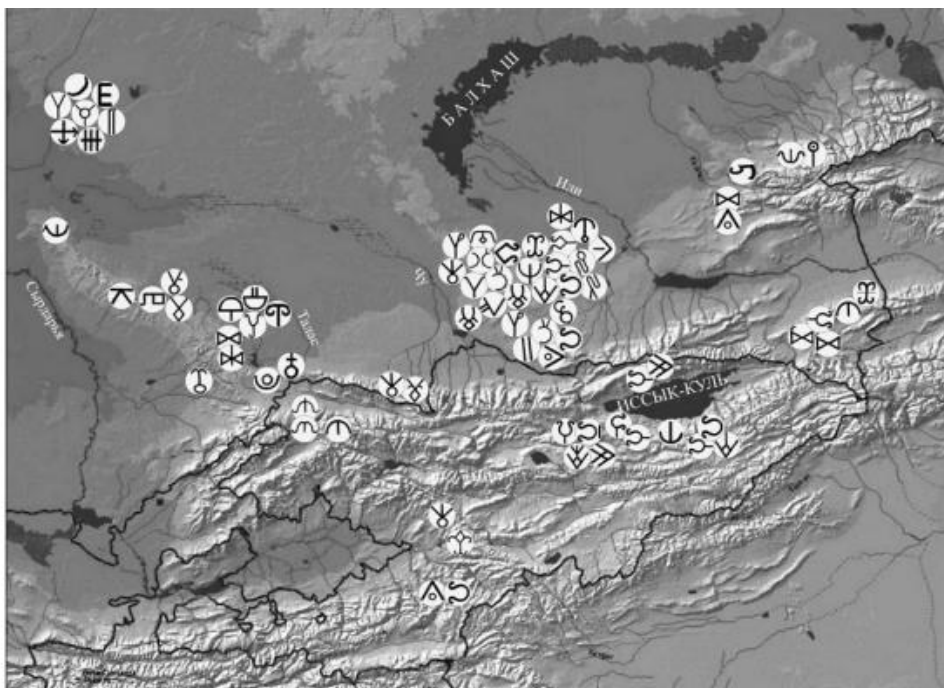

Рис. 2. Карта распространения средневековых изображений тамг и древнетюркской эпитафии Чу-Илийского междуречья.

Памятники эпитафии: 1 – Актерек, 2 – Кулжабасы, 3 – Тамгалы, 4 – Копалы, 5 – Жынгылды. Изображения тамг: 1 – Актерек, 2 – Жайсан, 3 – Шокпар, 4 – Ушкызыл, 5 – Жынгылды, 6 – Кулжабасы, 7 – Аккайнар, 8 – Тамгалы, 9 – Каракыр, 10 – Когалы, 11 – Тырнакты, 12 – Ашысу, 13 – Серектас, 14 – Кашенгель, 15 – Шолакэспе.

Карта-схема распространения основных типов тамг-петроглифов на юге Казахстана и Центральном Тянь-Шане.

Работа выполнена в рамках целевого финансирования программы BR10164111 «Культурное наследие Великой степи и культурный код казахов: цивилизационный контекст». Источник финансирования - Министерство культуры и информации Республики Казахстан.

Использованные источники и литература

Великая степь: история и культура. Астана: 2019. С. 208.

Новожинов В.А. Наскальные летописи золотой степи. Алматы: 2020. С. 779.

Рогожинский А.Е. Сборник научных трудов. Казахи Евразии: история и культура. Омск: 2016. С. 223.

Рогожинский А.Е. Материалы международной научной конференции. Наскальное искусство в современном обществе. Кемерово: 2011. С. 217.

Рогожинский А.Е. Сборник материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». Алматы: 2012. С. 91.

Рогожинский А.Е., Хорош Е.Х., Чарлина Л.Ф. О стандарте документации памятников наскального искусства Центральной Азии, Памятники наскального искусства Центральной Азии: общественное участие, менеджмент, консервация, документация. Алматы: 2004. С. 60–74.

Самашев З.С., Базылхан Н. Древнетюркские тамги. С. 10.

ЖАНКЕНТ-ӘЛЕМДІК МАҢЫЗЫ БАР ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШ

Annotation. The article presents new data on the place of the city of Zhankent in world history in the archeology of Central Asia and Kazakhstan. Information is provided about the size of the city of Zhankent, excavations and museum experience of the scientific center “Archeology and Ethnography” of the Korkyt Ata Kyzylorda University in the city.

Key words: settlement, archeology, medieval, excavation, complex.

Аннотация. В статье представлены новые данные о месте города Жанкента во всемирной истории в археологии Средней Азии и Казахстана. Приводятся сведения о размерах города Жанкента, раскопках и музейном опыте научного центра «Археология и этнография» Кызылординского университета имени Коркыт Ата в городе.

Ключевые слова: городище, раскопка, археология, средневековые, комплекс.

Жанкент қаласы – қазіргі Сырдарияның төменгі ағысы Қызылорда облысы Қазалы ауданындағы Жанкент ауылынан (бұрынғы Өркендеу ауылынан) оңтүстікке қарай 1,5 км жерде орналасқан.

Қалашықтың жоспары шығыстан батысқа қарай созылып жатқан «Т» әрпі тәрізді, шығыс бөлігі шығыңқы тіктөртбұрышты болып келеді. Оның аумағы шамамен 15 га, 415 x 230 (шығыс бөлігінде – 320 м) м. Бүгінгі күні ескерткіштің ең жақсы сақталған бөлігі оның фортификациясы қорғаныс жүйесі – Шығыс беткі жартылай дөңгелек шығыңқы мұнаралары бар пахсадан құйылған сыртқы қабырғалары. Бекіністің оңтүстік-батыс бұрышы кейінгі уақыттағы тұрғындар салған жолмен қатты бүлінген. Әлі күнге дейін қабырғалар бойымен аралары 25-40 м болатын дөңгелек қарауыл мұнараларының іздері сақталған.

Цитадельдің көлемі 100x100 м болатын төртбұрыш түріндегі бекініс қабырғаларынан тұрады. Қабырғалары айналасындағы жерлерден 7-8 м биік тікше, қаланың орта деңгейінен 3-4 м биіктікте орналасқан. Цитадельдің ішкі бөлігі көше желісімен бөлінген және үлкен үйлер алқабы тығыз салынған. Қаланың шахристаны батыстан шығысқа қарай сыртқы қабырғамен қатар орналасқан негізгі көшемен бөлінген. Көшенің тікбұрышынан қаланы үлкен үйлер бөліп тұрған тұйық көшелер тарайды. Әуеден түсірілген суреттерде құрылыс бедерлері анық көрінеді. Батыс пен шығыс жағында кіреберіс қақпасы болған (Воякин, 2017, 504-507).

Жанкент рабады қаланың шахристанынан солтүстікке қарай орналасқан. Рабадтың мәдени қабаттары қатты бұзылған және табиғи эрозияға ұшыраған. Жанкент Республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіші, айта кететін жайт Жанкент қаласы астаналық қала рөлінде болғандықтан ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралардың алдын ала тізіміне «Жібек жолы» сериялық трансұлттық номинация компоненті бойынша 2012 жылы енгізілген. Бұл номинацияны алу үшін бірнеше критериялар қаралады.

Жазба деректерде оғыз тайпаларының тарихта танымал астанасы әртүрлі тілдер мен диалектілерде «Янгикент», «Жанкент», «Джанкент», «Шехрент», «ал-Карьят ал-Хадиса», «ал-Мадина ал-джадида», «Дих-и-нау», «Жаңа қала» деген атаулармен аталған. XI ғ. атақты араб тарихшысы ал-Идриси бұл қаланы «Жаңа гузия» деп атаған. X ғ. Бағдатта өмір сүрген араб географы және саяхатшысы Ибн Хаукалдың «Жаңа елді мекен» деп аталатын Жанкент туралы қызықты мәліметтері бар (Байпаков, 1998, 108-102, Байпаков, Воякин, Ильин, 2012, 22-44). Өзінің тарихи-географиялық жұмысында ол «Жаңа елді мекен» Оғыз мемлекетінің

қысқы астанасы деп нақтылайды. Демек, Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан Жанкент ең үлкен елді мекен болған. Ол тек астана ғана емес, ол Оғыз патшасының қысқы ордасы қызметін де атқарған. Жаңа Гузияны Оғыз мемлекетінің саяси орталығы ретінде таңдауы көптеген жағдайларға байланысты болды (Аржанцева, Зиливинская, Караманова, Рузанова, Уткельбаев, Сыдыкова, Билалов, 2010, 64-68). Олардың ішіндегі ең маңыздысы Орта Азияның ірі ауылшаруашылық оазистерімен шектесіп жатқан Жанкенттің қолайлы географиялық аймақта орналасуы болды (Сыдыкова, 2014, 11-15). Ежелгі қаланың бірегейлігі жөнінде жергілікті археологиялық ескерткіштерді көне ескерткіштермен қатар қойған кезең XIX ғ. Орыстың ғалымы, танымал өнертанушы, тарихшы, архивист, сол кездегі қоғам қайраткері В.В. Стасов:«... Жанкенттің маңындағы ескі қала неге біздің Помпей бола алмайды?» – деп атап өтеді (Воякин, 2017, 505).

Патшалық Ресей тарапынан әскери офицерлер бұл ескерткішті Сырдарияның бойындағы бекіністерге негізделген тарихи маңызды нысан ретінде санайды. Олар ескі елді мекендерді сақтауға әрекет жасап, көне ғимараттардың жойылуына, олардың кірпіштерін тасып әкетуге тыйым салады. В. В. Стасов бұл туралы: «Әдетте ескі заттарға ешқандай көңіл бөлмейтін әскери адамдар..енді..қирағандарға қызығушылық танытуда, олардың ғылымдағы маңыздылығы туралы ойлайды, оларды қорғау үшін сақшылар қояды, оларды кез-келген залалдардан қорғауға тырысады. Бұл біз үшін жақсы жаңалық емес пе?» – деп жазады. Арал маңы мен Оңтүстік Қазақстанның археологиялық зерттелу тарихы XIX ғ. екінші жартысында Ресейге қосылғаннан кейін басталады. 1867 ж. мұнда Ресей археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша белгілі шығыстанушы П.И. Лерх келді. Ол ортағасырлық Жанкент, Сауран, Сығанақ қалаларының қираған орнын зерттеп, сипаттайды, Жанкентте қазба жұмыстарын жүргізеді. 1867–1868 жж., кейінірек 1869–1870 жж. Оңтүстік Қазақстанда белгілі орыс суретшісі В. В. Верещагин болды. Ол Жанкентте қазба жұмыстарын жүргізу барысында қыштан жасалған бұйымдар анықтаған, Сырдария алқабының ежелгі дәуірін зерттеудің келесі кезеңі 1895 ж. Ташкентте В. В. Бартольдтің ғылыми қолдауымен құрылған Археология әуесқойларының түркістандық үйірме мүшелерінің зерттеулерімен байланысты. Олар Түркістан археологиясына барынша қызығушылық танытқан адамдарды, зиялы қауым өкілдерін, әскери қызметкерлерді, шенеуніктерді біріктірді.

Кеңестік кезеңде зерттеулер мен Ұлы отан соғысынан кейінгі кезеңде Арал өңіріндегі зерттеу жұмыстарын КСРО Ғылым академиясының профессоры С. П. Толстов жетекшілік еткен Хорезм археологиялық және этнографиялық экспедициясы зерттеген кейін, 1947 жылы Советская этнография журналында Города гузов мақаласында Кескен күйік қала, Жент қаласы, Күйік қала, Жанкент қалалары жайлы мәлімет берілген, деректерді талдап, топографиялық жоспарлары әуеден түсірілген суреттерде берілген. Кейіннен бұл мақаланы бірнеше тілде жарияланды (Толстов, 1947, 55-162).

2005 жылдан қалада кең көлемде қазба жүргізу жұмыстарын бастаған Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты мен Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті бірлескен экспедиция, РФ ҒА М.М. Миклухо-Маклая атындағы Этнология мен антропология институты Германия Федеративтік Республикасы Тюбнген университетімен де зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді.

Археологиялық зерттеулер жүргізілген 16 жыл ішінде Жанкент қаласының орнында алыс-жақын шет елдерден бірнеше экспедиция жұмыстары жасалды (Билалов, Тажекеев, Дарменов, 2018, 380-386). Қазіргі таңда қала аймағында бірнеше қазбалар жүргізу үстінде соңғы нәтижелері қазба барысында табылған мысық сүйегіне кешенді лабораториялық талдау жасалған қала тұрғындарының қолмен сүт беріп өсіргендігі анықталды. бұл жайлы көптеген отандық және шет елдік басылымдарда ғылыми мақалалар жарияланды (Haruda, Ventresca, Miller, Raijmans et cetera. 2020).

2005 жылдан Жанкент қаласының солтүстік-шығыс бөлігінде салынған №1 қазба жұмыстары жүргізіліп келеді. Ашылған нысанда қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде. Қазбадағы археологиялық зерттеулердің нәтижесінде бірнеше ауқымды тұрғын-

үй кешені және құнды музейлік жәдігерлер табылды (Аржанцева, Зиливинская, Караманова, Рузанова, Уткельбаев, Сыдыкова, Билалов, 2010, 105-108) .

Ортағасырлық Жанкент ескерткішіндегі археологиялық зерттеулердің нәтижелері Қазақстанның ортағасырлық тарихын, соның ішінде оғыз тайпаларының тарихын зерттеуге зор үлесін қосуда. (Билалов, Тажекеев, Дарменов, 2018, 25). 2005-2022 жж. далалық жұмыстарының нәтижесінде №1 қазба учаскесінде жаңа тұрғын бөлмелер ашылып, кешен құрылысындағы маңызды негізгі қабырғалар және олардан әртүрлі бағытта (шығыс және батыс) екі немесе үш бөлмелі тұрғын үйлер орналасқандығы анықталды. Цитадельдің солтүстік бекініс қабырғасында диаметрі 6 м-ден 7 м-ге дейін жететін 5 шығыңқы мұнаралар аршылып, цитадельдің солтүстік қабырғасында ұзындығы 94 м болатын бөлігі тазартылып, қайта қалпына келтіру жұмыстарына дайындық жүргізілді.

Қала аймағында №7 қазбада 300 м²-ге жуық аумақта қазба жүргізілді. Мерзімделуі екі түрлі кезеңге тиесілі бекініс қабырғалар аршылды. Сондай-ақ, ерте кезең қабырғасына ішкі жағынан іргелес орналасқан тұрғын-жай фрагменттері аршылды.

Ашық аспан астындағы музейлендіру барысында профилактикалық тұмшалау жұмыстарының нәтижесінде №1 және №2 қазба нысандарында аршылған архитектуралық құрылыстар тұрғын үй мен мұнаралар жергілікті халық тұтынатын қолжетімді құрылыс материалдары үш қабатты сылақпен: «қарабатпақ», сабан қосылған топан және күріш кебегі қосылған топанмен сыланған, бұл ашылған нысандарды ұзақ уақытқа дейін сақтау жұмыстары жасалуда, ол қала орнына келген туристерге көрсетілуде.

Қазба аумағында ағаш материалдардан жасалған уақытша жол мен нығайту құрылыстары салынып келеді. 2022 ж. табылған археологиялық материалдарды талдау нәтижелері негізінен жапсырмалы әдіспен дайындалған керамикалық ыдыс-аяқ түрлері басым.

Қазіргі таңда соңғы қазба жұмыстары барысында ортағасырлық Жанкент ескерткішінің шамамен 450 м² аумағы зерттелді. Келесі 2023 ж. шаруашылық-тұрғын үй кешенінде (№1 қазба), шығыс қақпасында (№7 қазба) және ескерткіштің цитаделінің батыс қорғаныс қабырғасында қазба жұмыстарын жалғастыру жоспарлануда.

Қазіргі таңда Жанкент қаласының «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» және Сыр өңірінің қасиетті орындар жобасы аясында "жалпыұлттық қасиетті нысандар" тізіміне енгізілген (Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар, 2019). 2019 жылы қалашықтың аумағы толық қоршалып, қалаға кіре беріс жерге «JANKENT» стелласы орнатылған. Қызылорда облысының тарихи-мәдени мұра объектілерінің 3D форматтағы интерактивті (www.virtualmap.kyz) картасында қалашық туралы ақпарат енгізілген. QR-код тақтайшасы орнатылған. Қазіргі таңда Жанкент қаласы Қызылорда облысы аумағында орналасқан туристік нысан ретінде қызмет көрсетіп тұр. Жанкент қаласындағы археологиялық зерттеулер Қорқыт Ата университетінің ғалымдарымен бірнеше конференцияларда шетелдік ғылыми журналдарда жарияланған.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад: Гылым, 1969. 294 с.

Байпаков К. М. Средневековые города на Великом Шелковом пути. – Алматы: Гылым, 1998. 216 с.

Байпаков К. М., Воякин Д.А., Ильин Р.В. Города Хувара и Янгикент – старая и новая столицы государства огузов // Вестник МИЦАИ. 2012. Вып. 16. С. 22–44.

Зиливинская Э. Д. Очаги жилого комплекса на городище Джанкент // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2013. № 3 (289). С. 84–93.

Толстов С. П. Города гузов // СЭ. 1947. № 3. С. 55–162.

Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: Наука, 1962. 322 с.

Билалов С. У., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Итоги археологических исследований на городище Джанкент (2010-2017 гг.) // «Рухани жаңғыру және археологиялық мұра. Марғұлан оқулары – 2018». Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдар жинағы. Алматы – Ақтөбе, 2018. 639 б / «Марғұлановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие». Сборник материалов Международной научно-практической конференции. Алматы – Ақтөбе, 2018. 639 с.

Haruda, A. R. Ventresca Miller, J.L, Paijmans, A. Barlow, A. Tazhekeyev, S. Bilalov, Y. Hesse, M. Preick, T. King, R. Thomas, H. Härke & I. Arzhantseva. The earliest domestic cat on the Silk Road // Scientific Reports (2020) 10:11241 <https://doi.org/10.1038/S41598-020-67798-6>

Аржанцева И. А., Зиливинская Э. Д., Караманова М. С., Рузанова С. А., Уткельбаев К. З., Сыдыкова Ж. Т., Билалов С. У. Сводный отчет об археологических работах на городище Джанкент в 2005–2007, 2009 гг. Кызылорда: «Компас Кызылорда», 2010. 162 с.

Сыдыкова Ж. Т. Место Джанкента в средневековой Истории Приаралья: Огузы и их города по средневековым письменным источникам // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). Алматы: Издательство «Арыс», 2014. С.11-15

Воякин Д.А. Жанкент қаласы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ә. Алматы: Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2017. 1- шығарылым. 504-507 бб.

Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар // жоба авторы: С. Қосан; жауапты редактор: А. Жұмабекқызы. Кызылорда: «Тұмар» баспасы, 2019. 432 б. : суреттер, аудиожазба. – (Рухани жаңғыру).

Сурет 1. Жанкент Google планета земля ғарыштық программасы арқылы түсірілген суреті.

¹ АЙТҚҰЛ Хамит Амантайұлы

PhD докторант,

² ТУЛЕГЕНОВ Туралы Жақсылықұлы,

³ ЗІКІРИЯ Досым Қуатұлы,

⁴ ҚҰРБАНӘЛІ Жазира

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

¹ khamit.boray@mail.ru, ² tu4dik@mail.ru,

³ kyrbalasy@mail.ru, ⁴ zhazi1981@inbox.ru

Есік, Қазақстан

2021-23 ЖЖ. РАХАТ ШАТҚАЛЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ

Abstract. The Rakhat archaeological complex under study is located on the floodplain terraces of the Rakhat River, on the northern slope of the Zailiysky Alatau ridge, Enbekshikazakh district of Almaty region, along the Orman Gorge, between the cities of Talgar and Issyk. The Rakhat Archaeological Complex is a unique mountain valley in which you can trace the history of the

region from the Stone Age to the Late Middle Ages on a small territory. This article presents the results of archaeological research conducted in 2021-23 on the territory of the middle part of the Rahat River valley.

Key words: Rakhat complex, territory, mountain valley, archeology, northern

Аннотация. Исследуемый археологический комплекс Рахат расположен на пойменных террасах реки Рахат, на северном склоне хребта Заилийского Алатау, Енбекшиказахского района Алматинской области, вдоль ущелья Орман, между городами Талгар и Иссык. Археологический комплекс Рахат-это уникальная горная долина, в которой можно проследить историю региона от каменного века до позднего средневековья на небольшой территории. В данной статье представлены результаты археологических исследований 2021-23 гг., проведенных на территории средней части долины реки Рахат.

Ключевые слова: комплекс Рахат, территория, горная долина, археология, северный

«Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» жобасы аясында 2021-2023 жж. далалық маусымда археологиялық қазба жұмыстары Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданы Рахат өзенінің оң жағалауында Іле Алатауы жотасының солтүстік баурайындағы тау етегінде төмендегідей жұмыстары атқарылды:

1) Қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі (соның ішінде ежелгі түркілер) ескерткіштеріне қатысты зерттеу бойынша жазба дерекнамаларының базасы дайындалды, далалық қазба жұмыстары, қола дәуірінің екі обасына, ерте темір ғасырының 4 обасына, орта ғасыр ескерткіштеріне, соның ішінде 7 обасына және Рахат қала жұртының оңтүстік, солтүстік, шығыс және батыс бөліктерінде жүргізілді;

2) Рахат шатқалында бұрын соңды тіркелмеген археологиялық ескерткіштерді анықтау, жалпы жай-күйін бағалау және жедел зерттеу жүргізілуге тиісті (апаттық жағдайдағы) археологиялық нысандарды (обаларды) анықтау жұмыстары жүргізілді;

3) Далалық қазба жұмыстары барысында табылған артефакттер камералды өңделді, фотофиксацияланды, жүйеленіп ғылыми атрибуцияланды, қазба барысында анықталған материалдарға зертханалық талдау жасалды;

4) Қазақстан музейлерінің қорындағы ұқсас артефактілермен салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы талдау жүргізілді;

5) 2021-23 жж. Рахат шатқалындағы далалық зерттеулерінің нәтижелері жөнінде, жоба орындаушылары жалпы – 17 мақала жариялады, соның ішінде 4 ғылыми мақаланы БҒСБК ұсынған ғылыми баспаларда жарияланды (Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, Әл-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы), 1 ғылыми мақала шет елде, 12 ғылыми мақала мерзімді басылымдарда.

Қазба барысында табылған артефактілерді зерделеу үшін мынадай әдіс-тәсілдер қолданылды: аналитикалық зерттеулер нәтижесін ескеретін, синтез әдісі, салыстырмалы, типологиялық, хронологиялық (мерзімдеу) әдістер. Мерзімдеу (қолданыста болған уақытын анықтау) салыстырмалы әрі абсолютті болуы мүмкін. Бірінші жағдайда кез-келген оқиғаның қандай да бір абсолютті уақытты есептеу шкаласынан тәуелсіз хронологиялық реттілігі анықталады. Екінші жағдайда оқиға қандай да бір шкала түрімен байланыстырылады – бірінші кезекте күн жылдары бойынша біздің заманымызға дейін және біздің заманымыз, тіпті нақты бір жыл, жүзжылдық, мыңжылдық және т.б. сол секілді халықаралық жыл санау жүйесі қабылданған. Салыстырмалы мерзімдеу үшін негізгі мынадай әдістер қолданылады: стратиграфиялық әдіс, салыстырмалы-типологиялық әдіс және тоғыспалы мерзімдеу әдісі.

Археологиялық зерттеулердің ақпараттылығын жоғарылату – далалық зерттеулерден бастап теориялық жиынтықтауға дейінгі олардың барлық уақытында өзекті мәселе болып табылады. Археологиялық нысандар туралы ақпарат жетімсіздігі өте ерте заманнан деректерді анықтау секілді жалпыға мәлім қиындықтарға ғана байланысты емес. Қазба барысында алынған материалдардың әр түрлілігі әр түрлі ғылыми сала мағлұматтарын

ескере отырып, оларды жан жақты өңдеуді талап етеді. Әр түрлі әдістемелерді біріктіру қажеттілігі осындай зерттеулерді ұйымдастыру мәселелерінің туындауын топшылайды.

Бір мәдени қабаттан байқалған антропологиялық материалдар және артефакттардың зерттелгенділік дәрежесі арасындағы үйлеспеушілік осы пайымдауды растайтын мысал болып табылады. Бірыңғай археологиялық мәнмәтінмен байланысқан осы материалдар тұлғалық сипатта айтарлықтай бөлінеді, бұл тек қазба және консервация әдістемелерін ғана емес, сонымен қатар, аналитика тәртіптерінің әмбебап әдістемелерін өңдеуде қиындықтар туындатады. Археологиялық және палентологиялық әдістердің пайдалы үйлесімі археологиялық ескерткіштерді зерттеу тәжірибесіне ертеден енгеніне қарамастан, айтып отырған үйлеспеушілік көптеген археологиялық зерттеулерден байқалады.

Ежелгі қоныстар мен қорымдардан алынған остеологиялық материал сипаттамасы көбінесе түрін анықтаумен және затты пайдалану жайында талдаумен шектеледі. Сонымен, антропологиялық материалды тереңірек зерттеу қазба жұмыстарының ақпараттылығын айтарлықтай жоғарылатады. Сонымен бірге, ескерткіштен барынша мол ақпарат алу маңызды болып табылады.

Жалпы обаларда жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі көрсетіп отырғандай обалардың сыртқы және ішкі құрылымдарын саралай келе, алдын-ала болжам бойынша, олар әр тарихи кезеңге жататындығын айтуға болады. 2021 ж. далалық маусымдық қазба жұмыстары Рахат өзенінің оң жағалауында Іле Алатауы жотасының солтүстік баурайындағы тау етегінде орналасқан Рахат қорымының шығыс тобында орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін екі обада жүргізілді. Осы топтың қола дәуірі обаларынан табылған заттарды саралай келе, алдын-ала болжам бойынша кейінгі қола дәуірінің мәдениетіне жататын көлсай үлгісіне жатқызуға болады.

2022 ж. ерте темір дәуірінің обаларына жүргізілген далалық археологиялық қазба жұмыстары бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады: аталмыш обаны тұрғызған (салған) сөзсіз ерте темір дәуірінің тұрғындары болып табылады. Оған дәлел ретінде біріншіден, обаның сыртқы құрылым-құрылысын тұрғызу әдісі, екіншіден обаға жақын маңда (10-15 м шығысқа қарай) ерте темір дәуірінің обалы қорымының табылуы (нәм орналасуы) яғни, ежелгі тұрғындардың жерлеу құрылым-құрылысын тұрғызу кезіндегі аталмыш микроөңірге дәстүрлі обалы қорымның оңтүстіктен солтүстікке қарай тізбектеле орналасуы. Ал, обадан ешқандай жерлеу орнының табылмауы оны – кенотаф болуы мүмкін деген болжам жасауға болады.

Жерлеу және еске алу ғұрыптары физика-географиялық факторларға, этномәдени, әлеуметтік-экономикалық және әртүрлі халықтардың дамуының дүниетанымдық аспектілеріне байланысты әр түрлі элементтер мен формаларын қамтиды. Мұндай рәсімдік циклдің ең маңызды құрамдас бөлігі – қайтыс болған адамды жерлеу процесі. Сонымен бірге, түрлі халықтардың діни жүйелерін зерттеу кезінде археолог ғалымдар кенотафтар сияқты құбылысқа тап болды, яғни жерлеу рәсімінің барлық элементтері сақталған, алайда жерлеу шұқырында жерленген адамның қаңқасының (скелет) болмауы.

Кенотафтардың құрылыс-құрылымдары ежелгі дәуірден бастау алады. Олар Болгариядағы Варна энеолит қорымында (Грязнов, 1982, 99). Жаңа патшалық дәуіріндегі ежелгі Египеттің қорымдарында (б.з.д. XVI-XI ғғ.), Орталық Азияда, Ежелгі Греция мен Римде (Дашковский, Грушин, 51-52) табылды.

Алтайдың таулы аймағында бұл дәстүр ерте скиф дәуірінен бері бар (б.з.д. IX-VI ғғ. басы) (Тишкин, Дашковский, 2003, 266-271), яғни Сібір мен Орталық Азиядағы көшпелі мәдениеттердің қалыптасуынан басталады. Алайда, кенотафтар тек ежелгі және орта ғасырларда ғана емес, сонымен қатар, кейінгі кезеңдерде де, дәстүрлі мәдениеті мен дүниетанымы бар қоғамдарда да салынды (Матлин, Сафронов, 2014, 36-47).

2023 ж. жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі көрсетіп отырғандай обалардың сыртқы және ішкі құрылымдарын саралай келе, алдын-ала болжам бойынша, олар әр тарихи кезеңге жататындығын айтуға болады. Оған, дәлел ретінде № 2, 3 және 6 обалардан табылған олжалардың бір-біріне ұқсастығы, сондай-ақ, тонаушылар қалдырған іздердің де

сәйкестігінен байқаймыз. Аталмыш обаларды ерте ортағасыр уақытымен мерзімдеуге болады. Ал, № 4 обаға келсек, мұнан табылған олжалар кейінгі қола мен ерте темір дәуірлеріне тән екенін айта кеткен жөн болар. Қалған № 1, 5 және 7 обалардың мерзімделу уақытын анықтауға мүмкіндік болмай отыр, өйткені олардан айтарлықтай ешқандай заттай олжалар табылмады. Алайда, алдағы уақытта аталмыш обалардан анықталған адам қаңқаларына зертханалық зерттеулер жүргіземіз деген жоспар бар. Обалар бойынша қорыта келе келесі мәселелерді айтуға болады 1) обалардың басым бөлігі тоналған; 2) табылған адам қаңқалары өте нашар сақталған; 3) жоғарыда айтып кеткендей 0,45-0,50 м тереңдікті қамтитын қабаттан табылған қыш ыдыс фрагменттері арасынан қола дәуіріне тән фрагменттерде көптеп кездесті. Ол дегеніміз қорым орны, қола дәуірінде қоныс орны балған секілді.

Рахат қала жұртының оңтүстік, солтүстік, шығыс және батыс бөліктерінде өлшемдері: 5x5 м., 5x5 м., 5x5 м., 5x5 м қазба қазба орындары салынды. Аталмыш қазба орындары 0,70 м дейін тереңдетілді. Нәтижесінде: 1) төбе үсті шекаралары анықталды; 2) шаруашылық құрылыс орындары анықталды; 3) қыш ыдыс фрагменттері мен жануарлардың сүйектері табылды. Аталмыш қазба орындарынан 100 ден астам қыш ыдыстардың фрагменттері анықталды. Қыш ыдыстардың фрагменттері жасалу техникасы орта ғасырға тән, ішінде қызыл, қоңыр түстер көптеп кездеседі. Қыш ыдыстардың басым көпшілігінің ернеулері сыртқа қайырылған, бүйірі дөңес келген асханалық қыш қазандарға тән. Табылған артефактілердің ішінде қыш ыдыстың бүйірлері әлдеқайда көбірек табылды және ыдыс түптеріде кездесті. Рахат қала жұртынан үш жылдық кезеңде жалпы – 491 дана қыш ыдыс фрагменттері анықталды, 1) 2021 ж. далалық жұмыстар барысында 247 дана қыш ыдыс фрагменттері; 2) 2022 ж. 151 дана қыш ыдыс фрагменттері; 3) 2023 ж. 103 дана қыш ыдыс фрагменттері.

Аталмыш ескерткіштегі қазба жұмыстары барысында табылған қыш ыдыс фрагменттерінен, оның типтік пішіндерін бөліп қарастыруға болады. Бұл, қыш қазандар көлденең қимасы бар дөңгелек пішінді екі тұтқалы, олар көбінесе түйін түрінде бұралған. Олардың кейбіреулерінде бүйіріне бекіту кезінде салынған саусақтардың батырма іздері бар. Құлақша тәрізді тұтқалары да бар. Ыдыс қабырғалары қалың, отқа төзімді қыштан жасалған, құрамында елеулі кеуектер мен тесіктері бар. Құмыра тәрізді ыдыстардың мойны тік, ернеуі «Г» пішінді, сырты қалыңдау, мойын бітімі созынқы бүйірлене келе, төмен қарай конус секілді тарылады. Мұндай ыдыстардың бүйірі толқынды сызықтармен безендірілген. Тұтқалар мойынға бекітілген, кейбір тұтқалар саусақтардың батырмаларымен безендірілген. Су құятын құмыралардың мойны аласа, кейде шүмегі бар, бітімі шар тәріді толқынды сызықтармен безендірілген. Олардың көпшілігінде амфора тәрізді екі жағынан үлкен тұтқалар қарама-қарсы бекітілген. Сусымалы өнімдерді, астықтарды сақтауға арналған – үлкен қыш ыдыстары салыстырмалы түрде, мойыны кең, түбі салмақты мойынының жоғарғы бөлігінде ернеуінен төмен саусақ батырмаларымен және ирек сызықтармен безендірілген. Анықталған қыш ыдыстар қатарына хұм және хұмшалар кіреді. Қыш сазының құрамы бірдей, оның құрамында қыш ұнтақ, дала шпаты, органикалық заттар бар. Балшық жақсы араласқан, тығыз, сыртқы пішініне қарағанда, олар көзеші шарығында жасалған. Жоғары және біркелкі күйдіру температурасында түсі ашық қоңыр қызыл, кейбір жағдайларда сұрғылт болады.

Қыш ыдыс олжалардың ішінде құмыраның тұтқалары мен ернеуінің әсем фрагменттері ерекшеленеді. Қыш сазда ұсақ құм, қыш үгінділер, дала шпаты, органикалық материалдар бар. Балшықтағы құмның түсі біркелкі, балшық тығыз, жоғары сапалы. Ыдыстар ернеулердің тегіс шеңберіне қарағанда, сомдалып, жоғары температурада көзеші шарығында жасалған. Құмыралардың түсі ашық-қоңырдан қызғылт түске дейін болды, ыдыстардың беті қоңыр-қызыл ангобпен жабылған, бұл ыдысқа ерекшетен береді.

Қышты талдау, тарихи процестің мәнін ашуға және оны белгілі артефактілерді қолдана отырып реконструкциялауға мүмкіндік береді. Қыш ыдыстың жеке бөліктері адам денесімен тікелей ұқсастықпен аталады: «дене», «бітім», «иық» және т.б. Рахат (қала жұрты)

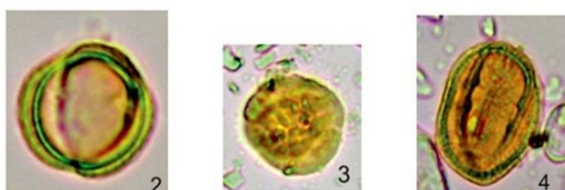
ескерткішінің қыш ыдыс кешені, дәлірек айтқанда Рахат археологиялық ескерткішінің орнынан табылған материалдар Қараханидтер дәуіріне тән пішіндер жиынтығымен сипатталады.

Рахат (қала жұрты) ескерткіші аумағында жүргізілген қазба жұмыстарының соңғы жылдарында қыш ыдыстарының үлкен коллекциясы жиналды және мүлде жаңа бірегей ақпарат алынды, олардың арасында орта ғасырларға тән ыдыстардың фрагменттері ерекшеленеді – қазандар, құмыралар, хумдар (Тулегенов, Чекин, Құрбанәлі, 2020, 65-78). Бұл деректер аталмыш ескерткіштің ұзақ уақыт өмір сүргенін көрсетеді. Қыш ыдыстарының көпшілігі фрагментарлы, археологиялық тұрғыда толық формалар жоқтың қасы.

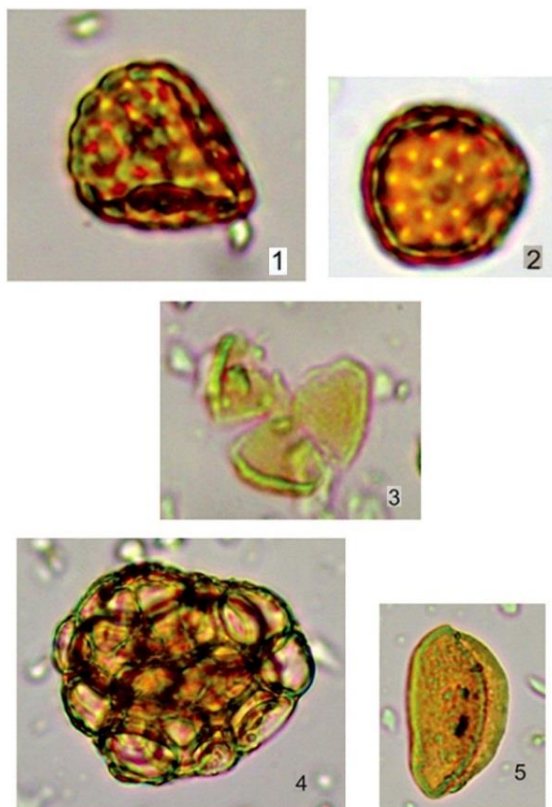
Жалпы, қыш ыдыстар кез-келген археологиялық ескерткіштегі ең жиі кездесетін артефакт болып табылады. Бұл құбылыс, өндірістің салыстырмалы қарапайымдылығында және материалдың тез сынғыштығында және оның әрбір үй шаруашылығында пайдалану қажеттілігінде. Қыш ыдыстың кез-келген «анықталатын» фрагменті оның ерекшеліктеріне байланысты: көзешілер мектебі, бейнелеу мәдениеті, кейде таңбалау жүйесі және т.б., сондай-ақ, саз (шикізат) кен орны. Осылайша, дәуір мен этномәдени топты оңай анықтауға болады. Көзеші – топырақтан немесе саздан тұрмыстық заттар, рәсімдер мен басқа да ыдыстар алынған кезде – алғашқы шығармашылық кәсіптердің бірінің көрнекті өкілі болды, ал қыш ыдыстар фрагменті оның дәуірі туралы қомақты мәліметті қамтиды (Айтқұл, Железняков, Толемісова, 2023, 101-111).

Үш жылдық қазба жұмыстарының барысында нақты 971 дана жануарлар сүйегі анықталды: 1) 2021 ж. 343 дана жануар сүйегіне археозоологиялық зерттеу жүргізіліп, оның ішінде сүтқоректілерге тиесілі 327 дана жануар сүйектің 211 данасы нақты түрге ажыратылды (64,5%), үй жануарларына тиесілі остеологиялық материалдардан (65,7%), құлан/есек, құс, түлкі және түлкі/қарсақ сүйектері анықталды; 2) 2022 ж. зерттеуге 933 дана сүйек ұсынылып, оның 491 данасы нақты түрге ажыратылды. Нақты туысы мен түрі анықталған жануар сүйектерінің басым бөлігі үй жануарларына тиесілі (79%). Оның ішінде негізгі орында уақ мал сүйектері (50%) құрайды. Сүйек саны жағынан екінші орында ірі қара (30%), үшінші орында жылқы – 15,5%; 3) 2023 ж. 137 дана жануар сүйегі зерттеуге ұсынылып, оның 92 (67,1%) данасы нақты түрге ажыратылды. Остеологиялық коллекцияның ішінде 88% – үй жануарларының қаңқа элементтері құрайды. Оның ішінде негізгі орында сиыр – 48,1 % сүйектері болса, екінші орында уақ мал сүйектері – 34,5%, үшінші орында жылқы – 16%. Остеологиялық материалдардың ішінде жануарлардың қаңқа элементтерінің барлық түрлерінің кездесуі, жануарларды ескерткіш аумағында сойып, пайдаланғанын дәлелдей алады. Уақ мал сүйектерінің ішінде, жасы үлкендерінің көп болуы, аталған жануарды «жүні мен терісін» алу үшін өсіргенін жанама түрде айғақтайды. Әдетте, сойылған малдың ішінде жас жануарлардың сүйектері басым болса, аталған жануарлардың шаруашылықта «ет өнімін» алу үшін пайдалану мүмкіндігі жоғары екендігін көрсетеді. Ал жылқыларды «мініс көлігі» және «тасымал көлігі» ретінде пайдаланған. Мұны аталған жануар сүйектерінің ішінде жасы үлкендеріне тиесілі элементтерінің басым болуы айғақтай алады. Сиырлардың арасында ересек жануарлардың басымдығы, шаруашылықта «сүт өнімін» алумен байланысты санын арттырғанын көрсетеді. 2023 жылғы қазба материалдарының құрамында жабайы жануарлар фаунасынан еліктің сүйектері көп анықталды. Бұл қала тұрғындарының елікті мақсатты түрде аулағанын көрсетеді.

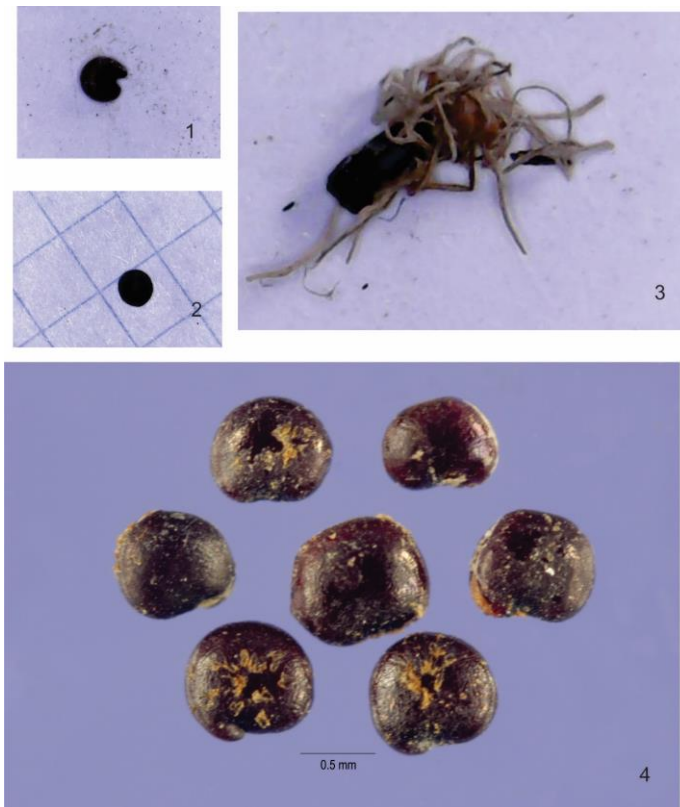
Сондай-ақ, Рахат (қала жұртынан) ескерткішінен алынған топырақ үлгілерінің палинологиялық талдау нәтижелері көрсеткендей, оларда шөпті-бұталы өсімдіктердің тозаңы басым: жусан мен алабота. Ағаш тектестілердің тозаңы, үйеңкі тозаңымен ұсынылған. Сол үлгілердің карпологиялық талдауының негізінде алабота тұқымдасына жататын – көкпек (*Atriplex sp.*) жабайы өсімдіктердің біртұтас тұқымдары анықталды (1, 2, 3-сурет). Ағымдағы жылы 2021-23 жж. анықталған адам қаңқасының үлгілері генетикалық талдау зертханасына тапсырылды.

1-Сурет – Рахат (қоныс, қалашық) ескерткіші бойынша жасалған палинологиялық талдау нәтижелері: Үлгі 1: 1 - *Scabiosa sp.*, 2 - *Artemisia sp.*, 3 - *Lamiaceae*, 5, 6 - *Chenopodiaceae*, 7 - *Acer sp.*, 8 - анықталмаған пішін, 9 - *Liliaceae*.

2-Сурет – Рахат (қоныс, қалашық) ескерткіші бойынша жасалған палинологиялық талдау нәтижелері: Үлгі 1: 1, 2 - *Chenopodiaceae*, 3 - *Acer sp.*, 4 - анықталмаған пішін, 5 - *Liliaceae*.

3-Сурет– Рахат (қоныс, қалашық) ескерткіші бойынша жасалған карпологиялық талдаудың нәтижелері: үлгі 5: 1, 2 – көкпек тұқымы - *Atriplex sp.*, 3 – шөптесін өсімдіктердің тамырларының фрагменттері, 4 – қазіргі көкпек тұқымдарының фотосуреттері, 200 есе үлкейтілген түрі.

Айта кетер бір жәйт бар, аталмыш жоба шеңберінде, ағымдағы жылдың 4 қарашасында «Есік» музей-қорығының 4 залында бірегей көрме ашылды. Көрмеге бас аяғы 100 ден астам археологиялық заттар қойылды. Сондай-ақ, көрмеге 2017-2019 жылдар аралығында қытайлық әріптестерімен бірге аталмыш ескерткішті зерттеу барысында анықталған материалдардың да қысқаша тарихы берілген (4, 5-сурет).

4-Сурет – «Есік» музей-қорығының 4 экспозициялық залында «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» атты жобасы шеңберінде ашылған бірегей көрме

5-Сурет – «Есік» музей-қорығының 4 экспозициялық залында «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» атты жобасы шеңберінде ашылған бірегей көрме

2021-2023 жж. қазба жұмыстарының барысында зерттелген барлық нысандарда (оба, қала жұрты) археологиялық қазба жұмыстары толығымен аяқталды, барлық нысандарда геотекстиль материалын пайдалана отырып консервациялық (қайта көму) жұмыстар жүргізілді. Рахат шатқалында 2021-2023 жж. жүргізілген зерттеу жұмыстарының барысында анықталған олжалардың жалпы статистикалық көрсеткіші түзілді (6-сурет).

6-Сурет – Рахат шатқалында 2021-2023 жж. жүргізілген зерттеу жұмыстарының барысында анықталған олжалардың жалпы статистикалық көрсеткіші

Мақала «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» ғылыми-зерттеу бағдарламасы аясында орындалуда.

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер

- Айтқұл Х.А., Железняков Б.А., Толемісова Д.Қ. Результаты полевых исследований в ущелье Рахат в 2021-23 гг. (по керамическим материалам) // ХАБАРШЫ «Тарих сериясы» / ВЕСТНИК «Серия историческая» / JOURNAL «Bulletin of history. Al-Farabi Kazakh National University» ғылыми журналы. 2023. – №4 (103). С.227.
- Грязнов М.П. О кенотафах // Проблемы археологии и этнографии. Иркутск, 1982. С. 98-99.
- Дашковский П.К., Грушин С.П. Кенотафы пазырыкского времени Горного Алтая // Археология и этнография Сибири и Дальнего Востока. Улан-Удэ, 1998. С. 51-52.
- Матлин М.Г., Сафронов Е.В. Кенотафы как одна из современных форм объективации памяти о погибших. Этнографическое обозрение № 2, 2014. С. 200.
- Тишкин А.А., Дашковский П.К. Социальная структура и система мировоззрений населения Алтая скифской эпохи. Барнаул, 2003. 430 с.
- Тулгенов Т.Ж., Чекин А.Г., Құрбанәлі Ж. Археологические раскопки городища Рахат в полевом сезоне 2019 г. //Археология Казахстана. – № 2(8). – Алматы, 2020. С. 165.

СЕМБИНОВА Лаззат Әбілқасымқызы,
*«Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және
табиғи қорық-музейі*
Sembinova_L@mail.ru
Ұлытау, Қазақстан

ҰЛЫТАУ ДАЛАСЫНЫҢ КЕРУЕН ЖОЛДАРЫ: ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР

Abstract. The article examines ancient written sources and data of modern historians about the caravan routes of Zhezkazgan-Ulytau region, reviews archaeological studies of monuments along these roads. It shows the place of the "copper" and "Sarysu" caravan routes that passed through the Ulytau region in the history of Eurasia and the Great Steppe and the influence of caravan roads on the development of the economy and culture of the region.

Key words: Ulytau, Sarysu, copper way, caravan, metal, trade, raw materials, archeology, monument, settled culture.

Аннотация. В статье рассмотрены древние письменные источники и данные современных историков о караванных путях Жезказган-Улытауского региона, проведен обзор археологических исследований памятников вдоль этих дорог. Показывает место караванных путей «медный», «сарысуский» проходивших через улытауский регион в истории Евразии и Великой степи и влияние караванных дорог на развитие хозяйства, культуры региона.

Ключевые слова: Улытау, Сарысу, медный путь, караван, металл, торговля, сырье, археология, памятник, оседлая культура.

Тарихи тамыры тереңге кеткен Сарыарқаның сайын даласы құпияға, шежіре мен жылнамаға, жұмбақ пен тарихқа толы. Соның бір бөлігі Жезказған-Ұлытау өңірі ежелгі заманнан экономикалық, саяси, мәдени жағынан адамзат әлемін өзіне тарта білді.

Ұлы Жібек жолының Қазақстан аумағын қамтыған төрт негізгі тармағының (Жетісу, Сырдария, Сарыарқа, Маңғышлақ) солтүстік бағыты – Сарыарқа бөлігі Орталық Қазақстанның «Ұлы дала» – Дешті-Қыпшақ арқылы өткен. Ірі өзен-көлдер бойымен өткен бұл тармақ су жағалауларда отырған халықтармен сауда жасай отырып, өз алдына ұсақ өзендер арқылы Ұлытау бөктеріне, Есіл, Нұра, Сарысу, Ертіс жағалауларына жеткен. Осы керуен жолдары арқылы Орталық Қазақстан Ұлы Жібек жолы жүйесіне енген (Қазақстан тарихы, 1996, 497).

Шикізат ресурстарына – мал, жүн, былғары, металлға бай Орталық Қазақстанның аудандары сауда байланыстары жүйесіне, оның ішінде халықаралық байланыстарға тартылып, Жібек жолы жүйесіне көптеген керуен жолдарымен енген (Бейсенов, 2017, 176).

Жезқазған-Ұлытау өңірін қатысы бар б.д.д. I мыңжылдықтың ортасында жұмыс істей бастаған «дала жолы», б.з.д III-II мың жылдықта басталған «мыс жолы» (кейін «Сарысу жолы») және «хан жолы» тармақтары арқылы қалайы, мыс, қорғасын, күмістің бай кен орындары орналасқан жерлермен ірі жолдары байланысып отырған. Осылай шикізатқа, малға, жүнге, теріге, металлға бай аудандарға баратын керуен жолдары пайда болды. «Сарысу» және «Хан жолдарының» пайда болуы көшпенді халықтың оңтүстік аймақтарымен жақсы қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік берді және Ә.Х.Марғұланның айтқанындай өңірдің түсті металлын сол заманда Мысыр, Парсы елдері жақсы сатып алуына түрткі болды (Марғұлан, 1985. 177).

Ә.Х. Марғұлан жазған Ұлытау өңірі арқылы өтетін «сарысулық» немесе «мыс» жолын болғандығын сақталған керуен сарайлар, бекіністі қоныстар, қалашықтар мен қарауыл-күзет мұнаралары растайды. Керуен жолының арқасында өркениет, қолөнер, сауда дамыды. Керуендердің жолында орналасқан қалашықтар қарқынды дамыды. Түркі халықтарында қолөнердің қалыптасуы мен әртүрлі тәсілдері қолданылды. Тауарларды өндірудің әртүрлі технологиялары игерілді, сауда айналымы өсті. Көшпенділер мен жартылай көшпелі түркі тайпалары біртіндеп қоныстануға көшті. Бұған ғалымдардың археологиялық қазбалары да дәлел бола алады.

«Мыс жолы» Ұлы Жібек жолына дейін болған жол, ал Ә.Марғұлан және басқа да ғалымдардың тарихқа енгізген оның атауы – «Сарысу жолы». Сарысудың өзенінен Ұлытауға бұрылатын жері қазіргі Жезқазған қаласынан 50 шақырым оңтүстікте орналасқан. Сарысу өзенінен Ұлытауға дейін Қара кеңгір және Сарыкеңгір арқылы жетуге болады. Яғни Ұлытау өңіріне келетін керуеннің басты жолы Сарысу өзені арқылы іске асқан. Сарысу өзені арқылы жүру солтүстікте орналасқан елді мекендерге ең жақын жол және өзен бойындағы тіршілік көзі, халықтың шоғырлануы, аң-құстардың мекендеуіне қолайлы жер. Оңтүстіктен шыққан керуендер Сарысудың бойымен Ұлытау арқылы солтүстік асып Сібірге зат апарып, ол жақтан бағалы заттар, алтын, күміс, аң терісі, тағы басқа тұрмысқа қажетті заттарды оңтүстікке тасымалдаған. Жібек жолының Ұлытау өңірінде үш бағытта болған. Бірінші бағыт – Отырар-Ұлытау, екіншісі – Жанкент-Ұлытау, үшіншісі – Балқаш-Ұлытау (Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. 1994, 86).

Орталық Қазақстанға бастайтын «Сарысу жолы» Отырардан шығып, Шавгар мен Тұран асуы арқылы Ақсуға, Сарысудың төменгі ағысынан өзенді жоғары өрлейтін Ұлытауға керуенді жеткізген. Одан әрі Торғай, Есіл мен Ертісті бойлап кетеді (Манапова, 2021. 50-63)

Көптеген араб-парсы саяхатшылары осы сауда жолдарымен келіп, талай тарихи оқиғалардың куәсі болды. Әл-Идриси, М.Қашқари, Гардизи еңбектеріндегі осы өңірдің ескерткіштері мен халқының тұрмысы жайлы суреттемелер берілгені жайлы Ә.Марғұлан жазып қалдырды. Әл-Идриси дерегінде күміс кен орындарында көп металл өндірілгені жазылады. Шаш қаласының саудагерлері оларға айырбастау үшін тауарлармен баратынын, олардан мыс және күміс тиеген көптеген түйелерді сатып алғандарын және оларды басқа елдерге апаратынын айтады (Марғұлан, 1972, 22-28).

Ұлытау өңірі жайлы Геродот пен Страбонның, Гардизи, әл-Идриси, әл-Бируни жазба деректерін қазіргі кезеңдегі археологиялық зерттеулер толықтырып отыр. Ежелгі грек тарихшылары бүгінде Ұлытау тауларының батыс сілемдерінде жерленген патша қорғандары бейнеленген исседон сақтары туралы құнды мәліметтер қалдырды. Кеңестік тарихнамада исседондар «Чуд» этнонимімен танымал. Геродоттың массагеттер жауынгерлік қару-жарақтарының металл бөліктерін мыстан, ал бас киімдер, белбеулер мен белдіктер алтынмен безендірілген, ат әбзелдері алтынмен жалатылған деген жазбалары археологиялық деректер негізінде дәлелденіп отыр. Оларда темір мен күміс мүлдем жоқ, өйткені бұл металдар бұл елде мүлдем кездеспейді деген дерек береді (Геродот, 1972, 24). Геродоттың сипаттамаларына сәйкес, I мыңжылдықтың ортасында «дала жолы» Қара теңізден Дон

жағалауларына, содан кейін Оңтүстік Оралдағы савромат жерлеріне, Ертiске және одан әрi Алтайға Жоғарғы Ертiс аймағын мекендеген аргиппи еліне, сол жерден Моңғолия мен Қытайға қарай жүрдi. Бұл жол Қазақстан арқылы едәуір уақыт қызмет жасап тұрды. Оның бойында қытайлық жібек пен ирандық кілемдер сақтарға түсіп, олардың қалдықтары Алтайдағы Пазырық қорғандарын қазу кезінде табылған. Бұл өз алдына сақтардың Алтай, Сібір, Еуропа, Шығыс халықтарымен сауда байланысы болған «дала жолы» жұмыс істей бастағанын көрсетеді.

Сарысу мен Қара кеңгір қилысында орналасқан Болған Ана кесенесінде 2018 жылы жүргізілген қазба жұмыстары барысында сақталған маталар, алтын жіптермен кестеленген жібек киімдер және былғары етіктер табылды, яғни ауқатты отбасылары Жібек жолы арқылы қымбат мата алдырып, киімдерін тіктіргендері көрінеді. Болған Ана киімінің үлгісін жасаған Татьяна Крупа зерттеу нәтижесінде табылған шапанның матасы өте қымбат екенін, оны тек хан әулетінің лауазымды адамдары кигенін айтады (Крупа, 2019, 142).

Ал мыстың көп шоғырланған жері Ұлытау-Жезқазған және Шығыс Қазақстан өңірі екені белгілі. Мыс бақыр тиындар сауда-саттық төлем ретінде жүргенін айтсақ, онда осы «мыс жолы» арқылы Ұлытау өңірінің мыс металлы басқа өңірлерге шикізат ретінде жеткізіліп отырылғанын білдіреді.

А.Х.Марғұлан Жетіқоңыр сауда жолдарын сипаттай отырып, негізгі саудагерлер шоғырланатын нүктелердің бірі ретінде Шу өзеніндегі Той-өткелді атап өтеді, сол жерден судан өткен керуендер жан-жаққа жол тартатынын көрсетеді. Осындай өзендердің түйіскен жерлерінде, ірі өзендердің өткелдерінде, халық көп шоғырланған жерлерде керуендердің жұмыстары қызу жүрген. Қазірдің өзінде ірі өзендер қатарына жататын Сарысу өзеніндегі Тасөткелден кезінде солтүстікке баратын керуендер өткен (Марғұлан, 1949, 72–73).

Ал ортағасырлық авторлардың еңбектерінде оғыздар, қимақтар, қыпшақтардың Жезқазған-Ұлытау өңірінде қалалары болғандығы туралы деректер келтіреді. Кезінде керуен жолдары өткен Сарысу, Қара-Кеңгір, Сары-Кеңгір, Жезді өзендерді қуалай орналасқан көптеген тарихи-ескерткіштер қазіргі кезеңде зерттелуде. Бұл жерлерде өзен бойларында оналасқан ортағасырлық Болған Ана, Басқамыр, Аяққамыр, Хан-Ордасы, Нөгербек-Дарасы, Домбауыл, Шот-Қара, Айбас-Дарасы, Орда-Базар, Жошы-Ордасы, Жаманқорған, Топыраққорған тәрізді қабырғалары шөгіп кеткен, төрт бұрышты қалашықтар мен Жошы хан, Алаша хан мазарлары тәрізді сәулеттік ескерткіштер сақталған ауқымды зираттар кешендері орналасқан. Бұл өңірде қалалық мәдениет, қолөнер, сауда қарқынды дамығандығына Басқамыр, Жошы орда, Аяққамыр, Шотқара, Айбас Дарасы қалашықтарындағы археологиялық зерттеулердің нәтижелері дәлел бола алады. Қалалардың атқарған қызметтері, олардың құрылыстары жайында С.Жолдасбаев, Ә.Х.Марғұлан (Марғұлан, 1972, 22-28), Ж.Смаилов (Смаилов, 1997, 29-31.) еңбектерінде құнды мәлімет беріледі. Жошы-Ордасында 1997 жылы Ж.Е.Смаилов алғаш зерттеулер жүргізіп, табылған заттар негізінде қаланың XVғ. дейін өмір сүргенін жазады. Ж.Е.Смаилов Ұлытау өңірінің отырықшы өмірін зерттеген өзінің еңбегінде осы керуен жолдарына тоқталып, Ә.Марғұлан жазбаларын жаңа археологиялық зерттеу деректерімен толықтыра отырып, қандай заттар Ұлытау өңіріне әкелінгенін айтады (Смаилов, 1997, 9-17).

Керуен жолдарының тарихымен айналысып жүрген А.Д.Таиров кейбір жағдайларда археологиялық жағдайда табылған заттардың жасалған жерлерімен арасындағы сауда байланыстарының тікелей дәлелі бола алмайтындығын айтады (Таиров, 2013, 69). Яғни сауда тауары түрінде басқа өңірден келмеуі мүмкіндігін келтіреді. Археологиялық заттар табылған жеріне тыс жерлердегі әскери қызметі нәтижесінде әкелінуі мүмкіндігін алдыға тартады.

Өңір қазба байлығын зерттеуге арнайы жабдықталған экспедициялар қатарында болған ғалымдар мен саяхатшылар осы керуен, көші-қон жолдарымен жүріп өткен. А.И.Левшиннің тарихи топографиялық деректері, М.Красовскийдің жазбалары, Ш.Уәлихановтың материалдары Ұлытау өңірінің зерттеушілері үшін баға жетпес дереккөз болып табылады. П.И. Рычков «Топография Оренбургской губернии» еңбегінде «Сарысу жолы» бойындағы

ескерткіштерге сипаттама берсе, И.А.Кастанье «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» еңбегінде Қаражар шатқалындағы кірпіш ғимараттардың қирандылары туралы жазды (Кастанье, 1910, 83–84).

Қ.И.Сәтбаев өз еңбектеріндегі тарихи ескерткіштер туралы материалдар тарихи-мәдени, геологиялық дереккөз ретінде құнды. Осы деректер мен сипаттамалар негізінде археологтар көптеген металлургиялық қоныстарын тапты. Бұл өңірде дайын металлургиялық өнімдер өндірілгенін және Орталық Азия, Оңтүстік және Батыс Сібір халықтарымен сауда дамығанын көрсетеді (Сатпаев, 1941, 80-87).

Өңір малшыларының қысқы жайылымдардан жазғы жайылымдарға жыл сайынғы маусымдық көші-қоны үш бағытта жүрген. Біріншісі Бетпақдала бағытында сумен қамтамасыз ететін құдықтар жүйесі, екіншісі Сарысу бағыты урбанизацияланған Сырдарияны Батыс Сарыарқаның дала кеңістігімен байланыстыратын Сарысу өзенінің оңтүстік төменгі ағысындағы негізгі су артериясы, үшіншісі Қарақұм бағыты Торғай бассейніне өтетін және Кішітау, Ұлытау және Арғанаттың батысындағы барлық жайылымдық жерлерді қамтитын шағын өзендердің жайылмалары арқылы өткен (Вақытұлы, 2022, 19).

Көші-қон бағыттары (мал шаруашылығы, аңшылық, керуендер) мал мен адамдарға қажетті су көзінің орналасуы бойынша анықталып отырды. «Переходы зависят от расстояния между водопоями и от сезона. Проходя в среднем верст по 25-30, караван может делать до сорока переходов, с передышкой от времени до времени в один-два дня» (Масанов, 1995, 81).

Қытайлық саудагерлер жібек маталарды зергерлік бұйымдарға, металдарға айырбастап, араб жылқыларын, экзотикалық жемістер мен көкөністерді, дәмдеуіштерді сатып алып отырған. Үш жыл сайын қырғыздарға Жібек керуен жіберіліп отырылған. Іле алқабы арқылы өткен керуен жолы Орталық Қазақстанмен Іле тауларының солтүстік беткейлері бойымен, содан кейін Шу бойымен, оның төменгі ағысында, содан кейін Сарысу жағалауына қарай өтетін жолмен жалғасқан (Таиров, 2013, 211-213).

К. М. Байпақов «хан жолы» жаңа дәуірге дейін кәдеге жарағанын, бұл жол Тараздан шығып, Таластың ағысы бойымен төмен жүріп, Мойынқұм мен Бетпақдала арқылы Атасу жағасына апарады деп жазды (Байпақов, 1986, 256). Бұл жол Ибн-Бахр мен Әл-Идрисидің мәліметтері бойынша, Ертістегі қимақтарға (хақан қимақтардың резиденциясына) және одан әрі – Енисейде орналасқан қырғыз еліне сауда жолын жүргізді.

Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, Қазақстанның дала аудандарында тек көшпенділер ғана емес: егіншілікке қолайлы жерлерде – Сарысу, Кеңгір, Жезді өзендерінің аңғарларында, Ұлытау бөктерінде, Ертіс жағалауында – орта ғасырларда егіншілік пен қала өмірінің оазистері пайда болып дамыды (Байпақов, 1998, 144-216).

Тұрпайы тас құралдармен аң аулап, жеміс-жидек теріп жеумен күн көрген ұлытаулықтар қола дәуірінде де металл балқытып, мал бағып, егін салған. Жезқазған-Ұлытау өңірін олар металлургияның орталығына айналдыруға себеп болған. Геродот еңбектерінен Ұлытау ежелгі тұрғындардың тау-кен металлургиялық қызметінің ауқымы әлі күнге дейін ғылыми әлемді таң қалдырады. Көптеген шахталар мен карьерлер, металлургиялық пештер осыдан үш мың жыл бұрын жергілікті тайпалардың әртүрлі аймақтарға (Иран, Үндістан, Греция) және басқа елдерге мыс, қалайы, күміс және алтын экспорттағанын көрсетеді.

Бұған дейін де, қола дәуірінде Сарыарқада мыс, қалайы, қорғасын, күмістің бай кен орындары игерілген, ал кейінірек мұнда кеншілер, металл балқытушылар, мысшылар мен күміс шеберлерінің елді мекендері көбейген. Өзі малшы, өзі металлург, өзі жауынгер бұл халықтардың өзіне тән рухани, материалдық мәдениеті бар, заманына сай білімді, іскер болғандығын соңғы зерттеулер нәтижелері айғақтап отыр. Қола дәуірінің кен байыту орындарының ең ірілері Милықұдық, Айнакөл, Сорқұдық, Златоуст Қ.И.Сатпаев пен Н.В.Валукинскийдің зерттеулері негізінде табылып, кейіннен Жезқазған, Сатпаев секілді қалалардың пайда болуына түрткі болды.

Кезінде «мыс жолы» деп аталған керуен жолы Еуразияның металлургия бастауы – Ұлытау-Жезқазғанға әкеліп саяды. Мыс кенінің көп болуы қола дәуірінің мәдениеті

орталықтарының бірі болуына әкеліп тіреген және осы кезең ескерткіштері осы өңірде көптеп шоғырланған. «Ескерткіштердің шоғырын зерттеу сол дәуірде Орталық Қазақстанды мекендеген тайпалардың тарихи өткен жолын анықтап, өлке тарихының көптеген беттерін ашуға мүмкіндік берді. Қола мәдениеті өзінің айрықша белгілерімен: қоныстар мен рудниктерден, бейіттер мен құрбандық шалған орындардан, үй және суару құрылыстарынан, қыш жасау мен тас өңдеу өнерінен, тас мүсіндер, металл және сүйекті өңдеп, әр түрлі заттарды жасау әдістерінен анық көрінеді. Осының бәрі, түптеп келгенде, Орталық және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда мыс, қалайы және қорғасын т.б. металдарды игеру кезеңінде орасан даму процесі болғанынан хабар береді» (Маргулан, 1979, 66).

Оңтүстіктен түйемен жеткен керуен дала жолдарында жылқымен өңір ішіне қарай жол тартқан. Бактриан(екі өркешті) түйе 226 кг-ға дейін жүк көтере алған, ал үлкен керуендер күніне шамамен 30 шақырым жылдамдықпен, ал ыстық күндері олар түнде жүріп отырған (Старр, 2017, 48). Осындай керуенмен талай жүк тасмалданғанын көруге болады.

Бетпақдала бойымен өтетін керуен жолдары ішінде «хан жолы», «Жетіқоңыр жолы», «Сарысу жолы» бұрыннан оңтүстік өңірлермен, Батыс Сібірмен Ұлытау өңірін байланыстырып, олардың арасында мәдени, сауда қарым-қатынастарын күшейтуде маңызды болған. Сондай жолдың енді бірі Сырдария өлкесінен Торғай бойына, Оңтүстік Оралға дейін созылып жатты деп Ә.Х.Марғұлан көрсетеді. Ә.Х.Марғұлан «хан жолы» тек XVIII ғасырдан бастап осылай атала бастағанын жазады (Маргулан, 1949б, 68-69). Бұл атау Ұлы жүз бен Орта жүзді біріктіру үшін өзінің сарбаздарымен бірге қазақтың ханы Абылайдың осы керуен жолымен жүріп өтуімен байланысты болған. Орта ғасырларда бұл жол экономикалық маңызы зор, жәрмеңкелік жол, діни қызмет еткен жол болғанын көрсетеді.

«Жетіқоңыр жолы» өте жайлы болған, оған себеп жол бойы ауыз су мен малға азық жолдан табылып тұратынын, сондықтан керуен жолдары көбінесе осы жолды таңдап отырған, – деп Ә. Х. Марғұлан Жетіқоңыр керуен жолының ерекшелігін көрсетіп берді (Маргулан, 1949б, 74). Түркістан мен Сығанақтан шығып екі саламен, біріншісі Нұраның төменгі ағысына, ал екіншісі Көкмұрын-Еспе-Кендірлік-Жетіқоңыр арқылы Ұлытауға жеткен. Жетіқоңырда батыс саласы Қаражар Ұлытау-Торғай және Жиделіқоңыр-Аралтөбе-Төгіскен-Қайыпата-Көнек-Қараағаш-Қорғалжын болып тағы бөлінген.

XVIII ғасырдың 60-жылдарында Бұхараға баратын және Жаңа (Янгаюл) деп аталатын Петропавл бекінісінен жол пайда болады. Ол Есіл өзені арқылы, Сары-Кеңгір өзенінің шыңдары арқылы, Ұлытау бөктерінде, Қара-Кеңгір өзені, Бұланты өзені, Сандық-Нұра тауы арқылы, Ақмешіт шатқалындағы Сырдарья арқылы, Қызылқұм шөлі арқылы өтті. Ғалымдар бұл сауда жолы Ұлы Жібек жолынан әлдеқайда бұрын пайда болған және біздің ғасырдың отызыншы жылдарына дейін болған деп болжайды.

1950 ж. жарық көрген «Историко-топографический фон Восточной Бетпак-Далы» атты мақаласында геодезист Ю.А. Шмидттің археологиялық бақылауы аса көңіл бөлуге тұрарлық, ол Орталық Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі керуен жолының бойында маршруттық түсірілім жасаған.

А.М.Мананова «Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі керуен жолдары» атты еңбегінде Ұлытау өңіріне қатысты Марғұлан зерттеген керуен жолы бойындағы ескерткіштерге тоқталып өтеді (Мананова, 2021, 50-63). Ә.Х.Марғұланның басқаруымен 1950 жылы Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы Сарайшықтан Ырғыз даласы (Торғай) арқылы өтетін Ұлытауға дейінгі керуен жолын зерттегенін, экспедиция Жезқазған, Торғай даласы, Шалқар темір жол бекеті арқылы барлау жұмыстарын жүргізгенін, нәижесінде Торғай және Ұлытау далаларына қарай қатынаған керуен жолдарының іздері және көптеген ескерткіштер табылғанын көрсетеді.

Қорыта келгенде Жезқазған-Ұлытау өңірі арқылы өткен керуен жолдар жайлы ежелгі жазба деректер мен қазіргі зерттеулер өңірдегі керуен жолының шаруашылықта, мәдениет пен байланыста маңызды орын алғанын, далалық өңірде өзен-көлдер бойымен, көшіп-қону жолдары арқылы жүргенін, саяхатшылар мен ғылыми-зерттеу экспедициялары да осы керуен жолдары арқылы жүргенін көрсетеді.

Моңғол дәуірінде, теңіз жолының ашылу кезеңдерінде және жоңғар шапқыншылығы заманында керуен жолдары саябырлағанмен толық тоқталып қалған жоқ, ал XVIII ғасырдың екінші жартысында Ресейдің Қазақстан арқылы сауда байланысын жүргізуіне байланысты Қазақстанның сауда байланыстары қайта жанданды.

Жер Ананың 62 тамырындай халықтарды, елдерді байланыстырып тұрған Жібек жолының тармақтары мен сауда-саттық, көші-қон, ішкі жолдары өз заманында даму, мәдени байланыс жолы бола білді. Ең бастысы, Ұлы Жібек жолы жеке жол емес, ғасырлар бойы қалыптасқан көптеген маршруттар желісі болды, әртүрлі елді мекендерді мәдени біріктіріп отырды, ал сауда қалаларының дамуына түрткі болды. Ұлы Жібек жолының ЮНЕСКО қолдауында болуы, оны кешенді түрде зерттеуді мақсат етуімен керуен жолдарының көне замандағы қызыметін әлі атқарып тұрғандай іспетті және саясаттағы, экономикадағы, мәдениеттегі және саудадағы маңызын жоғалтпағанын көрсетеді.

Қазіргі кезде Ұлытау өңірі тарихи ескерткіштерін туристерге таныстыруға байланысты «Ұлытау» қорық-музейі ұсынысымен туристік бағыттар жасалды. Бұл бағыттар көне және ортағасырлық, жаңа дәуір кезінде қолданыста болған керуен жолдарының ізімен жасалынды. Өйткені осы бағыттарда өңірдің тамаша тарихи, мәдени және археологиялық, сәулеттік ескерткіштері орналасқан. Келушілер өздерін керуен жолымен жүріп өткендей сезімде болып, сол кездегі халық өмірінен мағлұмат ала алады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

Байпаков К. М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата: Наука, 1986. 256 с.

Байпаков К. М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы, 1998. 144-216 с.

Вақытұлы М. Номадическая история Улытау / М.Вақытұлы – Издательские решения, 2022. 19 с.

Бейсенов А. З. (жауапты ред.). Солтүстік Бетпақдаладағы археологиялық зерттеулер. Ұжымдық монография. - Алматы: А.Х.Марғұлан археология институты, 2017. – 176 б.

Геродот. История в девяти книгах. Изд-во «Наука», Ленинград, 1972. Перевод и примечания Г. А. Стратановского, под общей редакцией С.Л.Утченко. Редактор перевода Н.А.Мещерский.

Кастанье, И. А. // Труды ОУАК. 1910. Вып. XXII. С. 83–84.

Крупа Т.Н. Комплекс древних тканей из раскопок Болган ана в 2018 году: предварительные исследования //Сарыарқа және Алтын Орда: уақыт пен кеңістік. Алматы, 2019, С. 142

Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Очерктер. - Алматы, «Дәуір» баспасы -1994.

Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). 5 томдық 1Т. Алматы, 1996, 497

Маргулан А.Х. Древние караванные пути через Бетпак дала // Вестник АН КазССР. 1949б, № 1.

Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана. - Алматы, 1979.

Маргулан А.Х. «Горное делов Центральном Казахстане в древние и средние века» Алма-Ата, 1972. 22-28 б.

Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы, 1985. 177 б.

Манапова Ә. М. Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі керуен жолдары //Қазақстан археологиясы. 2021. №4 (14). 50-63 б.

Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов. «Горизонт» – «Социнвест», М-А. 1995, С. 81

Смаилов Ж. Е. Памятники археологии Западной Сары-Арки. Балхаш. 1997. с. 29-31.

Сатпаев К. И. Доисторические памятники в Джезказганском районе. «Народное хозяйство Казахстана», 1941, № 1. С. 80-87.

Старр Ф. Утраченное Просвещение: золотой век Центральной Азии от арабского завоевания до времен Тамерлана / пер. С англ. - М.: Альпина Паблишер, 2017. С. 48.- 574 с.

Таиров А. Д. Источники реконструкции древних караванных путей в степях Центральной Евразии // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 12 (303). 69-74 с.

Таиров А. Д. Археологические источники по реконструкции современных социальных коммуникаций в Урало-Казахстанских степях. 2013, Наука в ЮУрГУ: 65-й материал научной конференции. 211-213.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЛХИЗ ШЫРАҒЫ

Abstract. The article talks about a random find found in the medieval city of Talgar. Types of lamps, purposes, manufacturing methods and comparative data from written studies of ceramic products are considered.

Key words: chiragi, lamp, Talgar, archeology, ceramics, glazed dishes.

Аннотация. Данная статья о случайной находке, найденной в средневековом городе Талгар. Рассматриваются виды светильников, назначение, способы изготовления и сравнительные данные из письменных исследований керамических изделий.

Ключевые слова: чираг, светильник, Талгар, археология, керамика, поливная посуда.

Адамзат тарихының әр кезеңдеріндегі жетістіктері мен мәдени ерекшеліктерін зерттеу барысында археология ғылымында басты назар аударатын артефактінің бірі, ол – қыштан жасалған бұйымдар. Қазба барысындағы анықталған олжалар қатарында осы қыш бұйымдардың үлесі мол. Оның ішінде басым бөлігін тұрмыстық және асүйлік ыдыс-аяқтар құрайды.

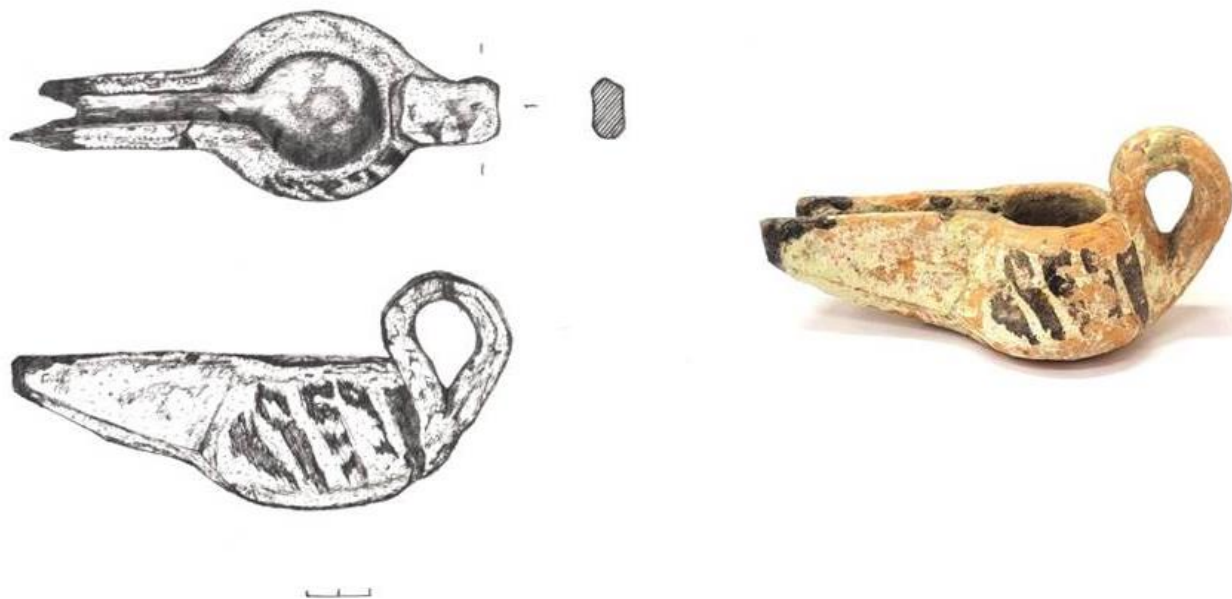
Қазақстан аумағында алғашқы саз (қыш) бұйымдар неолит дәуірінде-ақ (б.з.д. V мыңж.) пайда болып (Кузнецова, Савельева, 2019, 11), күні бүгінге дейін өндірісте бар.

Қыштан жасалған заттарды мамандар атқарған қызметіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырған: асүйлік және асханалық ыдыстар, тұрмыстық-шаруашылық ыдыстар, арнайы мақсаттағы бұйымдар және жасалу ерекшелігіне қарай сырлы аяқтарды да атап өткен. Ортағасырларда бұл ыдыстарды әр түрлі рең беретін бояумен бояп, оюлармен әрлеп, сыртын жылтыратып жасаған. Алайда бұл қыш бұйымдардың сырланбаған түрлерінің өндірісі кенжелеп қалды деген сөз емес.

Ортағасырлық Талғар қалашығынан бүгінгі күнге дейін жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде және кездейсоқ (қала маңынан) табылған қыш коллекциясында осы екі үлгідегі бұйымдар бірдей кездеседі. Әсіресе қыш заттардың бай коллекциясының бір категориясы шырақтарға тиесілі (Кузнецова, 2010, 253).

2022 жылы Талғардың сырлы қыш коллекциясы тағы бір шырақпен толықты. Бұйым қала аумағындағы су құбыр арнасын көшіру барысында кездейсоқ табылды. Шырақ қызғылт түсті тығыз етіп иленген саз балшықтан күйдіріліп жасалған. Түбі жалпақ, аласа тостақ тәрізді, шетінде білтеге арналған (суағары сияқты) ашық шүмекшесі бар. Оған қарама-қарсы жағында ілмек тәрізді, кішкене, төрт қырлы, үйкеу арқылы тегістелген, шанақ үстінен көтеріліп шығып тұратындай етіп орналастырылған тұтқасы бар. Негізгі бөлігі (май құяры) көзе шарығында жасалып, білтелігі қолмен сомдалып, бүйірі кесілген. Ішкі және сыртындағы ақ ангоб қабатының беті мөлдір ашық жасыл сырмен сырланып, екі бүйіріне ашық және қою қоңыр жолақ түріндегі кескіндемелер түсірілген, үсті жылтыратылған. Сырының кей тұстары қабыршықтанып түсіп қалған. Білте жанар тұмсығында от (жалынының) табы бар. Шырақтың негізгі бөлігі толық сақталған, тек тұмсығының соңғы бөлігі сынған. Биіктігі 2,5 см, астыңғы бөлігінің ұзындығы 10 см, үстіңгі бетінің ұзындығы 11 см, ернеуінің қалыңдығы 1 см, май құяр бөлігінің түп диаметрі 6 см, үстіңгі бетінің диаметрі 3,5 см. Тұтқасының биіктігі 4 см, ені 3 см (1-сурет). Аталмыш шырақ жергілікті көзешілердің қолынан шыққан. Ежелде Қазақстанның Оңтүстік-Шығыс аймақтарындағы қалаларында керамика өндірісінің мектептері қалыптасып, оның қайнар көзінің бірі Талғар қаласынан бастау алған. Оған дәлел археологиялық зерттеулер барысында қала аумағынан анықталған керамика өндіретін

орындардың (шеберхана мен ондағы пештер) табылғаны. О. В. Кузнецова «Керамические светильники Талгара» атты мақаласында Талғар шырақтарының сырланбаған және сырланған түрлерін бөліп, оның ішінде бірнеше типологиясын қарастырған. Сырлы шырақтардың пішіні мен сәндік ерекшеліктеріне қарай алты түрін бөліп көрсетеді. Соның ішінде пішіні бойынша екінші типіне жатады. Яғни май құяр бөлігі цилиндр тәрізді, білтелігі ұзын, оған қарама-қарсы бойынан көтеріле орнатылған тұтқасы бар. Ал сәндік ерекшелігіне қарай бірінші мен екінші типтердің ортасында деуге болады. Себебі, мұндағы критерияларға қарасақ, біздің шырақты толыққанды сипаттап бере алмайды. Осылайша бұл шырақ ортағасырлық Талғар қаласынан табылған сырлы шырақ түрлерінің жаңа бір типін бөліп қарастыруға себеп болуы мүмкін.

1-сурет. Талғар шырағы (рафикалық сызбаны дайындаған суретші Ә. Н. Рахметов)

Қала өмірінде Ұлы Жібек жолы бойымен өтетін халықаралық сауда маңызды рөл атқарды. Керамика өндіріс саласында тәжірибе алмасу, өнімді сырт елдерге шығару (экспорттау) да қарқынды дамыған. Мұндай шырақтар Орталық Азияның көптеген ортағасырлық ескерткіштерінен табылған, атап айтқанда, Отырар (X-XI ғғ.), Шаша (IX – X ғғ.), Афрасиаб (X ғ.) Самосдельск (Ресей) және т.б. ортағасырлық қалалардың материалдарында кездеседі (Болдырева, 2015).

Қыш бұйымдар ортағасырлық қалалар мен елді мекендердегі технологиялық даму деңгейі мен экономикалық қарым-қатынастарды ғана көрсетпейді, сонымен қатар аймақтық немесе жаһандық деңгейдегі қоғамдық саяси оқиғаларды қалпына келтірудегі маңызды деректердің бірі болып табылады.

Демек, қыш өндірісінің барлық түрлеріне соның ішінде фактурасына, тығыздығына, қалыңдығына жасалатын топтамалық және сапалық сараптамалар сол кезеңдегі мәдениеттің көп қабаттылығын айқындай түсуге негіз. Яғни қыш ыдысын жасау барасындағы қалыптау техникасын, заттың бетін өңдеуде қолданылатын түрлі әдістер, қолөнер мен қыш бұйым жасайтын шебердердің этникалық құрамын және көршілес елдермен қарым-қатынастың аражігі де анықталады.

Кез келген қыш бұйымдар кешенінде мемлекет дамуының түрлі кезеңіндегі қолөнер өндірісінің өзіндік ерекшеліктері көрініс табады.

Қыш бұйымдар өндірісінің кеңею және тұрақтану кезеңі керамикалық ыдыстардың жаңа түрлері мен өрнектелу үлгілерінің пайда болуы және оларды жасаудағы технологиялық әдіс-тәсілдердің, құралдардың жетілуімен тікелей байланысты болды. Кейбір керамика

бұйымдардың жиі кездесуі оның тұрмыста жиі қолданылуынан және көптеп өндіріліп, жылдам таралуымен сипатталады.

Керамикалық шырақтар ортағасырлық қалалық мәдениеттің негізгі атрибуттарының бірі, негізгі қызметі тұрғын үй, шеберхана сияқты ғимараттарды жарықтандыру үшін қолданылды. Шырақтар пішіндер мен түрлеріне қарай алуан түрге ие.

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер

Кузнецова О. В., Савельева Т. В. Гончарное ремесло в средневековом Талгаре. Альбом. Алматы, 2019. С. 220. цв. Илл

Кузнецова О.В. Керамические светильники Талгара // Казахстан и Евразия сквозь века: история, археология, культурное наследие: Сборник науч. трудов, посвящ. 70-летию со дня рождения академика Национальной Академии наук Республики Казахстан Карла Молдахметовича Байпакова. Алматы, 2010. С. 253-258, цв. илл.

Болдырева Е.М. Импортная поливная керамика среднеазиатского происхождения городища Самосделка // <http://archaeologusa.su/?p=1974>. (12.09. 2023 ж. қаралды)

II-СЕКЦИЯ

**ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҮРА ОБЪЕКТИЛЕРІН ЗЕРТТЕУ
ЖӘНЕ ҚОРҒАУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘДІСТЕМЕСІ,
ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ІСІНДЕГІ
ПӘНАРАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚТАР**

**ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И СОВРЕМЕННЫЕ
ТЕХНОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОХРАНЫ ОБЪЕКТОВ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ, А ТАКЖЕ
МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В
МУЗЕЙНОЙ РАБОТЕ**

ИБАЙДУЛЛАЕВ Хайрулло Хабибуллаевич,

к. с. н.,

Национального историко-археологического
музейного комплекса «Сулайман-Тоо»

ibaydullaev@mail.ru

Ош, Кыргызстан

НЕКОТОРЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЕВ КЫРГЫЗСТАНА

Annotation. The article examines some issues of cultural and educational activities of museums on the example of museums in the southern part of Kyrgyzstan. In the process of rapid globalization in the world, each nation is trying to preserve its identity. In this case, the role of museums in society, which preserves the historical and cultural heritage of mankind, is growing. On the basis of sociological surveys, an analysis was carried out in order to determine the level of cultural and educational work of museums in a modern changing society. It became clear that the museums that began to operate in our society a century ago have accumulated the valuable heritage left by our ancestors, and the work of passing it on to future generations is not being fully implemented. Therefore, we determined that the development of the museum industry in accordance with modern requirements requires a high level of support from the authorities and the public.

Key words: museum, culture, cultural and educational work, place in society, museum visitor, cultural events, changing society, cultural life of people.

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые вопросы культурно-просветительской деятельности музеев на примере музеев Кыргызстана. В процессе быстрой глобализации в мире каждая нация пытается сохранить свою идентичность. В этом деле и возрастает роль музеев в обществе, которые сохраняют историко-культурное наследия человечества. На основе социологических опросов был проведен анализ с целью определения уровня культурно-просветительские работы музеев в современном меняющемся обществе. Стало ясно, что музеи, которые начали действовать в нашем обществе столетие назад, аккумулировали ценное наследие, оставленное нашими предками, и работа по его передаче будущим поколениям полностью не реализуется. Поэтому мы определили что развитие музейной отрасли в соответствии с современными требованиями требует высокого уровня поддержки со стороны властей и общественности.

Ключевые слова: музей, культура, культурно-просветительская работа, место в обществе, музейный посетитель, культурные мероприятия, меняющееся общество, культурная жизнь людей.

Священный долг каждого из нас – сохранить великое наследие нашего народа, являющегося одним из образцов мировой культуры, известного нам всем как эпоса «Манас», юрта, национальные игры и т.д. В современном быстротечном процессе глобализации стремительно распространяются идеологии различных направлений, появились поколения, забывающие собственную культуру. В решении этой задачи необходимо, чтобы музейное учреждение играло ключевую роль и распространяло (пропагандировало) в народе историко-культурное наследие, хранящееся в его хранилище. Во все времена музей обладал высоким духовным потенциалом формирования нации, и сегодня его роль снова актуализируется. Это обусловлено возросшей потребностью общества в развитии национальной и культурной идентичности, стремлению каждого народа передать, сохранить и приумножить тот духовный и материальный культурный опыт, который был накоплен поколениями. Основными задачами музеев являются организация выставок культурных событий и праздников на государственном уровне, обеспечение особого освещения в средствах массовой информации, повышение культуры народа путем публикации статей, передача традиций предков будущим поколениям, пробуждение патриотизма. В настоящее время,

несмотря на возникающие все новые формы музейной деятельности, в международной практике чаще всего используется определение, предложенное Международным советом музеев (ИКОМ) и включенное в его Устав в 1974 г. (Кодекс музейной этике, 2007, 16). Определение, что такое музей, существенно изменилось впервые за полвека. Это произошло после открытого голосования членов Международного совета музеев (ИКОМ – ИКОМ) в Праге 24 августа. Во внеочередной генеральной ассамблее ИКОМ участвовали представители более 500 музеев со всего мира (русская делегация принимала участие онлайн); 92% из них проголосовали за новые признаки, описывающие музей, среди которых впервые появились слова «инклюзивность», «доступность», «устойчивость» и «этика». Новая формулировка звучит так: «Музей — это некоммерческая, постоянно действующая организация на службе обществу, которая исследует, собирает, сохраняет, интерпретирует и демонстрирует материальное и нематериальное наследие. Открытые для публики, доступные и инклюзивные, музеи способствуют разнообразию и устойчивости (<https://www.theartnewspaper.ru/posts/20220826-jord/#>).

Исследования в области истории становления и развития музеев, музейного дела в Кыргызстане посвящены работы кыргызстанских ученых С. Р. Джуманалиева, Дж. Д. Джунушалиева, а также работы современных кыргызстанских авторов Л. Г. Ставской, В. В. Плоских, Н. А. Прохоровой, А. В. Шипилова, Е. Е. Озмитель и других авторов. Кроме того, исторические аспекты функционирования культуры в Кыргызстане и ее влияния на духовное развитие личности изучены в диссертационных работах А. Акматалиева, Т. М. Шаанова, Р. Ш. Зайнуллина; история развития культуры и предпосылки развития музейной деятельности в республике изучены в диссертации А. Т. Акматовой; история и современное состояние музеев в Кыргызстане исследованы в диссертации Г. Т. Темиралиевой, в магистерской диссертации М. Ж. Асаналиева, работах авторов Б. К. Салымбаева, Ч. Дж. Турдалиева.

В октябре-ноябре 2019 года мы провели социологическое исследование музеев на предмет уровня культурно-просветительских услуг, оказываемых музеями южного региона Кыргызстана. Его основная цель - определить уровень принятия общественностью культурных мероприятий, проводимых в музеях, и их запросов. Когда мы спросили музейных посетителей: «Вы когда-нибудь участвовали в культурном мероприятии в музее?» На вопрос 63,0% ответили, что никогда не участвовали. Это свидетельствует о низком уровне культурно-просветительской активности музеев в обществе и о необходимости изучения и разработки мер по ее возрождению. Если сравнивать музеи с другими учреждениями культуры страны в целом, то в 2021 году количество посетителей кинопоказов составило 2065,2 читателей библиотеки – 1,5 миллиона, а количество любителей театра – 174,9. А музеев посетили всего 668,2 (<http://www.stat.kg/kg/statistics/obrazovanie/>). Статистика показывает, что количество кинозрителей увеличилось более чем вдвое, и большинство этих кинотеатров были сданы в аренду и модернизированы предпринимателями.

А остальные 37,0% респондентов заявили, что когда-то участвовали в культурных мероприятиях, проводимых в музее. 49,3% посетили открытие выставок. Стало ясно, что организация выставок преобладает среди культурных и образовательных мероприятий в этих музеях. Так было с советских времен, когда государственным музеям было предписано организовывать выставки сверху, независимо от их профиля или типа экспонатов в их сокровищнице. Например, День независимости нашей страны, День государственного языка, 7 апреля, День народной революции, День эпоса «Манас», выставки, посвященные юбилеям известных людей и т.д. Поэтому для выполнения государственного заказа 90% воспитательной работы в музеях необходимо организовать в одном направлении.

В XXI веке развитие современных технологий ускорило процесс глобализации, и новые явления в обществе начали быстро распространяться. Эти процессы стали быстро распространяться после обретения нашей страной независимости. Постепенно в музейную сеть стали поступать ранее неизвестные новости. Мероприятие «Ночь в музее», запущенное в Соединенных Штатах и Западной Европе в 1970-х годах, было организовано с целью

привлечь внимание общественности к музеям и продемонстрировать их потенциал. Популярность этой кампании растет и сегодня она проводится в мировом масштабе. Впервые в Кыргызстане акция «Ночь в музее» прошла в 2003 году в Национальном музее изобразительных искусств им. Г. Айтиева в Бишкеке (<http://www.news-asia.ru/view/6015/8284>). Мероприятие «Ночь в музее» в Бишкеке в 2017 году, инициированное группой OYOUM, получило Гран-при в номинации «Лучший социальный проект» независимой ЕАСА (Event Awards Central Asia) (<https://ru.sputnik.kg/culture/20171029/1036065983/v-bishkeke-nazvany-luchshiy-ivent-proyekty.html>). В связи с растущим масштабом мероприятия, проведенного 18 мая в честь Международного дня музеев, с 2018 года по специальному приказу министра культуры, информации и туризма Кыргызской Республики оно проводится во всех музеях страны. Наш опрос также показал, что акция «Ночь в музее» вызвала интерес жителей южного Кыргызстана. На вопрос, какие культурные мероприятия они посещали в музее, 28,7% респондентов ответили, что они приняли участие в «Ночи в музее». Таким образом, можно сказать, что влияние новых социальных проектов на повышение роли музея в обществе велико.

В этом году 9 мая с размахом исполнилось 75 лет со дня окончания Великой Отечественной войны, несмотря на эпидемическую ситуацию в СНГ. Музеи находятся на переднем крае отражения роли этого исторического события в истории человечества. Поэтому в выставочных залах каждого музея проводятся тематические экскурсии и героические уроки Великой Отечественной войны, призывающие к миру, единству и патриотизму. 15,3% респондентов заявили, что они приняли участие в мероприятиях, посвященных Дню Победы 9 мая. Кроме того, существует потребность в более широкой просветительской работе над образцовыми событиями и выдающимися личностями в нашей истории.

К сожалению, наименьшее количество респондентов (6,7%) приняли участие в мероприятиях, посвященных Дню Независимости 31 августа, который является самым важным праздником в стране. Хотя празднование Дня Независимости проводится с большим размахом на центральных площадях, преобладают развлекательные программы. Мы понимаем достоинство независимости, зная историю до того, как она была достигнута. Мы знаем, что величайшая борьба в истории человечества велась за свободу. Мы увидели необходимость повысить роль музеев в этой области.

Также мы по этому вопросу провели опрос местных жителей южной части Кыргызстана. Когда мы спросили респондентов, проводят ли они культурные мероприятия в музеях вашего региона, они ответили, что большинство из них (42,5%) проводятся лишь периодически. В том же смысле большинство респондентов заявили, что в музеях в их районе регулярно проводятся культурные мероприятия (24,5%). Таким образом, в глазах народа тот факт, что музеи дали положительную оценку культурно-просветительской работе в обществе, говорит о том, что она находит свое место. На самом деле выставки, тематические экскурсии и специальные телевизионные программы, основанные на историческом и культурном наследии, имеют огромное влияние на духовную жизнь людей.

Большинство респондентов (22,2%) также заявили, что никаких культурных мероприятий в музеях их местности не проводилось. Правда, некоторые местные музеи устарели и не имеют возможности принимать или обслуживать посетителей. Например, исторический музей в сельском округе Т. Зулпуева Ноокатского района был закрыт на реконструкцию в 2016 году из-за отсутствия средств (Отчет музейного комплекса, 2020). Однако в некоторых сельских музеях есть только один сотрудник, что ограничивает их возможности и угрожает будущей утратой нашего исторического и культурного наследия. В сегодняшнем глобализованном мире образовательная работа, основанная на наследии, хранящемся в музеях, играет важную роль в поддержании позиции и идеологии каждого государства.

В таблице №1 составлена на основе ответов респондентов о проведении культурных мероприятий в музеях на территории постоянного проживания.

«В музеях в вашем регионе проводятся ли культурные мероприятия»

	Количество	%
Да, проводятся	98	24,5
Да, иногда	170	42,5
Не проводятся	89	22,2
Другое ____	43	10,8
Итого	400	100,0

На вопрос об уровне посещения музеев для культурного отдыха в свободное время большинство респондентов (57,5%) ответили, что посещают их лишь от случая к случаю. Таким образом, культура посещения музеев с целью отдыха еще не сформировалась в жизни большинства людей. Если мы посмотрим на их возраст, то большинство из них - 18–39 лет (62,4%), за ними следуют старше 60 лет (54,5%) и 40–59 лет (48,2%). Нечастые посещения музеев многими молодыми людьми, которые будут строить нашу будущую историю, требуют нового подхода к этому вопросу. Например, учитывая, что большинство молодых людей проводят свободное время в Интернете, в кафе, необходимо внедрять такие инновации, как установка устройств Wi-Fi в музеях, открытие музейных магазинов и кафе. В западных музеях подобные новшества стали обычным явлением. Что касается этнической принадлежности, узбеки (57,4%) и другие национальности (86,7%) сообщили, что они редко посещают музеи в своем районе для культурных мероприятий. Как упоминалось выше, музеи также играют важную роль как институт, продвигающий межэтническую терпимость. Одно из преимуществ музеев - проводить мероприятия, связанные с другими народами, которые вместе в прошлом добились больших побед.

Хорошо, что некоторые респонденты (9,5%) говорят, что регулярно посещают музеи для культурного отдыха в свободное время. Это означает, что у музеев есть ценности, которые могут расслабить и накормить душу. Если мы посмотрим на их возраст, то наибольшее количество посетителей было 40-59 (12,3%), старше 60 (9,1%) и 18-39 (8,3%). Причина, по которой музеи посещают старшее поколение, заключается в том, что большая часть сотрудников - пенсионного возраста. По данным Министерства культуры, средний возраст музейных сотрудников Кыргызстана - 50 лет. Поэтому необходимо создавать условия для прихода молодых специалистов в музейную отрасль, реализовывать новые проекты в соответствии с современными требованиями.

Большинство респондентов (30,8%) заявили, что не имеют возможности посещать музей для культурного отдыха в свободное время. Это свидетельствует о том, что посещение музеев с целью культурного отдыха мало распространено среди населения и для них не созданы условия. Если мы посмотрим на их этническую принадлежность, то большинство кыргызов (27,7%) и узбеков (34,8%) заявили, что не могут посетить музей. Особенно в регионах, где киргизы и узбеки проживают в большом количестве, многие из них могут заниматься полевыми работами, животноводством и не имеют возможности для культурного отдыха.

Общие результаты ответов респондентов на вопрос о посещении музеев для культурного досуга в свободное время показаны на таблице №2

«В свободное время для культурного отдыха Вы ходите в музей?»

	число	%
Всегда хожу	38	9,5
Иногда	230	57,5
Нет возможности	123	30,8
Другое	9	2,2
Итого	400	100,0

Почти половина респондентов ответили, что культурные мероприятия, проводимые в музее, не соответствуют требованиям и не удовлетворены им (40,0%) или вообще не соответствуют требованиям (4,0%). Поэтому необходимо повышать уровень культурных мероприятий, а также актуальность разработки новых научных концепций музейных залов.

Вместе с «перестройкой» и сменой идеологических парадигм из музейной лексики, касающейся научно-просветительной работы, постепенно исчезли такие термины, как «пропаганда», «массовость», «идейное воспитание». Музей стал рассматриваться как средство уже не «эстетической пропаганды», а развития эстетического вкуса и творческого воображения, как средство формирования не «коммунистического мировоззрения», а ценностного отношения к историко-культурному наследию. (Рубан, 2007, 121).

Если посмотреть на возраст респондентов, комментирующих уровень организации культурных мероприятий, то наиболее положительные отзывы дали 40-59 (41,4%) и старше 60 (60,0%), а в возрасте 18-39 лет (45,5 %) Было высказано большинство негативных комментариев. Это означает, что в музеях региона проводятся более традиционные культурные мероприятия. Было решено организовать культурные мероприятия с новой точки зрения, чтобы привлечь молодую аудиторию. В качестве примера мы уже упоминали, что акция «Ночь в музее», которая проводится в нашей стране последние 5-6 лет в честь Международного дня музеев, собрала много людей. Что касается этнической принадлежности, то кыргызы (47,4%) были более удовлетворены культурной деятельностью музея, тогда как узбеки (55,6%) и представители других национальностей (33,3%) были более негативными. Музеи, как место, обогащающее духовную жизнь народов и возвращающее патриотические чувства, должны привлекать к участию в культурных мероприятиях представителей других национальностей, проживающих в нашей стране. Необходимость активизации работы в этом направлении была очевидна из нашего исследования. В экспозиционном зале музея в Алматы, Казахстан, представителям других национальностей, проживающим в стране, было предоставлено равное пространство, а диаспоре было поручено заполнить пространство экспонатами. В результате удалось познакомиться с культурой разных национальностей и собрать множество ценных экспонатов. Таким образом, стало ясно, что музеи призваны сыграть огромную роль в формировании межэтнической толерантности в обществе, улучшении отношений друг с другом и внесении вклада в совместное развитие будущего государства.

В целом необходимо повышать уровень культурных мероприятий в музеях, развивать более тесные связи с общественностью за счет внедрения нововведений. Считаем, что инициативы в этом направлении должны быть предприняты и реализованы в первую очередь музейными профессионалами.

Каждый музей должен ориентироваться на свой профиль и исторические особенности народов, в которых он находится. Это связано с тем, что, если музеи хотят иметь постоянную аудиторию, им необходимо проводить больше исследований соответствующих событий из жизни местных жителей, исторических личностей и проводить регулярные культурные и образовательные мероприятия.

В современном обществе роль и значение музея значительно меняется. В глобальном масштабе формируется новая – переходная модель музея, ориентированного на установление диалога между различными субъектами общества и региона. Развитие музея прошло несколько этапов, и сущностная роль музея на протяжении долгого времени оставалась стабильной: сохранение и трансляция духовного опыта и культурного наследия от поколения к поколению. Современный музей становится полифункциональным институтом, консолидирующим в себе функции различных культурных учреждений. Он стал открытым, подвижным культурным образованием. Модернизация регионального музея в соответствии с современными тенденциями их развития во всем мире становится насущной потребностью. Данная модернизация должна осуществляться на различных уровнях: методологическом и концептуальном, технико-технологическом, социокультурном и организационном.

Использованные источники и литература

- «Ночь в музее» прошла в Бишкеке// <http://www.news-asia.ru/view/6015/8284> (дата обращения:18.07.2020)
<http://www.stat.kg/kg/statistics/obrazovanie/> (дата обращения:09.09.2023)
<https://ru.sputnik.kg/culture/20171029/1036065983/v-bishkeke-nazvany-luchshiye-ivent-proyekty.html> (дата обращения:18.07.2020)
<https://www.theartnewspaper.ru/posts/20220826-jord/#> (дата обращения:10.09.2022)
Кодекс музейной этике ИКОМ. ИКОМ России. М., 2007. С. 16.
Отчет музейного комплекса Сулайман-Тоо за 2019 г. (28.01.2020, №01-9/10).
Рубан Н. И. Музеология. Хабаровск, 2007. С. 121.

АХМЕДОВ Жасурбек Зокиржонович,

доктор (PhD), доцент
Национальный институт художеств и
дизайн имени Камолиддина Бехзода,
jasur184@list.ru
Ташкент, Узбекистан

СОХРАНЕНИЕ И РЕСТАВРАЦИЯ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация. Мақалада Ўзбекистандағы жартаc бетіндегі суреттерін ғылыми негізде қалпына келтіру және консервациялау мәселелері қарастырылған. Соңғы жылдары аталмыш ескерткіштерді зерттеу, жіктеу, қалпына келтіру және сақтау бойынша зерттеулер жүргізіліп жүр. Бұл ретте ескерткіштің тарихи маңызы, сақталу дәрежесі және көркемдік құндылығы және жартаc бетіндегі суреттерді музейлендірудің түрлі тәсілдері мен критерийлері бөлек талқыланады.

Түйін сөздер: археология, музейфикация, жартаc бетіндегі суреттер, қайта қалпына келтіру, консервация, кешен, мұра, лаборатория, тәжірибе, зерттеу.

Abstract. This article highlights the issues of restoration and conservation of rock paintings in Uzbekistan on a scientific basis. In particular, studies on the study, classification, restoration and conservation of unique monuments in recent years have been reflected. At the same time, various approaches and criteria for the museumification of rock paintings, such as the historical significance of the monument, the degree of preservation and artistic value, are discussed separately.

Key words: Archeology, museumification, cave drawings, restoration, conservation, complex, heritage, laboratory, experiment, research.

Узбекистан считается одной из стран богатых на археологические памятники, в частности на археологические памятники с наскальными рисунками, свидетельствующих о многовековой истории страны. История изучения таких памятников Узбекистана охватывает длительный период.

Важной особенностью наскальных рисунков является их разнообразие. Широкая тематика рисунков включает в себя изображения людей, предметы, связанные с их ежедневной деятельностью, животных, различные события.

Известный археолог А. П. Окладников считает, что изобразительное искусство появилось тридцать пять тысяч лет назад, т.е. в каменном веке, а изображение человека появилось немного позже (Окладников, 1966, 46). Вопрос определения времени, когда древние люди создали наскальные рисунки, является одним из наиболее проблематичных. При этом, мнения ученых значительно спорные. Однако, всем известно, что, как свидетельствуют исторические источники, первые изображения появились несколько тысячелетий до нашей эры. К примеру, животные, жившие в ледниковый период. Изображение мамонта, обнаруженное в пещере Капо, представлено с такой точностью, что это свидетельствует о том, что художник действительно видел или же охотился на мамонта (Бадер, 1965, 38). В качестве доказательства этому, можем привести изображения быков, обнаруженных в пещерах Сийпантош и Зараутсой.

Известно, что существуют сведения о том, что изображения быков-турове в эру палеолита, т.к. остатки костей этих животных были обнаружены при археологических изысканиях в пещере Селунгуре, относящейся к эпохе верхнего палеолита, в пещере Мачай, относящейся к эпохе мезолита, в поселении Учтут эпохи палеолита и в памятнике Обишир, поселении Сапаллитепа, относящегося к раннему бронзовому веку (Батыров, 1967, 101). Кости туров-быков, относящихся к первому тысячелетию до нашей эры, небыли обнаружены в хронологических справочниках. По мнению палеантолога Б. Батырова, быки-туры исчезли до начала исторической эры (Батыров, 1969, 18).

Согласно историческим источникам, изучение история наскальных рисунков началось 150 лет назад (Хужаназаров, 2014, 109). Мировоззрение в этом отношении обогащаются за счет новой информации при более комплексном изучении древних рукописей, хранимых в музеях и архивах нашего края. По нашему мнению, изучение истории наскальных рисунков Узбекистана можно разделить на два периода.

Первый период включает конец XIX века и первую половину XX века, когда наскальные рисунки впервые были обнаружены и первые некоторые сведения о них были зафиксированы археологами-любителями. Второй период включает в себя время с 1950 года по сегодняшний день, когда во второй половине XX века были созданы археологические экспедиции и наскальные рисунки стали серьезно изучать.

Первым человеком, кто начал изучать наскальные рисунки в Узбекистане считается П.И. Депензин, который, в составе русской армии в 1834 году побывал в Букантаге (Кизилкум). Депензин написал о наскальных рисунках на этой территории в своем дневнике. Начиная с конца XIX века, наскальными рисунками, обнаруженными в Центральной Азии, начали заниматься отдельные представители группы туркистанских археологов.

Стоит обратить внимание на рисунки, обнаруженные в кишлаке Аравон и изученные в 1878 году Н. А. Наследовым. Об этих рисунках также есть сведения, представленные членами Туркестанского кружка любителей археологии Н. С. Лыкошина и Д. М. Граменицкого.

Краткие сведения о наскальных рисунках Восточного Тянь-Шаня можно найти в произведениях Н. И. Веселовского. Во время его путешествия по Угамской долине в Сусингане он обнаружит изображения людей и животных, однако, предположив, что рисунки были нанесены недавно, не обратит на них достаточного внимания.

Исследование памятников наскальных рисунков получило значительное развитие в XX веке. В 1912 году был найден памятник Зараутсай и издание сведений о нем Г. В. Парфенова, А. Ю. Рогинского, А. А. Формозова и других свидетельствовало о повышении интереса к изучению этого памятника.

Новые открытия в этой сфере в 1920-1940 годах связаны с именами А. А. Карчиенева, Д. Кашкарева, А. Коровина, М. Е. Массона, М. Э. Воронца, Г. В. Парфенова и других.

В 20-40 годах XX века Н. Л. Корженевск в Исфармисае обнаружил непонятные изображения различных животных. Летом 1923 года во время поездки Д. Кашкарева и А.

Коровина по Восточному Тянь-Шаню встречаются множество изображений людей и коз на камнях (Кашкарев, 1926, 21).

Целый ряд научных статей Г. В. Парфенова посвящены изучению памятника Суратисай. По его сведениям, в Суратисае были обнаружены более 1000 наскальных рисунков различной тематики. Широкий тематический масштаб наскальных изображений включает изображения лошадей, коз, медведей, быков, туров, ирбисов, верблюдов, барсов, волков, собак и лис. Г. Парфенов пишет об обнаружении изображения мамонта и относит его к эпохе палеолита. Однако узбекский археолог М. Хужаназаров, не согласившись с этим, отмечает, что это не совсем правдоподобно и при пристальном изучении изображения, понятно, что оно напоминает не мамонта, а лошадь, встречающуюся здесь в большом количестве.

М. Э. Воронец, проводивший в 1950-1951 годах археологические изыскания в кишлаках Гава-Чадак, Черкесар, Актепа, Багужой северо-восточной стороны Наманганской области, обнаруживает наскальные рисунки. Исследователь считает, что они относятся к периоду с I тысячелетия до н.э. до средних веков.

К сожалению, позднее работы в этом направлении были приостановлены по неизвестным причинам и, наконец, начиная с 1980-х годов, М. Хужаназаров снова их продолжил.

Исследования во второй половине XX века и в годы независимости. Не будет преувеличением сказать, что начиная с 50-х годов прошлого столетия, начался научный период изучения наскальных рисунков, т.к. основная часть более ста обнаруженных стоянок приходится на этот период.

В 1958 году в районе Бустанлык Т. Агзамходжаев нашел целый ряд наскальных рисунков. По словам автора, в верхней части реки Узунсай, в 18-20 от кишлака Чимбайлик в верхней части и на южном склоне гор Космосла и Куржайли встречаются около 250 наскальных изображений горного козла (архара), сайгаков, собак, хищных животных, лошадей и других изображений. В результате наблюдений исследователь приходит к выводу, что данные изображения относятся к концу бронзового века и раннему железному веку, т.к. к концу II тысячелетия – началу I тысячелетия до н.э.

В 1960 году в Кос-таше и Шахимардане Г. В. Шацкий обнаружил целый ряд изображений. На одном из изображений, обнаруженных в Кос-таше, показаны двое людей в профиль с дугообразными предметами в руках. Г. Шацкий истолковывает данный предмет как борону для обработки земли, а изображенную сцену процессом обработки земли (Шацкий, 1973, 119).

Г. В. Шацкий в своей научной статье о наскальных рисунках, найденных им в 1961 году в Чадаксае, он подчеркивает, что наскальные изображения в Чадаксае встречаются разделенными на две группы и в основном на них изображены горные козлы и охотничьи сцены. Автор поясняет, что, согласно тематике, здесь показаны рисунки приручения и одомашнивания диких животных.

В 1963-1964 годах Чарвакская археологическая группа обнаружила большое количество наскальных рисунков и стоянок в горах Писком, Куксув, Чаткал, Чимян, Каразау и Кунгар Ташкентской области, а также в Ахангаранской и Аршансайской долинах.

В 1966-1967 годах в Сохской долине А. Кабировым были найдены несколько наскальных рисунков. Изображения были обнаружены на южных склонах Катрантага, в горных районах Заркара и Обишира, в кишлаках Сур, Бел, Тарик, Багишим и в ущелье Шурбулаксай. Здесь можно было встретить в основном изображения коз, кабанов, лошадей, волков. Эти изображения А. Кабиров разделяет на две группы, относящихся к VII-I векам до н.э. и к I-VIII векам н.э.

В результате научных изысканий, проведенных М. Хужаназаров в 1979-1982 годах в Катрантаге, на территории Кумушканская, Янгиарыкская и в кишлаке Эшма на границе с Киргизстаном, были обнаружены новые наскальные рисунки. В одном Янгиарыксае были найдены около 1200 изображений.

Наскальные рисунки Ахангаранской долины, открытые в 1963 году О.М. Ростовцевым, были изучены в 1966-1967 годах Ж. Кабировым и в 1979-1983 годах М. Хужаназаровым. Как отмечают ученые, данные изображения относятся к I тысячелетию до н.э. Изображения,

найденные в Борабагсае, Кучайлисае и Енгаликсае реки Ахангаран также по тематике, способу и технике изображения и уровню исполнения не отличаются от вышеописанных изображений.

В 1974 году представителями Псковского археологического отряда в верхней части рек Чукурсай, Каракисай и в кишлаке Кул были обнаружены наскальные изображения. Изображения были обнаружены на высоте 2500 метров над уровнем моря. На склонах гор, расположенных на этой высоте, есть изображения горных коз, горных баранов, лошадей, собак, хищников, змей и солярного символа. Можно найти множество сцен атаки стад хищниками, охоты людей на горных лошадей и горных баранов. Манера исполнения и необычность тематики изображений свидетельствует о том, что они появлялись в разные периоды времени, т.е. с I тысячелетия до средних веков. Позднее эти стоянки были всесторонне изучены М.Хужаназаровым и взгляды на этот вопрос обогатились новой информацией. (Хужаназаров, 1995, 16-23).

Комплекс Башкизилсай, найденный М. Мирмухаммедовым в 1934 году и изученный в 1970-72 годах Ж. Кабировым, также выделяется широтой тематического размаха. Более 400 изображений, найденных здесь, были выполнены на сланцевых скалах. По мнению Ж. Кабирова, они относятся к VII-II векам до н.э. Исследуя наскальные изображения сцен охоты на горных коз, обнаруженные им в 1975 году Аччиксае, расположенным на северном склоне Катрантага, ученый пришел к выводу, что данные изображения были созданы в начале I тысячелетия до н.э.

В 1966-1973 годах исследования проводились Ж. Кабировым, а затем через определенный период времени возобновились в 1987 году в Нуратинской горной цепи в Октаге и Коратаге. При этом на территории Хатырчинского и Нуратинского районов были обнаружены около 30 стоянок. В одном только ущелье Аксакалтойсай были найдены почти 500 изображений. На одном из утесов сая было обнаружено изображение восьми людей, выполненное краской. Заслуживает внимание то, что после Зараутсая изображения выполненные красками были найдены в этой местности. Однако, ученые не пришли к единому мнению относительно вопроса возраста данного изображения. В 1970 году Харезмской экспедицией были изучены стоянки Букантов, Бакали, Кирбукан на территории Кизилкумов (Оськин, 1976, 83).

В 2002 году М. Хужаназаров и А. Развадовский вновь приступили к исследованию памятников Биронсай и Сармишсай, расположенных на востоке Нуратинских гор за пределами вышеуказанных стоянок. В Бакали впервые на нашей территории было обнаружено изображение рыбы, а в Биронсае - изображение рожающей женщины.

Сармишсай – это долина, где сохранилось самое большое количество уникальных наскальных рисунков в Узбекистане. Исследование учёными “Музея под открытым небом” ведётся с 1966 года. Первые рисунки были найдены в 1958 году Х. Мухамедовым. Потом исследования памятника проводили Н. Тошканбаев, Дж. Кабиров и М. Хужаназаров. По мнению специалистов, рисунки наносились на скалах ударно-насечным способом или при помощи натуральных красок. Кроме изображений людей и животных, на рисунках изображены боевое и охотничье оружие, хозяйственные предметы и предметы быта, а также геометрические узоры и растительный орнамент. В ущелье Сармишсай и окрестных речках выявлено более десяти тысяч наскальных рисунков и в этих петроглифах отражены образы и сюжеты по 35 темам (Ахмедов, 2022, 92).

Согласно исследованиям, одомашнивание животных в Сармишсае проводилось 5-7 тысяч лет тому назад, что нашло отражение в наскальных рисунках. Изображения на скалах свидетельствуют о том, что когда-то в этом урочище проживало много людей и здесь всю кипела жизнь. Рассматривая изображения винторогого архара, горных козлов, диких быков, кабанов, лучников и процесса охоты мы представляем себе далёкое прошлое. Основная часть рисунков высечена на сплошных каменных плитах скал, протяжённостью 22,5 км., расположенных вдоль среднего течения горной речки - сая. Изображения нанесены на отвесную поверхность песчаника красного и чёрного цвета, сформировавшегося в кембрийский геологический период, а некоторые из них высечены на пологих склонах этих

камней. Картины нарисованы на скалах с помощью бронзы, железа и камня в схематическом, контурном, теневом и узорчатом стилях. Интересно, что некоторые из них становятся видны, когда идет дождь, а другие появляются под прямыми лучами солнца. Есть и такие рисунки, которые бросаются в глаза под наклонными лучами света или когда они находятся в тени.

За годы независимости была проделана значительная работа по сохранению и документированию этих скал. В частности, ярким тому примером является работа, направленная на выявление, сохранение и мониторинг скал в Сармишсае, находящихся на грани разрушения, а также сохранение уникальных наскальных рисунков. Документирование осуществлялось в соответствии со стандартом, разработанным и принятым на Региональном учебном семинаре в 2003 году в галерее наскального искусства Тамгали (Казахстан), организованном в сотрудничестве с ЮНЕСКО. Полученные материалы были подготовлены для создания базы данных «Петроглифы Центральной Азии».

Следует особо отметить, что с 2002 года Институт археологии Академии наук Республики Узбекистан, международная организация ЮНЕСКО и Директорат культурного наследия Министерства защиты окружающей среды Норвегии в сотрудничестве проводят научное исследование памятников культуры Сармишсай.

Помимо научных исследований, к важнейшим вопросам, связанным с наскальными рисунками, относится также задача сохранения этих изображений и передачи их будущим поколениям. В качестве факторов, которые могут нанести ущерб наскальным рисункам, можно привести такие стихийные бедствия, как землетрясения и наводнения. Однако, самый большой вред памятнику наносят посетители, оставляющие свое «творение» на скалах, как бы «на память». Такую неприглядную работу они проделывают, замазывая камни грязью, выцарапывая их острым инструментом или раскрашивая их в разные цвета из баллончиков с краской. В результате наскальным рисункам наносится урон разной степени. К сожалению, «памятные надписи», оставленные резьбой, наносят непоправимый ущерб оригиналам изображений. Во всяком случае пятна в виде надписей или знаков, оставленные на плоском камне с помощью краски, можно удалить химическим путем.

Опыт показал, что при удалении различных надписей или знаков, оставленных посетителями, можно использовать ацетон и горячий пар. Например, на практике краски, впитавшиеся в камень, можно очистить ацетоном. Однако естественные цвета, оставленные грибковой плесенью на поверхности камня, с помощью ацетона удалить невозможно. В таких случаях хорошие результаты дает использование горячего пара и петроглифы вновь обретают свой первоначальный вид. В этом отношении за рубежом для очистки граффити – изображений, нарисованных на камнях краской, используются альтернативные устройства очистки под высоким давлением. Средства для очистки под высоким давлением хорошо очищают водоросли, мох, выхлопные газы, слои соли, пыль и граффити на поверхности камней без использования воды или химических средств. Главное заключается в том, что не загрязняется окружающая среда.

Реставраторы проводят консервационные работы не только для очистки наскальных памятников, но и для того, чтобы продлить им жизнь. Поверхность скал с рисунками в Сармишсае покрыты каменным зонтом. В результате, согласно мониторингу, проведенному спустя несколько лет, состояние камней с изображениями не изменилось, т.е. они сохранились в прежнем виде. На их поверхности не появлялись новые трещины, а старые не увеличились. Случаев отслоения на камнях, изломов и микротрещин не наблюдалось.

В практике консервации наскальных рисунков используются и новые вещества. К примеру, для того, чтобы приклеить на место отломившиеся наскальные обломки с надписями в Сармишсае, о которых говорилось выше, и заполнения трещин использовались сополимер марки Movilith DM 123 S и растворы МСН-7 (Movilith DM 123 S – непластифицированная водная дисперсия сополимера на основе винилацетата и сложного винилового эфира; МСН-7 (МСН-7- 80) – раствор полиметилсилазана в толуоле). Наблюдения последующих лет показывают, что обломки камней, зафиксированные химическим способом с использованием этих веществ, сохранились хорошо, то есть скрепленные куски не

отломились, что заполнители (мастика) в трещинах были на месте, и что никакого сдвига или растрескивания не наблюдалось (Ахмедов., Шукурова, 2022, 219).

Все памятники в Сармишсае находятся на своем естественном и историческом месте и на протяжении веков выдерживают испытания природы и человека. Уважение к историческим памятникам, обогащение наших знаний о них станет фактором сохранения нашего культурного наследия, в частности, Сармишсайского ущелья. Наше правительство осуществляет работу по сохранению наших природных и культурных памятников и передачи их будущему поколению в надлежащем виде. Общая площадь Сармишсае составляет 5000 гектаров и взято под контроль на основе Закона “Об охраняемых природных территориях”, принятым 3 декабря 2004 года. Также, 14 июля 2009 года он был преобразован в «Сармишсайский природно-археологический музейный комплекс-заповедник». Действительно, Сармишсай – это не только бесценный памятник природы, но и галерея искусства особой ценности, как уникальный источник для изучения человеческой цивилизации, наслаждения ее неповторимыми шедеврами.

Использованные источники и литература

Окладников А. П. Верхнепалеолитическое и мезолитическое время, Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. Москва: Литература, 1966.

Бадер О. Н. Каповая пещера. –Москва: Наука, 1965.

Батыров Б. Х. Остатки млекопитающих из слоев Самаркандской верхнепалеолитической стоянки // Материалы 24-й науч. конф. проф.- препод. состава биологического факультета СамГУ. Самарканд: 1967.

Батыров Б. Х. Характер изменения видового состава и ареалов млекопитающих юга Узбекистана. Самарканд: СамГУ им. А.Навои, 1969.

Хужаназаров М. Памятники Узбекистана // Памятники наскального искусства ЦА. -Алма-Ата: 2004.

Кашкарев Д. Н., Коровин Н. Экскурсия в талассуский Алатау летом 1923 г. –Ташкент: вып.1, 1926.

Шацкий Г. В. Рисунки на камне. –Ташкент: 1973.

Хужаназаров М. Наскальные изображения Ходжакента и Каракися. –Самарканд: 1995.

Оськин А. В. Петроглифы Букантау. –Москва. Наука, 1976.

Ahmedov J. Ko'ha tarix shodasi // Tafakkur. 2022. № 2. 92-93 bet.

Ахмедов Ж., Шукурова З. Сохранение и реставрация наскальных изображений в Узбекистане // “Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий кадриятлар” республика илмий-амалий конференцияси. Тошкент, 2022. С. 216-220.

МАКЕЕВ Марат Сайлауович,
Государственный историко-культурный
музей-заповедник «Ботай»
maga_25_90@mail.ru
Акмола, Казахстан

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ (1980-2014)

Аннотация. Ботай археологиялық мәдениеті ескерткіштеріндегі 40 жылдан астам ғылыми зерттеулер Солтүстік Қазақстан (СҚАЭ), Көкшетау (КАЭ) және Ботай халықаралық археологиялық экспедицияларының (БХАЭ) олжаларына негізделген үлкен теориялық материал қалыптастырды. Ботай ескерткішін археологиялық зерттеудің алғашқы жылдары ежелгі дәуір жайлы көптеген ғылыми гипотезалар мен тұжырымдар жасалды, олар кейінірек заманауи ғылыми зерттеу әдістерін қолдана отырып расталды. 1980 жылы тұрғын үй шұңқырлары мен құрылымдық іздердің саны 80-ге жеткен, 2020 жылға қарай қазіргі заманғы технологиялар мен геомагниттік түсіру әдісін қолдана отырып, тұрғын үй шұңқырлары саны 150-ге жетті. Қазақстанның және әлемнің қазіргі археология ғылымында Ботай археологиялық мәдениетінің ежелгі жеткізушілері жетістіктерінің белгілі бір аспектілері күмән тудырады. Ботай тұрғындары жабайы дала жылқысын алғаш қолға үйреткен деген ғылыми дерек күмән тудырады. Әлемдік өркениеттегі жылқының алғаш қолға үйретілуі Оңтүстік Орал аумағында болған. Бұл мәлімдемені қазақстандық археологтардың бір бөлігі де қолдайды. Қазіргі кезеңде археологтардың алдында СҚАЭ, КАЭ, БХАЭ, есептеріндегі

ғылыми нәтижелерді құрылымдау, жылдар бойынша Ботай ескерткішіндегі археологиялық қазба жұмыстарының нақты орындарын анықтау, археологиялық материалды салыстырмалы талдау міндеті тұр.

Түйін сөздер: археология, тарих, Ботай, Солтүстік Қазақстан.

Abstract. More than 40 years of scientific research of archaeological monuments of Botai have created a huge theoretical material based on the findings of the North Kazakhstan (SKAE), Kokshetau (KAE) and Botai International Archaeological Expeditions (BMAE). The first years of archaeological research of the Botai monument yielded many scientific hypotheses and conclusions, which were later confirmed using modern methods of scientific research. In 1980, the traces of residential pits and buildings by 2020 amounted to 80 signs. using modern technologies and the geomagnetic survey method, the number of depressions has reached 150.

At the present stage, archaeologists are faced with the task of structuring scientific results in the reports of SKAE, KAE, BMAE, determining specific archaeological sites at the Botai monument by year, comparative analysis of archaeological material. Part of the reports on archaeological research of monuments of Botai archaeological culture was lost due to structural changes, re-subordination in state institutions -the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan and the Ministries of Science, and then culture.

Key words: archeology, history, Botai, Northern Kazakhstan

Введение. В рамках реализации научно-исследовательского проекта ИРН BR10162994 «Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения, образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей Ботайской культуры» реализовывался план научно-исследовательской работы в Институте археологии имени А. Х. Маргулана г. Алматы по изучению архивных документов и фотодокументов по изучению памятников Ботайской археологической культуры с 1980 г.

Цель исследовательской работы в Институте археологии – сбор, анализ и исследование научного материала по прошлым годам работы Северо-Казахстанской (далее Ботайской, Кокшетауской) археологической экспедиции, извлечение архивного материала и научных отчетов, составленных с 1980 г. по 2014 г. под руководством профессора археологии Виктора Федоровича Зайберта. Важной целью является определение и местоположение жилищных конструкций, которые были исследованы в первые годы археологических охранных работ на памятнике Ботай, которые располагались на краю расширяющегося оврага. К 2022 г. следы этих жилищ исчезли из-за расширяющегося оврага на берегу реки Иман-Бурлук. Что позволит определить полный масштаб памятника Ботай.

Большинство научных отчетов археологических исследований, проведенных Северо-Казахстанской археологической экспедицией (далее - СКАЭ) энеолитического поселения Ботай с 1980 г. по 2014 г., в настоящее время хранятся в архиве Института археологии им. А. Х. Маргулана, часть отчетов была утеряна. На данный момент авторами было извлечено 23 тома отчетов экспедиции с фотодокументами и подробным описанием характеристик энеолитических памятников - Ботай, Роцинское, Васильковка, Красный Яр.

Материалы и методы. В современной археологической науке Казахстана и мира отдельные аспекты достижений древних носителей Ботайской археологической культуры подвергаются сомнениям. Ставится под сомнение научный факт о том, что ботайское население первыми domestифицировали дикую степную лошадь. Что факт первой domestикации лошади в мировой цивилизации произошел на территории Южного Урала. Данное утверждение поддерживается также и частью казахстанских археологов. Важным аспектом является и отсутствие сравнительного генетического анализа и исследований по схожести генотипов между степными типами лошадей - Терсекской, Ботайской и Борли.

Изучение теоретических данных и научных гипотез, выдвинутых участниками прошлых экспедиций на памятниках Ботайской археологической культуры позволит определить

момент, когда и на основании каких данных были представлены научные факты о доместификации ботайской лошади. Использование историко-ретроспективного метода и сравнительного анализа позволит для будущих исследователей Ботайской культуры составить методологическую базу изучения теоретического и прикладного материала, извлекаемого на памятнике Ботай.

Результаты и обсуждения. В 1980 г. разведочным отрядом под руководством Зайтова В.И. в составе Северо-Казахстанской археологической экспедиции в Айыртауском районе Кокшетауской области был открыт памятник энеолитического периода – с кодифицированным археологическим наименованием – «Ново-Никольское – II», которое затем получило общее историческое название – поселения «Ботай». В составе СКАЭ работали отечественные археологи Зайберт В.Ф., Зданович Г.Б., Татаринцева Н.С., Плешаков А.А., Макарова Л.А. (Зайберт, Плешаков, Татаринцев, 1980, 3-10)

Планиграфический план показал наличие 80 очертаний жилищных впадин, позднее при проведении геомагнитной съемки количество жилищных впадин составит более 100 (Приложение Б, Схема 1).

Полевыми стационарными исследованиями на поселении Ботай руководил профессор археологии Зайберт В.Ф. В ходе раскопок была вскрыта и изучена площадь в 1000 кв.м., и извлечено до 60 тысяч артефактов, 100 тысяч костей животных – в основном лошади. Полевые исследования предполагали закладку раскопов вдоль оврага на южной части поселения и в северной части поселения. В северной части поселения было вскрыто 100 кв.м. и жилище №13.

Степная лошадь, позднее получит условное наименование – Ботайской, с определенными физиологическими и анатомическими особенностями. Остеологический материал с памятника Ботай первой изучала научный сотрудник Института археологии и этнологии Академии наук Казахской ССР – Макарова Л. А.

В ходе первого года была составлена топонимическая и топографическая карты с подробным описанием геологических отложений. Поселение Ботай, согласно геологической характеристике, расположено на речной террасе со следующей структурой:

- 0-2 метра – голоценовые отложения лессовидного суглинка и супеси;
- 2-6 метра – четвертичные светло-коричневые глины;
- 6-18 метров – третичные отложения глины и песка.

В 1980 г. состояние памятника Ботай представляло собой частично разрушенное поселение в результате воздействия весенних талых, паводковых вод и эрозии почвы. На тот период срочно требовалось изучение 3000 кв.м. культурного слоя в южной части поселения Ботай. За первый год членами СКАЭ были исследованы 12 жилищ, из уникальных орудий было обнаружено 4 орнаментированных утюжка и костяная пластинка. Археологические находки показали наличие большого кремниевого и каменного инвентаря, который характеризовался наличием – скребков, скребел, скобелей, наконечников стрел, дротиков, копий, ножей, отщепов, сколов, обломков нуклеусов и бифасов, терочников, шлифовальных плиток, топоров, каменных дисков. Большая часть каменных орудий труда изготавливалась из яшмокварцита, сланца, песчаника, гранитных пород. Встречались и экспериментальные типы орудий, изготовленные из кварцита и других минеральных пород.

В 1981 г. раскопки на поселении Ботай возглавлял профессор археологии Зданович Г.Б., в ходе которых были заложены Раскопы II, IV, V, VI в южной части поселения Ботай, общей площадью в 1536 кв.м. Изученные жилищные конструкции показывают, что вход в жилище не всегда был направлен на восток, означая существование культа поклонения солнцу и небу у ботайцев. Изученное жилище №18 показало, что вход в жилище был направлен на юг. Одним из выводов является факт, что ботайцы строили жилища и вход в него в соответствии с практической необходимостью. В общей сложности за 1980-1981 гг. было вскрыто и изучено 29 жилищных впадин. Жилищные впадины на поселении Ботай были пронумерованы для более детального и планомерного исследования (Зайберт, Плешаков, Зданович, 1981, 10-15).

Мощность культурного слоя в южной части памятника достигала 140 см., в хозяйственных ямах до 80 см. За полевой сезон было извлечено 49490 артефактов, не учитывая остеологический материал.

В ходе исследований проводились почвоведческий анализ – Ивановым А.И. из Института почвоведения АН СССР, и спорово-пыльцевой анализ в Институте геологии АН СССР. Остеологический материал был изучен Макаровой Л.И.

В этом же году проводились разведочные работы в Целиноградской области (Акмолинской), также в сельской местности возле поселка Кириловка Айыртауского района.

В 1982 г. СКАЭ были заложены Раскопы VIII, IX, X, XI, XII на восточной части поселения вдоль оврага с целью извлечения большого археологического материала и сохранения памятника. Площади раскопов варьировались от 48 кв.м. до 259 кв.м. Были изучены жилища №31, 32, 36, 41. Работа СКАЭ также была направлена на поиск памятников ботайского типа в Бишкульском районе Северо-Казахстанской области. В архиве Института Археологии были найдены черно-белые фотопленки разведочных работ, что позволило определить местность изученную археологами (Зайберт, Кисленко, 1982, 10-20).

Научные открытия на поселении Ботай были совершены в 1983 г. в ходе полевых исследований СКАЭ под руководством Зайберта В. Ф. Начальником археологического отряда был Плешаков А. А. из Петропавловского педагогического института. В этом году было обнаружено погребение из 4 останков ботайских мужчины, женщины и двух подростков. Предположительно это было семейное погребение и носило случайный характер. То есть ботайская семья была похоронена не по традиционным обрядам захоронения. Погребение было найдено на Раскопе XIV на жилище №45. Положение тел погребенных было разным, в основном на спине или на левом боку, голова погребенных была направлена на юго-восток. Часть костных останков находилась в хозяйственной яме под остеологическим материалом, принадлежащим животным.

В августе 1983 г. был проведен Все союзный полевой археологический семинар на котором были выделены первые обобщающие данные по памятнику Ботай. Одним из выводов является то, что поселение возникло в южной мысовой части, вдоль правого берега реки Иман-Бурлук. Затем поселение расширялось к лесной части памятника. Следующим выводом было подтверждение, что ботайцы использовали не жилые конструкции в качестве погребальных камер. Вместе с погребенными клали только украшения, а не инвентарь, как это можно было найти в более поздних захоронениях бронзового и железного века. В целом за период сезонных раскопок 1983 г. было извлечено 5177 артефактов. На полевом семинаре были предоставлены научному сообществу результаты строительства первых научно-экспериментальных жилищ (Зайберт, Плешаков, Кисленко, 1983, 10-15).

Первая попытка реконструкции ботайского жилища была выполнена на месте жилища №16 Раскопа V. Также как и в древности для строительства жилищ использовалась глина из хозяйственных ям, чаще всего чистая каолиновая глина белого цвета. Во время реконструкции жилища были поставлены два опорных столба. Вход в жилище находился с северной стороны, дымовое отверстие в центре купола было размером 30*30 см. Наверх жилища укладывались ветки осины, сосны, затем пласт дерна. Первая реконструкция жилища показала недостаточность высоты конструкции – 3,7 метров для конденсации воздуха и выхода дыма из жилища.

В 1983 г. также были изучены поселения Роцинское – I, II, обнаруженное в 1982 г. Кисленко А.М. Памятник Роцинское находится в 1 км. от с. Роцинское Келеровского района Кокшетауской области на берегу озера Сарыбай. Площадь памятника составляет 150 тысяч кв.м., сам памятник частично разрушен из-за трассы Петропавловск-Кокшетау. В первый год памятник Роцинское определили как памятник эпохи ранней бронзы, который содержал каменный и кремневый инвентарь.

СКАЭ был заложен Раскоп I общей площадью 304 кв.м. и извлечено 18566 артефактов из камня, кремния, кости, из них 10241 были представлены отщепами. Найдены дисковидный обломок утюжка похожий на красноярский утюжок 2021 г., также бронзовые изделия. На

Рощинском-II был заложен Раскоп II общей площадью в 112 кв.м., стратиграфическая ситуация которого показывала светлую супесь в верхних слоях и слабую задернованность. Было извлечено 12929 артефактов, 12827 из них представлены отщепами. Особенностью поселения Рощинское является то, что здесь экспериментально применялся кварцит в качестве сырья для изготовления орудий труда. Раскоп III площадью 48 кв.м. показал наличие 31 артефакта, была извлечена также капля бронзы.

Одновременно велись разведочные работы вдоль реки Чаглинка (Шагалалы) СКО на поиск новых памятников ботайского типа.

В 1984 г. археологические исследования проводили Зайберт В. Ф. и Плешаков А.А. Заложены Раскопы XVI, XVII, XVIII в западной и южной части поселения, и исследованы жилищные котлованы №45, 46, 47, 48. Археологической экспедицией были извлечены 6800 артефактов из Раскопа XVII, 4288 из них – отщепы. Также найдены 98 скелетов взрослой ботайской лошади и 23 скелета жеребят. В 1984 г. были начаты трассологические экспериментальные исследования с целью выявления потенциальных возможностей костяных и каменных орудий труда, получение эталона технологических приемов обработки кости и камня, следов износа на орудиях. Трассологические эксперименты показали, что ботайцы удаляли сухожилия и мягкие приростки с помощью скобелей и ножей. Плешаковым А.А. проводились эксперименты по мездрению шкур и формовке керамических сосудов (Зайберт, Плешаков, Кисленко, 1984, 5-10).

В этом же году проводились и стационарные исследования на поселении Рощинское с закладкой Раскопов IV, V, VI в западной и центральной части поселения. Площадь раскопов доходила до 144 кв.м., извлечено 187296 артефактов, среди которых уникальным является бронзовое кольцо.

Разведочные работы проводились в Павлодарской области в районе реки Силеты и озер Железинского района.

Археологический Раскоп XIX площадью в 108 кв.м. был заложен в центральной части поселения Ботай с мощностью в 150-160 см. в 1985 г. В северной части памятника заложен Раскоп XXI площадью в 60 кв.м. Артефакты представлены традиционным набором кремниевого и каменного инвентаря, костяными орудиями. Раскопки поселения Ботай в 1985 году охватывали большую площадь вдоль береговой линии с целью сохранения большего количества историко-культурного наследия.

Продолжались эксперименты по трассологии каменных орудий и костяного инвентаря. Результаты трассологических исследований представлены на каменных орудиях, найденных в Ботайском поселении доктором исторических наук Коробковой Г.Ф., сотрудником Ленинградского отделения Института археологии Академии Наук СССР, одним из основателей научно-экспертной трассологии. В 1985 г. разведочные исследования проводились в Костанайской, Тургайской областях (Кисленко, Зайберт, Плешаков, 1985, 5-11).

В 1986 г. были заложены на поселении Ботай Раскопы XXII, XXIII, продолжены работы на Раскопе XIV 1985 г. с глубиной культурного слоя в 75 см. Всего было обнаружено 1570 артефактов, уникальным было обнаружение скульптура из глинистого сланца, без головы и шеи, в позе человека на коленях, изображенного в одежде и обуви. Раскоп XXII достигал культурный слой в 140 см. и площадью исследования в 203 кв.м. Исследованы жилища №135, 136, 137, часть из жилищных конструкций была повреждена расширением оврага. Ежегодные разведочные работы продолжились в Павлодарской области, в ходе которых найдена стоянка Силеты. Одновременно велись исследования поселений Петровка, Сергеевка целого ряда курганов (Зайберт, Плешаков, 1986, 87-89).

В 1987 г. археологические исследования на поселении Ботай был заложен Раскоп XXV площадью в 192 кв.м. захватив жилища №137, 140.

Первые раскопки на другом поселении Ботайской культуры – Красном Яре проводились в 1987 г. Поселение Красный яр расположено в 4,1 км. от с. Красный яр, рядом с совхозом «Степной Маяк», в 5 км. от реки Чаглинка на старой речной террасе. Характеристика памятника показывает, что площадь поселения Красный Яр составляла 30 га. Южная часть

памятника Красный Яр пересекается трассой, которая частично разрушила культурный слой. Также культурный слой был нарушен пахотными работами. Поселение расположено на миоценовых отложениях, характеризующихся большим дефицитом влажности. Поселение Красный Яр относится к типу зимне-весенних поселений. Площадь раскопа на Красном Яре составила 240 кв.м.. На поселении также были обнаружены останки ботайского человека. Так в квадрате И-15 был обнаружен фрагмент черепа человека рядом с костровой зоной. В квадрате К-12 обнаружены конечности человека. Также и огромное количество фрагментов керамики – 210.

В 1987 г. археологические охранные работы проводились на поселении Сергеевка, хронологически датированного эпохой ранней бронзы (Зайберт, Кисленко, Шалагин, 1987, 290).

За 1988 г. в архиве Института Археологии отчет Северо-Казахстанской археологической экспедиции не был найден. Предполагается, что охранные работы на поселении Ботай продолжались и в этот год. Из других отчетов известно, что археологические раскопки велись на поселении Васильковка.

На следующий год в 1989 г. площадь археологических Раскопов в юго-западной части на поселении Ботай составила 324 кв.м. Охранные работы проводились и на поселении Ботайской культуры – памятнике Васильковка – IV, которое расположено 0,9 км. к северу от с. Васильковка и в 2 км. от левого берега реки Чаглинка (Шагалалы). На западе от поселения был расположен сосновый бор. Памятник Васильковка был обнаружен в 1987 г., первые исследования проводились в 1988 г. характеристика памятника совпадают с поселениями ботайского типа. Впадина жилищных конструкций в диаметре составляла 5-9 метров. Всего было зафиксировано в 1987 г. 30 жилищных впадин. Площадь раскопа на памятнике составила 192 кв.м. и извлечено 2400 артефактов. На поселении Васильковка были обнаружены песты, изготовленные из диорита, не характерной для Ботайской культуры геологической породы (Зайберт, Кисленко, Плешаков, 1989, 5-10).

В 1990 г. раскопки велись на памятниках курганного типа в Сергеевском районе Северо-Казахстанской области. Распад СССР привел к разрыву научных связей между союзными научными учреждениями. Произошло изменение в системе финансирования археологических исследований. Археологические исследования стали направляться на получение коммерческой выгоды, и работа велась чаще всего на строительные фирмы и компании. В 1991 г. раскопки велись на поселении Ботай общей площадью в 296 кв.м. Были заложены Раскопы XXVIII, XXIX в северо-восточной части памятника. Профессором археологии Зайбертом В.Ф. была исследована конструкция прямоугольной формы, не традиционной типу ботайского жилища. Контуры прямоугольного жилища просматривались в более ранний период строительства поселения. На его месте было построено жилище округлой конусовидной формы. Была изучена также конструкция №141 полуземляночного типа. Формирование нового независимого государства привело к прекращению финансирования археологических исследований, что отразилось на отсутствии археологических работ на поселении Ботай (Зайберт, Кисленко, 1991, 185-186). В 1992-1993 г. археологические исследования заключались в проведении разведывательных работ в Атбасарском, Макинском и Астраханском районах Акмолинской области, Зерендинском районе Кокшетауской области. Цель разведочных работ поиск археологических памятников на маршруте строительства газопровода Богондинка-Караганда (Зайберт, Кисленко, 1992, 10-15, 1993, 20).

Во второй половине 1990-х гг. археологические раскопки на поселении Ботай практически не велись. Продолжение научных исследований на поселении Ботай началось с началом 3-го тысячелетия. В 1999 г. была сформирована Казахстанско-Германская экспедиция, которая в 2000 г. исследовала курган Байкара в 170 км. к юго-западу от г. Петропавловска, где обнаружено погребение человека (Зайберт, Пануиргер, Плешаков, Маглер, 1999, 10-15).

В 2001 г. исследования на поселении Ботай продолжились в составе Кокшетауской археологической экспедиции на базе Кокшетауского государственного университета. Исследования предполагали охранные мероприятия на памятнике. Было построено ограждение длиной в 2600 метров. В 2001-2003 гг. были заложены Раскопы, находящиеся рядом друг с другом, вдоль южного берега реки. В 2003 г. были заложены Раскопы площадью в 96 кв.м. с глубиной культурного слоя в 80 см. КАЭ было извлечено 920 артефактов, из них 8 скребел, 1 провертка, 12 проколков, 94 каменных ножа. КАЭ, в состав которой входили студенты и преподаватели Кокшетауского государственного университета, исследовала также курган Карасай –I.

В 2004 г. в рамках реализации бюджетной программы 002 по заказу Института Археологии имени А.Х. Маргулана Кокшетауская археологическая экспедиция проводила исследования по проекту «Прикладные научные исследования в области культуры». Археологические исследования велись на поселениях Рощинское, Красный Яр, Васильковка, Ботай. Площадь раскопа 2004 г. на поселении Ботай составила 448 кв.м. рядом с раскопом 2003 г. Исследования жилищных конструкций показали, что темно-гуммурированное заполнение жилищных котлованов означало последний этап функционирования поселения. Коричневый суглинок в стратиграфии жилищных котлованов показывает наличие остатков предыдущих жилищ. Изученные жилища показывали вход с западной стороны. С культурного слоя было извлечено 10072 артефакта, среди которых, фаланга пальца, фрагмент человеческого черепа, амулет из клыка (Зайберт, 2004. 5-10).

В начале 2000-х гг. на поселениях Рощинское, Красный Яр, Васильковка велись раскопки американской исследовательницей Сандрой Олсен, в обход всех законодательных норм и правил Республики Казахстан. В этот период происходит переосмысление культурных аспектов Ботайской культуры – в изучении памятников особое внимание привлекает наличие остеологического материала, принадлежащего лошади. Изучается детально вопрос о доместикации дикой степной лошади.

В 2005 г. организатором археологических исследований Кокшетауской археологической экспедиции был Кокшетауский университет, в которой участвовал профессор ЕНУ Ермекбаев Ж. А. Работы велись в рамках проекта «Культурогенез в степях Казахстана». Общая площадь раскопов составила 716 кв.м. рядом с разрушающейся частью памятника. Извлеченные артефакты были переданы в фондохранилище Центрального государственного музея РК. Среди артефактов был обнаружен скелет росомхи и череп человека под костями животных в хозяйственной яме. Позднее скелет был исследован на генетический анализ. Профессором археологии Зайбертом В. Ф. была выдвинута гипотеза, что ботайцы могли хоронить умерших под костями животных. Это подтверждали археологические находки пест-терочник сапогообразной формы и ритуальный пест (Зайберт, 2005, 10).

В 2006 г. археологические исследования велись в рамках программы «Изучение и сохранение историко-культурного наследия РК» с общей площадью исследований на поселении Ботай в 592 кв.м. В ходе работ обнаружено 6860 артефактов, 2647 из них относятся к отщепам, 461 фрагмент керамики. На раскопках были обнаружены также ребра человека (Зайберт, 2006, 10-20).

Отчеты 2007-2008 гг. в архиве найти не удалось. Но из документов личного архива профессора археологии Зайберта В. Ф. известно о раскопках на памятниках курганного типа в Акмолинской области.

Из отчетов 2009 г. археологические раскопки не велись на памятнике Ботай. Археологические исследования были направлены на изучение курганов и могильников Зерендинского района Акмолинской области – некрополей Кошкарбай I, Кеноткель XI, Кошкарбай VII (Зайберт, Досымбаева, Шакшаков, Укеев, Тюлебаев, 2009, 180).

В 2011 г. реализовывался проект «Ботай – историческая подоснова конных номадов Евразии» в рамках деятельности СКАЭ, где организатором выступал СКГУ имени М.Козыбаева. в состав исследовательской группы входили Зайберт В.Ф., Плешаков А.А.,

Захаров С.В., Тюлебаев А.Ж., Мартынюк О.И., Ильдеряков Н.Н. Магзумов А.М., Хомутовский А.Ю.

Членами СКАЭ были заложены 3 раскопа в центральной и северной части памятника площадью в 200 кв.м., 144 кв.м. и 36 кв.м. Извлечено более 7 тысяч артефактов. В 2012 г. археологический раскоп был заложен с небольшой площадью в 96 кв.м.

В 2013 г. в рамках программы «Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации» было исследовано жилище №13 в северной части поселения Ботай, которое получило условное название – кумысная. Размеры кумысханы составляли 9*7 метров. Раскопки предполагали изучение площадью в 186 кв.м. и 14 кв.м. шурфов. Геомагнитные исследования показали, что возле жилища находился загон для лошадей. Целый комплекс научных исследований был направлен на определение земледельческих культур на поселении Ботай. В июне 2013 г. был проведен палинологический анализ, который показал наличие семян дикого проса и льна.

В период с 2009 по 2014 годы основными работами КАЭ были раскопки поселения Ботай, финансируемые Министерством образования и науки Республики Казахстан.

Заключение. В 2014 – 2019 гг. археологические исследования на памятнике Ботай проводились в рамках реализации научных проектов финансируемых Министерством культуры и спорта РК, поэтому отчеты археологических экспедиций передавались не в Институт Археологии им. А. Х. Маргулана, а в архив МКС РК. Вместе с курирующими учреждениями, менялся также и состав исследователей Ботайской археологической культуры.

Исследования, проведенные в поселении Ботай, проводились в советский период 1980-1991 гг. преподавателями и студентами Петропавловского педагогического университета по заказу Северо-Казахстанского историко-краеведческого музея. Первые археологические стационарные исследования обнаружили до 60 тысяч предметов Ботайской культуры. Вплоть до 2000 г. все извлеченные артефакты с памятников Ботай, Красный Яр, Роцинское, Васильковка передавались в фондохранилище Северо-Казахстанского историко-краеведческого областного музея в г. Петропавловск. С 2000 г. отчеты и артефакты передавались в Кокшетауский областной историко-краеведческий музей, Центральный государственный музей РК и музей-заповедник «Ботай».

Анализ научных данных показал, что важность Ботайской археологической культуры для отечественной истории была определена сразу в 1980-х гг. Но рассматривалась она в качестве аспекта по определению хронологических границ энеолита и общей археологической периодизации. Находки с памятника Ботай были ярко выраженным доказательством для археологов СССР о наличии энеолитического периода в общей истории Казахстана. Первые эксперименты на памятнике Ботай касались трасологии каменных орудий труда. Исследование остеологического материала научными сотрудниками СКАЭ заключалось в определении принадлежности костей животных, обнаруженных в ходе археологических раскопок. На тот момент палеозоологи не изучали вопрос доместикации лошади, и ботайцы рассматривались как охотники и рыболовы.

Первые археологические находки в виде гарпунов из костей животных, каменные наконечники стрел, дротиков и копий, обнаруженных в береговой части поселения подтверждали хозяйственно-культурный тип ботайцев, как охотников и рыболовов. Поздние исследования с применением методов геомагнитной съемки позволили прийти к выводу, что ботайцы были активными скотоводами.

В 2000 г. профессором археологии В.Ф. Зайбертом выдвигается теория о доместикации ботайцами степной лошади на территории Северного Казахстана. Такой вывод делается из изученных материалов археологических экспедиций. Выпущенная монография профессором Зайбертом В.Ф. «Энеолит Урало-Иртышского Междуречья» в 1999 г. не освещает вопрос доместикации животных. Большую роль здесь сыграли исследования американской исследовательницы Сандры Олсен, которая не законно проводила археологические исследования на памятниках Красный Яр и Васильковка в 2000-2001 гг. Но ей удалось

развернуть научные тенденции изучения Ботайской культуры в направлении тематики одомашнивания животных. С началом третьего тысячелетия активно поднимается вопрос о первой доместикации лошади на поселении Ботай.

На данный момент остается открытым вопрос сравнительного генетического анализа остеологического материала лошадей Северного Казахстана и Южного Урала.

Исследование выполнено в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства культуры и информации Республики Казахстан (BR10162994 «Археологические научно-экспериментальные исследования на поселении Ботай и моделирование систем обеспечения, образа жизни и мировоззренческо-сакральных контекстов носителей Ботайской культуры»)

Использованные источники и литература

Зайберт В.Ф., Плешаков А.А., Татаринцев Н.С. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1980 г./; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1980 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1980 г. (карты, чертежи, зарисовки артефактов) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1980 г. Оп. №1831, №1832, №1833. 139 с., 102 с., 120 с.

Зайберт В.Ф., Плешаков А.А., Зданович Г.Б. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1981 г.; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1981 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1981 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1981 г. Оп. №1893, №1894, №1895. 196 с., 125 с., 106 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1982 г.; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1982 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1982 г. (фотодокументы) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1982 г. Оп. №1967, №1968, №1969. 119 с., 89 с., 21 с.

Зайберт В.Ф., Плешаков А.А., Кисленко А.М. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1983 г.; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1983 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1983 г. (фотодокументы) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1983 г. Оп. №2012, №2013, №2014. 72 с., 49 с., 31 с.

Зайберт В.Ф., Плешаков А.А., Кисленко А.М. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1984 г.; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1984 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1984 г. (фотодокументы) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1984 г. Оп. №2048, №2049, №2050. 124 с., 73 с., 36 с.

Кисленко А.М., Зайберт В.Ф., Плешаков А.А. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1985 г.; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1985 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1985 г. (фотодокументы) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1985 г. . Оп. №2096, №2097, №2098. 153 с., 107 с., 43 с.

Зайберт В.Ф., Плешаков А.А. Отчет о полевых исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1986 г.; Приложение I - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1986 г. (карта, чертежи, зарисовки артефактов); Приложение II - Полевые археологические исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1986 г. (фотодокументы) / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1986 г. Оп. №2141, №2142, №2143. 89 с., 101 с., 62 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Татаринцева Н.С. Отчет об археологических исследованиях Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1987 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1987 г. Оп. №2187, 139 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Шалагин А.Г. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические раскопки в Кокчетавской области в 1987 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1987 г. Оп. №2188, , 183 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Шалагин А.Г. Отчет о научно-исследовательской работе. Археологические раскопки в Кокчетавской области в 1987 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1987 г. Оп. №2189, 299 с.

Зайберт В.Ф., Плешаков А.А. Отчет о научно-исследовательской работе Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1988 г.; Зайберт В.Ф., Кисленко А.И., Плешаков А.А. Разведочные обследования археологических памятников Северо-Казахстанской области в 1988 г.; Хабдулина М.К., Шагалин А.Г. Охранные работы на памятниках у села Петровка. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1988 г. Оп. №2233, 153 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Плешаков А.А. Отчет «Исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1989 г.»; Зайберт В.Ф., Кисленко А.М., Плешаков А.А. Отчет «Исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1989 г.» / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1989 г. Оп. №2281, №2282, 163 с., 74 с.

Зайберт В.Ф., Татаринцев Н.С., Даниленко Т.А. Отчет об охранных археологических работах на территории Северо-Казахстанской области в 1990 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1990 г. Оп. №2321, 98 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М. Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования в Северном Казахстане в 1991 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1991 г. Оп. №2341, 197 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М. Отчет «Полевые исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1992 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1992 г. Оп. №2406, 147 с.

Зайберт В.Ф., Кисленко А.М. Отчет «Археологическое обследование трасс газопроводов «Аксай-Актюбинск» «Костанай-Кокчетай» в 1993 г.; Зайберт В.Ф., Худяков В.В. Отчет полевые исследования Северо-Казахстанской археологической экспедиции в 1993 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1993 г. Оп. №2433, №2434, 108 с., 154 с.

Зайберт В.Ф., Пануиргер Г., Плешаков А.А., Маглер А. Отчет о работе совместной Казахстанско-германской археологической экспедиции в 1999 г. на могильнике «Байкара». / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 1999 г. Оп. №2519, 60 с.

Зайберт В.Ф., Тюлебаев А. Отчет «Полевые исследования в Кокчетавской области в 2003 г.» / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2003 г. Оп. №2623, 100 с.

Зайберт В.Ф. Отчет «Научные исследования и охранные работы Кокчетавской АЭ на поселении Ботай и памятниках ботайской культуры» 2004 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2004 г. Оп. №2636, 88 с.

Зайберт В.Ф. Отчет «Научные археологические исследования на поселении Ботай в 2005 г.» / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2005 г. Оп. №2735, 166 с.

Зайберт В.Ф. Отчет «Археологические исследования на поселении Ботай в 2006 г.» / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2006 г. Оп. №2778, 100 с.

Зайберт В.Ф., Досымбаева А., Шакшаков К.Г., Укеев Ж., Тюлебаев А.Ж. Отчет об организации и проведении археологической экспедиции для охранных работ на могильниках Кошкарбай I, Кеноткель XI, Кошкарбай VII и археологической разведки Ерементавской Енбекшильдерском районах Акмолинской области и на территории ГНПП «Кокшетау». 2009 г. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2009 г. Оп. №2921, 186 с.

Зайберт В.Ф., Захаров С.В., Плешаков А.А., Тюлебаев А.Ж., Мартынюк О.И., Ильдеряков Н.Н., Ковшева Н.С., Могзумов А.М., Хомутовский А.Ю. Отчет о научно-прикладном исследовании Ботай-историческая подоснова конных номадов Евразии. Часть I. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2011 г. Оп. №3031, 93 с.

Зайберт В.Ф., Захаров С.В., Плешаков А.А., Тюлебаев А.Ж., Мартынюк О.И., Ильдеряков Н.Н., Ковшева Н.С., Могзумов А.М., Хомутовский А.Ю. Отчет о научно-прикладном исследовании Ботай-историческая подоснова конных номадов Евразии. Часть II. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2011 г. Оп. №3032, 260 с.

Самашев З., Зайберт В.Ф., Подушкин А.Н., Байтилеу Д., Кашкинбаев К., Ермолаев А.С., Лашокова Т., Логвин А.В., Шевнина И. Научно-исследовательская работа «Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации». Часть I. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2013 г. Оп. №3163, 140 с.

Самашев З., Зайберт В.Ф., Подушкин А.Н., Байтилеу Д., Кашкинбаев К., Ермолаев А.С., Лашокова Т., Логвин А.В., Шевнина И. Научно-исследовательская работа «Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации». Часть II. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2013 г. Оп. №3164, 217 с.

Самашев З., Зайберт В.Ф., Подушкин А.Н., Байтилеу Д., Кашкинбаев К., Ермолаев А.С., Лашокова Т., Логвин А.В., Шевнина И. Научно-исследовательская работа «Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации». Часть I. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2014 г. Оп. №3202, 214 с.

Самашев З., Зайберт В.Ф., Подушкин А.Н., Байтилеу Д., Кашкинбаев К., Ермолаев А.С., Лашокова Т., Логвин А.В., Шевнина И. Научно-исследовательская работа «Культурно-исторические процессы в Казахских степях в древности и средневековье: традиции и инновации». Часть II. / Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Алматы. 2014 г. Оп. №3201, 210 с.

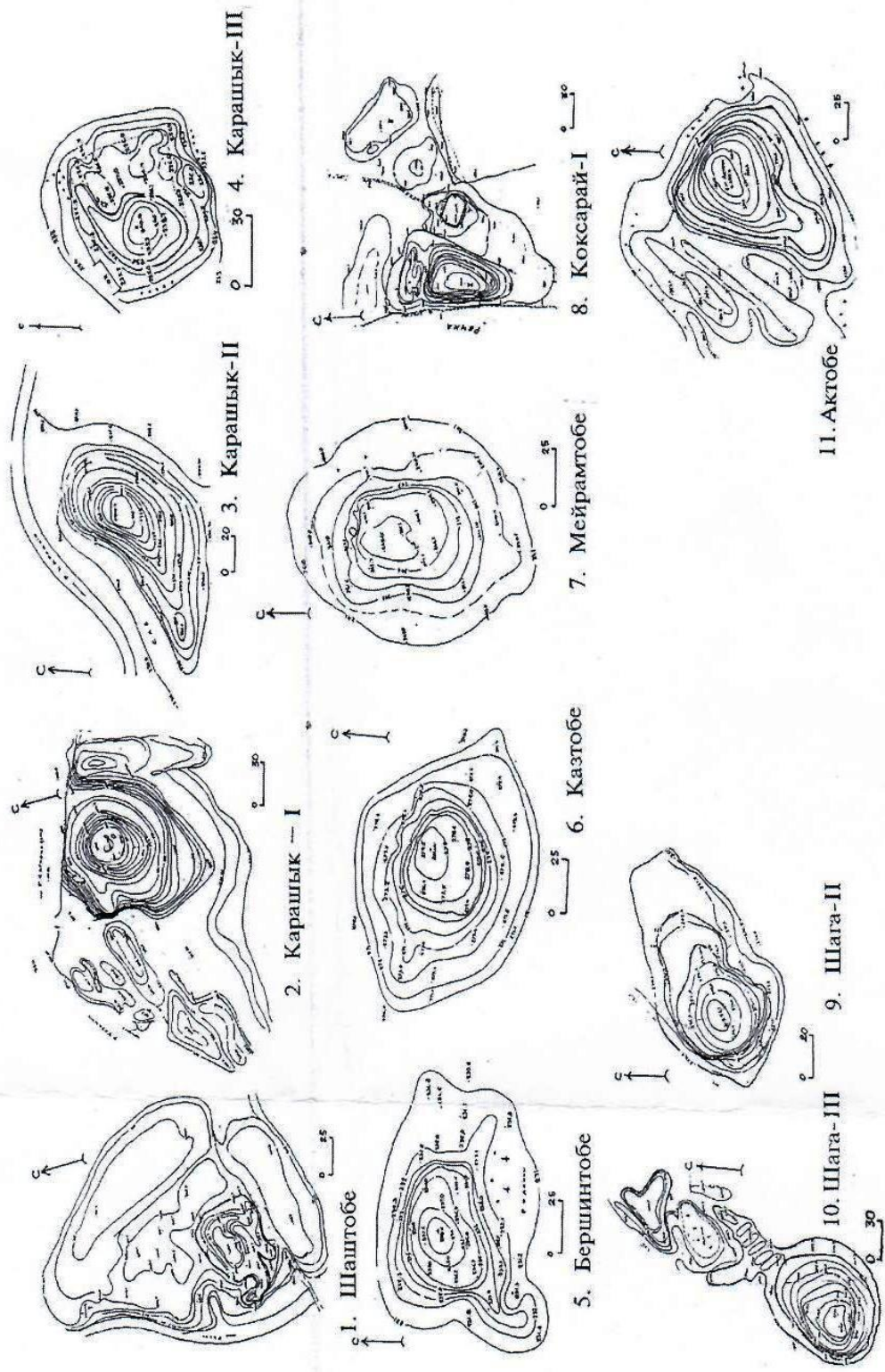

Рисунок 1. Типы ранесантичных поселений и городищ

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ-ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ (ЖАҢАЛЫҚТА ЖАСЫРҒАН ҚАСІРЕТТЕР)

Abstract. In the modern world, museum institutions, as a separate institution, not only in the world, but also in the country, carry out several types of research, cultural, educational, and fund work. Museums of Kazakhstan also have world experience. The domestic museum business is one of the most dynamically developing industries, but still needs improvement.

The Almaty Regional Museum of Political Repression needs some work on still undisclosed funds, places, data, unjustified, included in its research task and takes some time. Problems arising in the course of these needs are gradually being resolved.

In addition, the museum currently holds various events, maintains contacts with domestic museums and opens new projects. These discoveries will add new data to our history and will also contribute to the further development of museum work. And also makes a great contribution to the development of our spiritual and material culture.

Key words: material culture, projects, political repression, great contribution, museum.

Аннотация. В современном мире музейные учреждения как отдельный институт не только в мире, но и в стране осуществляют несколько видов исследовательской культурно-просветительской, фондовой работы. Музеи Казахстана также имеют мировой опыт. Отечественное музейное дело – одна из самых динамично развивающихся отраслей, но все еще нуждается в совершенствовании.

Алматинский областной музей политических репрессий нуждается в некоторой работе по еще нераскрытым фондам, местам, данным, неоправданным, входящим в его исследовательскую задачу и занимает некоторое время. Проблемы, возникающие в ходе этих потребностей, постепенно решаются.

Кроме того, в настоящее время музей проводит различные мероприятия, поддерживает связь с отечественными музеями и открывает новые проекты. Эти открытия позволят пополнить нашу историю новыми данными, а также будут способствовать дальнейшему развитию музейной работы. А также вносит большой вклад в развитие нашей духовной и материальной культуры.

Ключевые слова: материальная культура, проекты, политических репрессии, большой вклад, музей.

Ғасырлар бойы халқымыз аңсап келген мемлекеттілік мәселесі шешімін тауып, еліміздің өз алдына еркіндік туын тігуі, әлемнің өркениетті елдерінің қатарынан көріну арманы қазіргі күні толығымен жүзеге асқан тарихи оқиға болып отыр. Бұл қол жеткізген зор табыс болғанымен, оны кез келген мемлекеттің тәуелсіздігіне, елдігіне қажетті саяси, әлеуметтік-экономикалық алдыңғы қатарлы озық білімді және мәдени жетістіктерімен қамтамасыз етіп, одан әрі өрбіту керектігі сөзсіз.

Қай халықтың болмасын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгісі – мәдениет. Осы орайда «Рухани жаңғыру», «Мәңгілік ел» идеялары өскелең ұрпақтың болашаққа нық қадам басуы мен саяси санасының ұлттық болмысқа сай тәрбиеленуі қажет екендігін айқындап беріп отырғаны белгілі. Ал еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда ұлттық мұраны сақтауға, зерттеуге, қастерлеуге ерекше ден қойылып, қазіргі заманның кезек күттірмес маңызды міндеттерінің біріне айналып отырған мәселенің бірі – халықтық мәдени мұраның сақталатын, оны көрсететін, насихаттайтын орны – музейдегі коллекциялар мен олардың экспозициялық тұрғыдан мазмұнды үйлесім табуы болып отыр.

Ал музейдің ерекшелігіне келсек, оның қызметінің негізгі табиғаты материалдық және рухани өмірдің ескерткіштері болуымен анықталады. Музейлік заттар – табиғаттағы және қоғамдық өмірдегі процестер мен оқиғалардың, құбылыстардың түпнұсқалық айғақтық жәдігерлері. Заттың музейлік маңызы әлеуметтік, ғылыми, мәдени, тарихи құндылығымен бағаланады. Бұл халықты «тарих арқылы тәрбиелеу», жастарды өткен замандар мен қазіргі кезеңнің құндылықтарына назар аударуға, солардан рухани нәр алуға бағытталған мақсатты жұмыстардың бір саласы болып табылады.

Қандай да болсын мемлекеттің қазіргі заманға сай дамуы мен тарихи тәжірибелері тек экономикалық және саяси жағдайымен ғана емес, сондай-ақ мәдени құрылыс тәжірибесімен танылады. Осы орайда еліміздің басынан өткізген қиын-қыстау кезеңдері тарихын суреттейтін де музейлер ашылған еді. Оған негізгі себеп болған жайт Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығымен 1997 жыл «Жалпыұлттық келісім мен саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу жылы» болып аталынды [1]. Ал саяси қуғын-сүргінге жазықсыз ұшыраған тұлғаларды жас ұрпақ мәңгілік есте сақтау үшін 31 мамыр саяси қуғын-сүргінге ұшырағандарды еске алу күні деп белгіленді. Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев сөзімен айтсақ: «Сталиндік жүйеде сөйлеуге қорыққан сияқты, өткен тарихтың өзекті мәселерін аттап өтіп тарихты гүлдендіремін деушілер төл тарихымызды ұмыттыруға апарады, бірақ ұмыту - ол қанды режимнің миллиондаған құрбандарын естен шығару деген сөз», - деп атап өтеді [2, 4 б.]. Бұдан кейінгі тұста саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты көптеген жұмыстар атқарылды және соның ішіндегі музей ісіндегі атаулы мәселе сталиндік тоталитарлық режимнің салдарынан 4000-нан аса азаматтардың жазықсыз ату жазасына кесілген орны Алматы облысына қарасты Жаңалық ауылында 2018 жылы ашылған музейі еді. Қаралы күндерден естелік шертетін бұл музей сол тұстағы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың тарихы туралы мол мағлұмат береді және осы кезеңді көз алдына елестететін арнайы экспозициялық залдар ұйымдастырлығын.

Алматы облысындағы саяси қуғын-сүргін музейінің ашылу тарихы осыдан 20 жыл бұрын айтылған ұсыныстан бастау алған болатын. Осылайша, 2002 жылы Жаналық ауылында саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған мемориал кешен салынды.

2002 жылы қаңтар айында Алматы облысы әкімі Шалбай Құлмаханның ұйымдастыруымен саяси репрессия құрбандарына арналған монументке конкурс ұйымдастырылды. Сайысқа отыздан аса жобалар қатысты, мүсіншілердің жұмыстары көп болды. Осы жұмыстардың арасынан Мухаметжанов Бахытбек Ақажанұлының жобасы 1-ші орын алып, жеңіп шықты. Жұмысты архитектор Болат Мұсылманбеков жақсы нақты түсіндіре білді. Жобаны үш айдың ішінде мамыр айының жиырмамына дейін тапсыру керек болды.

Негізгі жұмыстың мағынасы: мүсіннің биіктігі 7,7 метрлік көреміз. Астыңғы постаментінің 3,7 (37), ал көлденен өлшегенде 5,4 метр болды. (54). Үстіндегі НКВД-ның төрт бұрышты гранит тасы төрт құбаладан қайғырып жатқан немесе келіп тұрған аналардың басын көтертпей басып тұр. Іштегі істерді ешқайда жарияламандар дегендей. Тура қарағанда ортасында көрініп тұрған шамның ішінен мылтықтың басы шығып тұр. Түрмеге түскен адамды орындыққа отырғызып үстінен шам жағып тергеген. Түрме кінәлі адамдарды түзетіп дұрыс тәрбиелеп жіберу керек қой. Мында кірген кінәсіз зиялы адамдарды атып отырған. Шамның ішінен шығып тұрған мылтықтың басы соны білдіреді. Отыратын орындық сұрланып суық түс беріп тұр. Монументке жақындағанда екі шетіндегі тұрған тасқа жазулар жазылған. Алдына келгенде үшбұрышты баспалдақ: үш адам шешім қабылдап ата берген (тройка). Баспалдақтың ұзындығы 1,3 м (13). Баспалдақпен ішке кіргеніменен керісінше шығатын жартысы жоқ. Оның орнына қызыл граниттен қан аққандай рельеф жасалған. Ішке кірген адамдар шықпай атылып отырғанын білдіреді. Төрт құбыладан репрессияға ұшырағандардың жұбайлары, аналарының көз жастары мүсіндегі төрт ананың кеудесінде бейнеленген. Аналардың көз алдында тор ішіндегі орындық, төбедегі шам, ішіндегі шығып тұрған мылтықтың басы халқтың қамын ойлаған жазықсыз жандармен НКВД-ның жасаған істері қараған адамды күңіртпей қоймайды.

1995 жылдары Алматы облысы Талғар ауданына қарасты Жаңалық пен Іленің Әли ауылдарының шекарасындағы бос жатқан жерлерден алматылықтарға саяжай үшін деп жел телімдері бөлініп берілген. Бірақ ол жерлерді игеруден саяжай иелері түгелдей бас тартады. Өйткені, топырақты аударса, адам сүйегі шыққан. Ана жерден де адамның бас сүйегі, мына жерден да адамының бас сүйегі... әрі бас сүйектердің бәрінің шүйдесі тесік, атылған оқтың ізі бар. 2018 жылдың 28 маусымында Жаңалық ауылындағы Рахимов көшесі, 1-ші үйден құбыр арнасын қазған кезде көптеген адам сүйегі табылды. Осы орайда Алматы облысы Талғар ІБ қызметкерлері қылмыстық іс қозғап, сүйектерді Сот-сараптама институтына тапсырды. Жарты жыл тексерістен кейінгі сараптама актісі бүгінде музейде тұр. Шамамен 3*3 метр болатын қазан-шұңқырдан (мүмкін бейбақтардың өздеріне қаздырған болар) 163 адамның сүйегі табылған. Сараптама нәтижесіне сәйкес олардың жартысынан көбі өз қандастарымыз, бесеуі әйел екені анықталды. Ол мүрде қалдықтарлы Аза күні қарсаңында жер қойнауына тапсырылды. Репрессияға ұшырағандарды әр өңірден Алматыға әкеліп жауап алып, соңынан ататынын атып, осы Жаңалық ауылына көме берген. Бұл жерде Ахмет Байтұрсынұлынан бастап көптеген зиялылар, жалпы саны 15 тен аса ұлт өкілін қамтитын 5 мыңға жуық адам жатыр. Оның ішінде христиан дінінің қызметкерлері де бар. Міне, сол боздақтарға арналып, құлыптас қойылды. Бұл сол уақытта Алматы облысындағы аштықтан және басқа да апаттардан қаза тапқандарды еске алуға болатын жалғыз орын болды депте айта аламыз. Тіпті мегаполистің өзінде ашаршылық құрбандарына арналған ескерткіш кейінгі жылдары ғана ашылды. Сол кезде бір өкініштісі, облыста аштық пен «қызыл террорды» басынан өткерген ұрпақ қасіреті ауқымын ашатын айғақтарды, деректер жинайтын музей немесе арнайы орталық әлі күнге дейін болмауы еді.

Жаңалық ауылында осыдан 20 жыл бұрын тарихымыздың қасіретті парағы болған құрбандарды еске алуға арналған музей салу қажеттігін айтылды. Сонымен қатар, 15 гектар жер қорымға деп арнайы бөлінді. «Әділет» қоғамы сан жылдан бері билікке өтініш жасауының нәтижесінде Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашаққа бағдар: қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласы жарияланғаннан кейін Алматы облысының әкімі А. Баталовтың бастамасымен Жаңалықтағы мемориалды кешенді абаттандырып, музей салу ісін қолға алды. Жаңалық ауылындағы саяси қуғын-сүргін музейінің құрылысы 2018 жылы толығымен аяқталды. Осылайша «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында Алматы облысының әкімдігінің қолдауыменен 2018 жылы 16 желтоқсан айында Алматы облысының Талғар ауданындағы Жаңалық ауылында саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған музейдің салтанатты ашылуы болды.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

https://www.inform.kz/ru/31-maya-den-pamyati-zhertv-politicheskikh-repressiy_a3031138 (қаралған күні 15.02.2020).

Назарбаев Н.А. «Ответственность нового порядка: диалог и доверие» Казахстанская Правда. 2008, 25 апреля.

Жиренчин. Из истории Центрального музея Казахстана / Вестник АН КазССР. - 1974. - № 8. - с.58

Яндаров А.Д. Расцвет культуры казахского народа.-Алма-Ата, 1977

Канапин А.К. Культурное строительство в Казахстане. - Алма-Ата, 1954

Канапин А.К. Қазақстан мәдениеті жаңа кезеңде. Алматы. 1964. 410 б.

Санақұлова Б.Қ. Қазіргі музейлер: Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. – Астана. – 2012. 296-303 бб.

Монография: Мүсін өнерінің даму тенденциялары мен перспективалары. Мухаметжанов Б.А.

ЗАМАНАУИ МУЗЕЙ ЗАМАН ТАЛАБЫ

Abstract. This article discusses new digital technologies of the modern museum world. The article reveals the content of the basic concepts such as "digitalization", "informatization", "information society", "museum world", provides evidence of the use of digital technologies in the museum space, which contributes to increasing the attractiveness of museums and expanding the boundaries of the museum world. Examines the advantages of using new digital technologies in the museum exposition. The article provides examples of the use of digital technologies in the museum «Uly Dala Eli». The main focus of the work is on new technologies that complement the idea and content of the museum space, create a virtual environment and interactivity for visitors. As a result, the conclusion is that the development of digital technologies is exclusively of an integration nature and creates favorable conditions for information interaction.

Key words: museum, exhibit, history, innovation, content, technology, information.

Аннотация. В данной статье рассматриваются новые цифровые технологии современного музейного мира. Статья раскрывает содержание основных понятий, таких как «цифровизация», «информатизация», «информационное общество», «музейный мир». Приводятся доказательства применения цифровых технологий в музейном пространстве, что способствует повышению привлекательности музеев и расширению границ музейного мира. Рассматривает преимущества использования новых цифровых технологий в музейной экспозиции. В статье приведены примеры использования цифровых технологий в музее «Ұлы Дала Елі». Основное внимание в работе акцентируется на новых технологиях которые дополняют замысел и содержание музейного пространства, создают виртуальную среду и интерактивность для посетителей. В итоге вывод, о том, что развитие цифровых технологий носит исключительно интеграционный характер и создает благоприятные условия для информационного взаимодействия.

Ключевые слова: музей, экспонат, история, инновация, контент, технология, информация

Музей өткен тарихымыздың айнасы, адам өмірінің рухани қазынасы, әдебиеті мен мәдениеті, халқымыздың асыл рухани мұраларын жинап өлкеміздің өткені мен бүгінін жалғап отырған тарихи орын болып табылады.

Еліміздің дамуында әрбір сала әлемдік жаңа стандарттарға сай болуы маңызды. Мәдениет саласы әлеуметтік өмірмен тығыз байланысты болғандықтан, музейлерді заманауи технологиялар арқылы жанашыл бағытта дәріптеуіміз керек.

Жаһанның дамуына қарай, қазіргі заманғы музейді мультимедиялық интерактивті технологияларды пайдаланбай елестету мүмкін емес. Жаңа технологиялар музейді қызықты әрі есте қаларлық етуге мүмкіндік береді. Мультимедиялық инсталляциялардан әркім өзіне қызықты ақпараттарды алады. Ол музейдің жарнамалық, маркетингтік жұмыстарын нәтижелі жүргізуге септігін тигізеді және музейге келушілердің қызығушылығын арттыратын, музей экспозициясын байытатын басты құрал. Музейге келуші қонақтарға шын мәнінде көрсетуі қиын немесе мүмкін емес экспонаттар болады, яғни қорларда сақталған немесе жоғалған, тым кішкентай немесе үлкен көлемде. Осындай да жәдігерлерді бейнемәппинг, голографиялық витриналар және басқа да инсталляциялардың көмегімен көрсете аламыз. Жаңа технологияларды қолдану заман талабы. Қазіргі таңда музей кеңістігінде инновация жаңалықтарын пайдалану кең белең алууда. Қазіргі таңда музей тақырыбын жас буынға жеткізуде таптырмас мүмкіндік. Өйткені бүгінгі күн жастарында экранды мәдениет

қалыптасқан және бүкіл мәліметті экран арқылы қабылдауды білдіреді. Осы орайда музей экспозициясын көрсетуде жаңа технологиялық мүмкіндіктер пайдаланылады.

Елімізде жаңа технологиялармен жабдықталған музейлердің бірі рухани астанамыз Түркістан төрінен бой көтерген «Ұлы Дала Елі».

Ұлы Дала Елі орталығының экспозициясы жаңа интерактивті технологиялармен видеошоу, панорамалық проекциялар, видеоконтенттер, интерактивті макеттер, видеоқабырғалар, музейге келуші қонақтарға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде өте түсінікті әрі толық мағұлмат беретін аудиогидтер, міне осы сияқты жаңа интерактивті технологиялармен жабдықталған. Орталығымызға келуші қонақтарға ресепшн залында және барлық экспозициялық залдардың кіреберіс қабырғаларында орнатылған мониторлы ақпараттық терминалдар орнатылған. Осы терминалдарды қолдану арқылы келуші қонақтар арнайы экспозиция залы немесе сол залда қойылған әрбір жәдігер туралы үш тілде, толық қанды мағұлмат ала алады. Мысалыға Орталығымыздың бірінші қабатында орналасқан «Бәйтерек» пен «Күлтегін» ескерткішетрі туралы танысып біле алады.

Міне осы сияқты «Ұлы Дала Елі Орталығын» да жасақталған «Ұлы даланың атқа міну мәдениеті» залындағы экспозицияны сіздерге және басқада көрерменге қалай көрсете аламын?»- деген сұрақ туындайды.

Осы ретте арнайы дайындалған видеоконтенттер көмекке келеді. Осындай жаңа технологияның көмегімен атқа міну мәдениетін, жылқыны қолға үйрету өнерін, палуандар күресін және сол залда орналасқан экспонаттардың виртуалды түрін қалыптастыру және мәдени мұраны сақтаудың сапалы жаңа деңгейіне көшуге, ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Жабайы жылқыны құрықтау, ең даланың төсінде жайылып шапқан үйір – үйір жылқылардың көрінісін, оған Қазақ Алтайындағы Берел және Ботай қорымдарында табылған алғашқы жылқы сүйегі мен онда табылған ат әбзілдерінің заттық жабдықтарының көрінісін және алғашқы сақ, ғұн дәуірлерінде пайда болған ер – тұрманнан бастап, қазіргі қазақ ер – тұрманына дейінгі ер – тоқым коллекциялары жабдықталып қойылған. Осы айтылғандардың барлығы бір ғана экспозициялық залда арнайы технологиялардың көмегімен көрсетіліп, музейге келуші қонақтарды қызықтырып, әлемде алғаш жылқыны кімдер үйретті және ер – тұрманды кімдер қолданысқа еңгізді деген сұрақтарға толық қанды жауап беріп тұр. Келесі орталығымыздағы «Ұлы даланың жауһарлары», «Ұлы дала металлургиясы» залдарында орналасқан көмекші видеоконтенттер де арнайы экспозиция залдарын және онда қойылған әрбір экспонатты ашып көрсету үшін орналасып, келуші көрермендердің қызығушылығын арттыруда. «Ұлы даланың жауһарлары» залында орналасқан көздің жауын алатын Қазақстаннан табылған бес алтын адамның алтын киім үлгілерін көрсетуге мүмкін болмаған басқада алтын бұйымдарын көруге болады. Залдың өзінде ерекше стилде безендірілген. Қазақстан территориясында табылған әрбір «Алтын адам» қорымдарының орналасқан жерлерінің көрінісін және аң стилінде жасалынған әшекейлердің керемет көрінісін осы видеоконтент көмегімен көруге болады.

Әрбір музейге келуші қонақтардың қызығушылығын арттыру үшін. Міне осындай жаңа технологиялардың көмегі орасан зор деп айтар едім. Олай дейтінімнің себебі музейге келуші әр бір жан «Қазақ хандығы» залына келіп арнайы тетікті басып, тілді таңдау арқылы өзіне қызықты болған, қазақ хандарының нақыл, қанатты сөздерін тыңдай алады. Бұл залда Ұлы Дала тарихындағы Қазақ хандарының еліміздің халық болып қалыптасып, ұлт болып бірігуіндегі ролі баяндалатын, қазақ халқының атақты ел басқарған 8 ханына арналып жасалынған ультразвуковой планшет киоска арқылы көрсетілетін видеоконтенті тамашалай алады. Мұны тыңдаған әрбір келуші нақ бір сол хан өзіне сөйлеп тұрғандай әсерге бөленеді.

Сонымен қатар «Ұлы даланың ұлы есімдері» экспозициясы Ұлы даланың рухани көсемдері бейнеленген арнайы қабырғалар. Ол экспозицияда тек қазақ халқы үшін емес, күллі түркі жұрты үшін еңбегі сіңген тұлғалар Әл Фараби, Қожа Ахмет Яссауи, Қорқыт ата, Жүсіп Баласағұн, Мұхамед Хайдар Дулати, Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Әлихан Бөкейханов, Әлкей Марғұлан, Қаныш Сәтпаев сынды ұлы тұлғалардың бейнесі салынған қабырғадағы суреттерді көріп танысып тамашалай алады. «Тұңғыш президент залы»

Аталмыш зал цилиндр пішінді киіз үйден тұрады, ол арқылы залдың екі қабырғасын жалғайтын шыныдан жасалған жаяу жүргіншілер көпірі өтеді. Зал кеңістік-уақыттың тоннельдің бейнесін білдіреді, мұнда Қазақстанның өткені мен болашағын байланыстырған елдің Тұңғыш Президентін бейнелейді және Н.Ә.Назарбаевтың Түркі әлеміне сіңірген еңбегі үшін берілген наградалары, арнайы жарық бергіш шамдар көмегімен шыныдан жасалған айналмалы витриналардың ішіне салынған марапаттарымен алғысхаттары көрсетілген. Көпірдің астында – Қазақстан картасы 3D форматында көрсетілген.

Келесі экспозициялық зал «Болашақ Қазақстан» деп аталады. Залдың дизайны жарқын кеңістікке негізделген. Рельефы шығыс ою-өрнектер бейнесінде орындалған. Келушілерге тұрақты даму, ұтқырлық, деректерді сақтау, виртуалды шындық тақырыптарын көрсететін экспозициялар ұсынылады және Қазақстанның болашағы туралы негізгі көзқарас лед экран арқылы бейне контентте ұсынылады. Бейне контент Елбасының 2050 жылға арналған стратегиясының негізінде жасалған.

Инсталляциялық кешен «Қазақстан – алма мен қызғалдақтың Отаны» экспозициялық кешені осы агроәдениетке арналған. Бұл аймақта 3 сегменттен тұратын алтын реңкті алма түрінде қондырғылар қойылған. Ойын-сауық жасау үшін кинетикалық жүйе қолданылған. Сонымен, әр алманың өсімдік сипатындағы ою-өрнектермен өрнектелген тілімі басқарылатын лебедкаларға бекітіліп, бұл келушілер үшін кеңістік анимация жасайды. Онда алма тіліктері баяу қозғалып, ашылып-жабылады. Осы көрініс арқылы көрерменнің таңданысы мен қызығушылығын артыра түседі. Қазақстанда жабайы қызғалдақтың 35 түрі өседі, оның 18 Қызыл кітапқа енген, 12 сортын шет елге экспорттайды. 2014 жылы 24 наурызда Гаага қаласында қызғалдақтың ең ерекше сорты таныстырылды. Жаңа сұрыптың авторы – белгілі голландиялық гүл өсіруші Жан Лайтхард. Бұл ҚР-ның Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың жаһандық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қосып келе жатқан тарихи зор үлесі үшін әлем халықтарының тартуы. Осы ретте, орталықта қызғалдақ ерекше үлкен шыны инсталляция түрінде ұсынылған. Бұл инсталляцияға голландиялық селекционерлер жасаған «Президент Назарбаев» қызғалдағы таңдалған. Инсталляцияларды мозайкалық экрандар мен ақпараттық терминалдар толықтырады. Ең қызықтыда әрі керемет үйлесіммен жасалынған «Қазақстан – түркі әлемінің қара шаңырағы» атты Голлаграфиялық шоу залы. Ең қызығыда осы зал. Атап айтқандай зал, доға тәрізді залдың периметрі бойынша түркі өркениетінің эволюциясы көрсетіледі, ал залдың ортасындағы шарда Түркілердің тарихында киелі ұғымға ие болған «Қанатты көк бөрі» орын алған және аумағы 2000 ш.м. құрайтын проекциялық шоуның көпфункционалды экраны бар. Арнайы дайындалған контент сферамен үйлесіп, 7D форматында сценарий желісі бойынша қозғалыста болады. Осы арқылы келушілерге түркілердің шығу тарихы, адамзат өркениетін дамытудағы рөлі туралы проекциялық шоу көрсетіледі. «Ұлы Дала Елі» орталығында интерактивті технологиялардың көмегі арқылы құнды әрі құрып бітуге айналған экспонаттарды, олардың табылған жерлерін, тарихи тұлғалармызды, олардың қанатты сөздерін, арнайы видеоконтенттер, видеошоу, панорамалық проекциялар, интерактивті макеттер, видеоқабырғалар, көмегімен көрсетіп клеуші қонақтардың қызығушылығын артыруда.

Жоғарыда айтылған тақырыпты қорыта келе, замануи музейде заманау технологияларды қолдану заман талабы. Бұл әлемнің түкпір түкпірінде орналасқан музейлер мен танысуға да өз септігін тигізетіні сөзсіз. Мәдениет көкжиегін кеңейтуде таптырмас құрал екендігі заман ағымында күнде дәлелденуде.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер

<http://kazmuseum.kz/muzej-menedzhmenti/item/1897-zhahandanu-zamanynda-y-negizi-trend-interaktivti-muzej>
<http://kazmuseum.kz/aza-stan-muzejleri/item/2082-ly-dala-eli-ortaly-y-t-rkistanny-maktanyshy>

¹ ТУЛЕКОВА Гүлназ Қажымұратқызы,
ф.ғ.к., профессор,
² ЕЛУБАЙ Асем Мамешқызы,
³ СҰРАНЧИЕВА Назгүл Рысаханқызы,
Азаматтық авиация академиясы
¹ Gulnaz.tulekova@mail.ru,
² smailova_aseem@mail.ru, ³ nazgul_87@bk.ru
Алматы, Қазақстан

МУЗЕЙ ІСІНІҢ ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ

Abstract: This article argues that the museum, as a scientific institution that contributes to the development of science, education and culture, contributes to the education of the younger generation and the formation of historical consciousness. It is described that the museum plays an important role in the presentation of material and spiritual values, scientific research, promotion of their results and education on this basis. In addition, it was analyzed that the museum itself occupies an important place in the education of young people as a symbol of culture and an educational institution.

Key words: museum, education, young generation, exhibition, exposition, direction, pedagogy, scientific institution.

Аннотация: В данной статье утверждается, что музей как научное учреждение, способствующее становлению науки, образования и культуры, способствует воспитанию подрастающего поколения и формированию исторического сознания. Описано, что музей играет важную роль в представлении материальных и духовных ценностей, научных исследованиях, пропаганде их результатов и образовании на этой основе. Кроме того, было проанализировано, что важное место в воспитании молодежи занимает сам музей как символ культуры и образовательное учреждение.

Ключевые слова: музей, образование, молодое поколение, выставка, экспозиция, направление, педагогика, научное учреждение.

Музей ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми мекеме ретінде өскелең ұрпақтың тәрбиесіне, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етеді. Бүгінгі таңда халқымыздың мол мұрасының бірі – музей саласы. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы – еліміздің дамуы мен нақты қадамдарын көрсететін маңызды еңбек. Аталған мақаласында Н. Ә. Назарбаев: «Қазақстанның қасиетті рухани құндылықтары» немесе «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы керек. Әрбір халықтың, әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл – рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі. Біз – ұланғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды.

Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі – неше ғасыр өтсе де бізді кез келген рухани жұтандықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда

мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана», – деп атап көрсетеді (Назарбаев 2017, 1-2). Олай болса, тарихи жәдігерлер, тарихи музейлер – рухани жаңғыру идеясының жанды көрінісі. «Музейное дело в Казахстане» атты еңбекте: «Музей заттық және рухани құндылықтарды танытуда, ғылыми тұрғыда зерттеп, оның нәтижелерін насихаттауда, осы негізде тәлім-тәрбие беруде маңызды рөл атқарады. Музей ісінің негізгі бағыттары – музей мұраларын (жәдігерлерді) жинау, есепке алу, сақтау, қорларды жүйелеу, қайта қалпына келтіру, консервациялау, зерттеу нәтижелерін ақпарат жүйелерінде тарату, музейлердің кадрлық жүйесін жетілдіру. Музей жұмыстарын ұйымдастыру түрлеріне: көрмелер, экспозициялар ұйымдастыру, тақырыптық дәрістер, ғылыми-практикалық конференциялар өткізу, музейлік басылымдар шығару, т.б. жатады.», – делінген. (Музейное дело в Казахстане, 1979, 120-121). Осы тұрғыдан келгенде, Абай музейінің алатын орны ерекше.

«Өлді деуге бола ма ойлаңдаршы,

Өлмейтұғын артына сөз қалдырған», – деп төрелігін өзі шешіп кеткен ұлы Абай даналығы – халық қазынасы. Ұлы ақынның шығармашылығына бір сәт көз жүгіртейікші. «Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы», – деп санаған ақын білімді барлық атақ, құрмет пен бедел, байлықтан жоғары қояды емес пе? Ақын адамның ең қымбат кезі – жастық шақты оқуға, ғылымға, жұмсауды еске сала отырып, ойын-сауықты кейінге қоя тұрып, алдымен ғылым жолында еңбек ет, ізден, біліміден үйрен, үлгі ал, солардай болуға тырыс дейді. «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз...», – деген келелі ой ұсынады. Абай адам болуға ұмтылған әрбір жалынды жастың бойына адамшылықтың қандай нәрін, нендей ізгілікті қасиеттерді егу, орнықтыру керектігін «Ғылым таппай мақтанба...» өлеңінде: «Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз...», – деп, айқындап береді. Ақын шын мәнінде нағыз адам болу үшін адамгершілікке тән, жағымды жақсы қасиеттер, жақсы сипаттар – адамдық, әділеттік, достық, махаббат, ар-намыс, сабырлық, батырлықты негізге алады.

Абайдың философиялық ойлары, нақыл сөздері, қара сөздері – болашақ ұрпақтың мол мұрасы (Абай. Энциклопедия, 1995, 79-82). Ендеше, Абай мұрасы – даналықтың қайнар көзі. Ұлы ақынға арналған музей – тәрбие құралы. Қазақ халқының ұлы ойшылы, дана Абай есімімен аталатын әдеби – мемориалдық музей – еліміздің елдігін танытатын музейлардың бірі. Таным мен тәрбиеге толы ақын мұрасы – бүгінгі жас ұрпақ тәрбиелеудің алтын өнегесі. Музейдің жалпы құрылымы мен тарихы туралы «Абай» атты энциклопедияда былай берілген: «Абайдың әдеби-мемориалдық музейі – Абайдың өмірі мен ақындық жолына байланысты материалдар жинақталған мәдени мекеме. 1940 ж. 16-қазанда Абайдың 95 жылдық мерейтойына орай Семей қаласында ашылған.

Музейдегі 13 мың экспонат қоры (оның 7500-і негізгі қор) 7 дербес тақырыптық залдарға орналасқан. «Абай және оның дәуірі», «Жайлау», «Үш қайнар бұлақ», «Абай шығармашылығы», «Абайдың ақындық өнер айналасы», «Абайтану», «Қазақ халқы ақын атын ардақтайды» бөлімдерінде Абай өміріне байланысты архивтік материалдар, түрлі құжаттар, қазақ халқының тұрмыстық-этнографиялық өмірін бейнелейтін заттар, қол өнері мен бейнелеу өнерінің туындылары, сол кезеңде өмір сүрген қындардың қолжазба мұралары, фотосуреттер сирек кездесетін кітаптар т.б. орналастырылған. 1885 ж. Н. Ц. Долгополов арқылы өлкетану музейіне Абайдың алғашқы шығармалары, оның дүниежүзі халықтарының тілдеріне аударылған өлеңдері, ақынның әдеби мұрасын жалғастырушылардың шығармалары қойылған.

Абайдың 150 жылдық мерейтойына байланысты музей үйі ұлғайтылып, түбегейлі жөндеуден өтті» (Энциклопедиялық анықтамалық, 2001, 49-52). Киелі Семей жеріндегі Абайдың қорық-музейі Қазақстандағы ірі мәдени орталықтардың бірі. Қазіргі кезде еліміздегі кез келген музей – ғылымның, білімінің, мәдениеттің қалыптасуына ықпал ететін ғылыми-танымдық бағытта қызмет атқаратын өз алдына дербес мекеме болып табылатыны сөзсіз. Аталған музейдің «Абай және оның дәуірі» атты бөлімінен Абайдың өмір сүрген

дәуірі мен қоғамдық ортасының қандай болғанын көре аласыз. Бүгінгі таңда жас өскелең ұрпақ Абайдың өмірі мен шығармашылығын және оның ақындық айналасын, сол замандағы тарих пен қоғам ерекшеліктерін музейде сақталған заттық, құжаттық жәдігерлер арқылы танып біле алады. Музейдің «Жайлау», «Үш қайнар бұлақ», «Абай шығармашылығы», «Абайдың ақындық өнер айналасы», «Абайтану», «Қазақ халқы ақын атын ардақтайды» бөлімдері арқылы ұлы ақынның мол үлгі өнегесін анық байқауға болады. Бұл бөлімдердің музейге келуші жастардың білімдеріне білім, ойларына ой, ақылына ақыл қосатыны анық.

«Әсемпаз болма әрнеге,
Өнерпаз болсаң арқалан.
Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та бар қалан»,

– деп болашақ ұрпағына өсиет қалдырған ойшыл Абайдың танымдық өлеңдерінің мәні – мәңгілік, мазмұны – тұңғыық. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз мақаласында да табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керектігін, жастарымыздың басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт екендігін баса айтады. Ол рухани жаңғырудың тек бүгін басталатын жұмыс еместігін, Тәуелсіздік кезеңінде бұл бағытта бірнеше ауқымды іс атқарғанын тілге тиек етеді. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандарды жаңғыртқанын, 2013 жылы «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы арқылы әлемнің ең белді архивтерінен төл тарихымызға қатысты құжаттарды жүйелі түрде жинап, зерттегені туралы тоқталады.

Осы мәселеге келгенде, музей – білім көзі, өмір айнасы. Оның адамзат тарихында алар орны мен маңызы ерекше. Әдебиет, өнер, тарихпен тікелей байланысты музейдің өскелең бүгінгі буынға берері көп. Қай халық болмасын өзінің өткен тарихын, қайталанбас өмірлік кезеңдерін, салт-дәстүрін көзінің қарашығындай сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа өсиет ететіні белгілі. Мұны олардың тарихи ескерткіштері мен музейлеріне қарап көруге болады. Тарих тылында уақыт өткен сайын ескірмейтін, мазмұнын жоғалтпайтын музейдің мол мұрасы – халықтың рухани мол байлығы.

Қазіргі уақытта әлемдік педагогикалық даму үрдісінде білім беру саласында гуманитарлық, демократиялық және мәдени құндылықтардың синтезі жүріп жатыр әрі, сан қырлы мәдени құндылықтар біртіндеп басым бағытқа ие болып келеді. Қазіргі технолоияның дамыған заманында бұрынғыдай білім беру әдістері ескіріп жаңаша әдістерді игеру іздістері күн тәртібіне шықты. Қазіргі таңда педагог үшін оқулықтағы мәліметтер мен қосымша бірер материалдар арқылы балаларға білім беру әдісі ескірді. Қазақстан музейлері бүгінгі таңда қоғамның рухани дамуына өз үлесін қоса алатын, үлкен тарихи-мәдени мұраға ие болып келеді. Алайда, музейлерде сақталып тұрған миллиондаған жәдігерлер өз бетінше атап айтарлықтай табысқа жете алмасы тағы анық.

Музей педагогикасы ХХ ғасырдың алғашқы жартысында педагогика, психология мен музейтану пәндерінің басын біріктіре отырып жеке ғылым пән ретінде пайда болса, оның негізгі тақырыбы музейлік коммуникацияның мәдени-білім беру аспектілері болып табылды. Шын мәнінде «Музейлік педагогика» термині қалай пайда болып еді? «1970 жылдардың басындағы «Оқушыларға эстетикалық 43 тәрбие берудегі көркем музейлердің рөлі» атты ғылыми конференцияға қатысушылар педагогика мен психология заңдарын саналы түрде қолдану негізінде музей жинақтарына ғылыми қадам жасауға мүмкіндік беретін музейлік педагогика қажетті туралы алғаш рет естіді» (Тулекова, Зікірия, 2019, 41-43).

Оның пайда болуына негізгі себептердің бірі біздіңше болса, 1899 жылғы Бруклиндегі (АҚШ) әлем бойынша алғаш ашылған балалар музейі болды. Одан кейін де ХХ ғасырдың басындағы музейлердің ағартушылық қызметінің көш басында А. Бакушинский, А. Луначарский, П. Флоренский, Ф. Шмидт және т.б. белгілі кеңес ғалым-педагогтары тұрды.

Олардың арасында жаңа музейлік-педагогикалық идеяларды насихаттау мен іске асыру идеясы ХХ ғасырдың 20- жылдарында шетелдік әдіс (Америка) арқылы балалар музейінің тұжырымдамасын дайындаған А. У. Зеленкоға тиесілі.

Қазіргі білім беру саласында музейлік педагогиканың енгізілгені белгілі. Бұл өз кезегінде музейге деген балалардың қызығушылығын арттырып, түрлі үйірмелердің ашылуына, сол арқылы музей қызметінің басқаша қырымен түрленуіне жол ашты. Қорыта келе айтарымыз, музей педагогикасының басты ерекшелігі басқа білім беру институттары жүзеге асыра алмайтын тарихи-мәдени мұралармен тікелей тілдесуі дер едік. Музей мәдениет пен білім беру мекемесі ретінде тұлғаның қалыптасуында, оның мәдени құндылықтарының дамуында маңызды рөл атқарады. Музей педагогикасы тарих пен мәдени мұраларды танып-білу жолында басқа да пәндерді біріктіріп қоймай, сонымен қатар балалардың, кей жағдайларда олардың ата-аналары мен ұстаздарының да осы саладағы білім көкжиектерінің кеңеюіне, өсе түсуіне өзіндік ықпал жасай алатын әлеуетке де ие болып келеді. Музейдің өзі мәдениет символы және білім беру мекемесі ретінде жастарды тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Ол өзінің тарихи-мәдени мұраларды сақтау, оларды дәріптеу, туристік-білім беру ісінде пайдалану сынды мақсаттарына адал бола отырып, өзіндік ерекше орта құратындықтан жастарды өткеннің сырына үңіліп, оларды қазіргі уақыттың құндылықтарымен байланыстырып, олармен тілдесуге үйретері анық (Тулекова, Зікірия, 2019, 41-43).

Осынау кеңістікте жастар басқа институттар бере алмайтын өткен шақтардың әсеріне куә бола отырып, ерекше бір сезімге бөленіп, өз тарихы мен мәдениетіне, салт-дәстүрі мен өткеніне деген мақтаныш сезіміне ие болады. Музейдің өзіндік ерекшеліктерін пайдалана отырып, музейлер мен музейлік педагогиканың мүмкіндіктері мен білім беру потенциалын дамытуға, ерекше оқыту әдістерін ойлап табуға, музейлік бұйымдар мен жәдігерлердің, экспозицияның, өнер туындыларының өзіндік тілін қалыптастыруға, келушілердің, әсіресе жастардың тарихи-мәдени мұрамызға деген жанашырлығын қалыптастыруға орасан ықпал етеді.

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер

Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995 , 89-92 бб.

Музейное дело в Казахстане (2-пол. XIX – нач. XX вв.), Алматы. 1979. С. 120-121.

Назарбаев Н. Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы, 2017 ж, 1-2 бб.

Тулекова Г. Х., Зікірия Д. Қ. Ұлы даланың өркінеттері: музей жәдігерлерінің жас ұрпақты тәрбиелеудегі маңызы // «Ұлы дала түркі халықтарының ортақ мекені» атты халықаралық ғылыми-тәжірбиелік online конференциясының материалдары / жауапты ред Г.Т. Алдамбергенов (12 желтоқсан 2019 ж.) Алматы: Қыздар университеті баспасы, 2019, 41-43-бб.

Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 249-52 бб.

¹ СҰРАНЧИЕВА Назгүл Рысаханқызы,
² ТУЛЕКОВА Гүлназ Қажымұратқызы,
ф.ғ.к., профессор,
³ ЕЛУБАЙ Асем Мамешқызы,
Азаматтық авиация академиясы
¹ nazgul_87@bk.ru, ² Gulnaz.tulekova@mail.ru,
³ smailova_aseem@mail.ru,
Алматы, Қазақстан

АВИАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕМДІК МУЗЕЙ ТАРИХЫ

Abstract. This article discusses the history and formation of the museum of the aviation world and similar museums. Originally conceived as an idea of aviation enthusiasts, this institution has become a symbol of the history and achievements of aviation. The analysis of secondary data, such as archives and photographs, played a key role in the reconstruction of the museum's history, providing important data on its development and significance in the world of aviation. In addition to preserving aviation heritage, this museum is a source of inspiration for future generations, contributing to the popularization of aviation culture and scientific research in this field.

Key words: aviation museums, aviation history, museum collections, educational programs, preservation of history, aviation research, cultural heritage, aircraft.

Аннотация. В данной статье рассматривается история и формирование музея авиационного мира и подобных музеев. Показана значимость национального и мирового культурного объекта. Первоначально задуманное как идея энтузиастов авиации, это учреждение стало символом истории и достижений авиации. Анализ вторичных данных, таких как архивы и фотографии, сыграл ключевую роль в реконструкции истории музея, предоставив важные данные о его развитии и значении в мире авиации. Помимо сохранения авиационного наследия, этот музей является источником вдохновения для будущих поколений, способствуя популяризации авиационной культуры и научных исследований в этой области.

Ключевые слова: авиационные музеи, история авиации, музейные коллекции, образовательные программы, сохранение истории, исследование авиации, культурное наследие, самолеты.

Әлемде әуе әскери күші бар мемлекеттердің бәрінде авиация музейлері бар деп санасақ, солардың ішінде авиациялық әлемдік деңгейдегі музейлер көп деп айта алмаймыз. Ендігі кезекте, осының тарихын зерттеу өзектілігі туындайды. Себебі, тарихи жәдігерлер сақталатын музейлер адамзат үшін әрқашан өткенімен бүгінін, бүгіні мен болашағын бағамдап отыратын құнды құбылыс деп айтуға болады. Соның ішінде еліміздегі авиация және космонавтика музейін қоссақ та болады. Көркем жерде орналасқан авиациялық әлемдік музей – бұл әлемдік авиация мен аэроғарыш өнеркәсібінің тарихи мұрағаты. Ол авиация мәдениетінің елшісі ретінде қызмет етеді және қазіргі ұрпақты авиацияның тарихи мұрасымен байланыстыратын көпірге айналады. Музей келушілерге авиацияның бай тарихына енуге, сирек кездесетін тарихи артефактілерді қарастыруға, сондай-ақ авиациялық технологияның эволюциясын және оның біздің әлемге әсерін бақылауға бірегей мүмкіндік береді (Файзуллина, 2023, 4-5). Дүниежүзілік музейдің институционализациясы авиациямен байланысты мәдени құндылықтарды еске алу және сақтау актісі болып табылады. Музей алғашқы рейстерге, авиация индустриясындағы инновацияларға және басқа да көптеген аспектілерге қатысты тарихи сәттер өткен мен болашақты түсіну үшін қол жетімді және өте маңызды болып қала беретін платформаға айналуға. Музейдің маңызы мұрағаттау мен экспозициямен шектелмейді. Ол сондай-ақ болашақ ұрпаққа білім беру мен шабыттандыруда шешуші рөл атқарады. Бұл миссияның маңызды бөлігі-жастар арасында авиациялық және ғарыштық мәдениетті насихаттау, ғылым мен технологияға деген қызығушылықты арттыру

және, әрине, авиациямен байланысты мәдени және тарихи құндылықтарды сақтауды қамтиды. Бұл зерттеудің мақсаты – авиациялық әлемдік музейдің эволюциясын оның тарихи дамуы тұрғысынан және осы мекеменің тарихын қайта құру құралы ретінде тарихи деректердің маңыздылығын қарастыру. Біз әуе және аэроғарыш мұраларын сақтаудың маңыздылығын көрсете отырып, музей қызметінің жан-жақты сипатын ашуға тырысамыз. Біздің мақсатымыз сонымен қатар екінші ретті деректерді талдау тарихты тереңірек түсінуге және авиациямен байланысты құндылықтарды нығайтуға қалай ықпал ететінін көрсету болып табылады. Мақалада қолданылатын зерттеу әдісі екінші ретті деректерді талдауға негізделген, екінші деректер – бұл бір қарағанда әр түрлі тақырыптағы немесе жалпылама ақпарат болып көрінуі мүмкін, бірақ мұқият қараған кезде музей тарихын қайта құру үшін маңызды мәнге ие болатын ақпарат. Бұл деректерге сирек назар аударатын, бірақ тарихи контекстті ашуға терең әсер ететін құжаттар, фотосуреттер, жазбалар, айғақтар мен артефактілер кіруі мүмкін. Екінші ретті деректерді талдау әдісі музей тарихын неғұрлым толық және ауқымды түрде қайта құруға, оның құрылуы мен дамуына байланысты аз белгілі фактілерді анықтауға және осы мекемеге үлес қосқан көптеген адамдардың үлестерін атап өтуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс арқылы біз музей қызметінің әртүрлі аспектілерін және оның авиация мен ғарыш мұрасын сақтаудағы маңызды рөлін атап өтеміз деп үміттенеміз.

Негізгі бөлімге көшетін болсақ, ең бірінші әлемдік авиациялық музейлердің пайда болуы қазіргі авиацияның пайда болуымен бірге тарихта қалады. Олар ұшу мүмкіндігін тек көлік құралынан гөрі маңыздырақ нәрсені көрген адамдардың құмарлығы мен құштарлығы нәтижесі болды. Авиацияға арналған музейлерді құру идеясының басталуы осы бірегей тарихи мұраны сақтауға және бөлісуге деген ұмтылыспен байланысты. Авиациялық музейлер авиация саласының өмір сүруі мен дамуы үшін күреспен бауырластық байланыстардың ауыр мұрасын алып жүреді. Олардың көпшілігі авиацияға қатысты артефактілер мен құжаттарды жинаған энтузиастар жасаған жеке коллекциялар ретінде басталды. Бұл коллекциялар көбінесе музейлерге сыйға тартылды немесе өз мекемелерін құрудың бастапқы нүктесі болды. Әлемдік авиациялық музейлердің дамуын бірнеше негізгі кезеңдерге бөлуге болады.

- Бірінші кезең авиация алғаш пайда болған кезеңде музейлердің құрылуымен байланысты. Олар ағайынды Райт немесе Гленн Куртисс сияқты авиация пионерлері құрған музейлер болды, олар өздерінің жетістіктерінің тарихын сақтауға тырысты.

- Екінші кезең авиация индустриясының қарқынды дамуымен сипатталады, әсіресе бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстар кезінде. Музейлер өз коллекцияларын, соның ішінде әскери ұшақтарды кеңейте бастады және ұшқыштар мен инженерлердің жаңа буындарын оқытуда маңызды рөл атқарды.

- 20 ғасырдың екінші жартысында авиацияның дамуымен бірге жүретін үшінші кезең музей коллекцияларының кеңеюін және экспозициялардың алуан түрлілігін көрді. Көптеген музейлер кең аудиторияны тарту және авиация тарихын қолжетімді ету үшін интерактивті элементтерді енгізе бастады.

Бүгін біз әлемдік авиациялық музейлерді дамытудың төртінші кезеңіміз (Карлова, 2009, 38-42). Бұл музейлер білім беру орталықтарына айналатын, көптеген білім беру бағдарламалары мен іс-шараларын өткізетін және тарихты сақтау үшін кішігірім деректерді белсенді пайдаланатын кезең.

Дүниежүзілік авиациялық музейлердің тарихын қайта құруда екінші ретті деректер маңызды рөл атқарады. Бұған мұрағаттық құжаттар, фотосуреттер, жеке жазбалар, авиациямен байланысты адамдардың куәліктері мен естеліктері кіреді. Олар музейлерге авиация тарихына терең үңілуге, аз белгілі фактілер мен оқиғаларды анықтауға, сондай-ақ нақты адамдардың авиацияның дамуына қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді. Екінші ретті деректер музейлерге егжей-тегжейлі және дәл экспозициялар жасауға, авиация пионерлері мен олардың жетістіктері туралы әңгімелер айтуға көмектеседі. Сонымен қатар, екінші ретті деректер музейлерге авиация тарихының басқаша жоғалып кетуі мүмкін ерекше аспектілерін сақтауға мүмкіндік береді. Олар авиацияның мәдени және техникалық мұрасын

сақтаудағы музей миссиясын қолдай отырып, болашақ зерттеулер мен оқыту үшін маңызды ресурсқа айналуға. Осылайша, екінші ретті деректер әлемдік авиациялық музейлердің тарихын сәтті қайта құру мен сақтаудың негізгі элементі болып табылады.

Екіншіден, әлемдік авиациялық музейлердің экспонаттары келушілерге таңғажайып ұшу әлеміне еруге мүмкіндік беретін авиация тарихының бай және жан-жақты экспозициясын ұсынады. Олар мәдени мұра мен білім тұрғысынан жоғары құндылыққа ие. Авиациялық музейлерде жиі кездесетін негізгі экспозициялардың бірі – тарихи экспозиция. Ол авиацияның дамуын оның басынан бастап, соның ішінде алғашқы ағаш қос қанатты ұшаққа ұқсас құралдарды қамтиды және заманауи әуе аппараттарына қарай бірте-бірте жылжиды. Бұл экспозиция келушілерге технология мен дизайнның эволюциясын бақылауға, сондай-ақ тарихтағы қандай сәттер авиацияның дамуына ықпал еткенін түсінуге мүмкіндік береді. Тағы бір маңызды экспозиция – әскери авиация тарихын білдіретін әскери экспозиция. Мұнда сіз таба аласыз әскери ұшақтар, тікұшақтар, және басқа да әскери аппараттар, сондай-ақ олардың қақтығыстар мен қорғаныс тарихына қосқан үлестері туралы біліңіз. Бұл экспозиция батырлар мен олардың соғыс кезіндегі ерліктеріне де назар аударады. Осындай ірі авиациялық әлемдік музейлердің ішінде ең атақтылары ретінде келесілерді атап өтуге болады:

- АҚШ әуе күштерінің ұлттық музейі, Дейтон, Огайо, АҚШ;
- Смитсон институтының авиация және астронавтика музейі, Вашингтон, Колумбия округі, АҚШ;
- Әуе және ғарыш музейі, Мәскеу, Ресей;
- Ле Бурже музейі, Париж, Франция;
- Канада Әуе Күштерінің ұлттық музейі, Оттава, Канада;
- Финляндиядағы авиация музейі, Вантаа, Финляндия;
- С. П. Королев атындағы авиация және космонавтика музейі, Мәскеу, Ресей;
- Ұлттық авиация музейі, Сан-Диего, Калифорния, АҚШ;
- Ескі қаладағы әуе және ғарыш музейі, Прага, Чехия;

Әлбетте бұл тізімдегілерден басқа да ірі музейлер бар (Карлова, 2009, 38-42). Бірақ, бұл музейлердің тарихы ертеден басталған соң, осы жұмыста көрсету үшін таңдалды. Жалпы, әлемдік авиациялық музейлердің негізгі экспонаттары көбінесе ел азаматтарының ерлігінің символдары мен мемлекеттік маңызды белгілерге айналады. Оларға авиация мен ғарыш тарихында маңызды рөл атқарған тарихи ұшақтар мен басқа да авиациялық аппараттар кіреді. Мұндай экспонаттың мысалы ретінде «Бостандық рухы» - Чарльз Линдберг 1927 жылы Атлант мұхиты арқылы тарихи рейс жасаған бір қозғалтқышты монопланын айтсақ болады. Бұл ұшақ авиациядағы батылдық пен тәуекелдің символына айналды. Екінші маңызды экспонат 1969 жылы айдың бетіне жеткен алғашқы ғарыш кемесі «Аполлон 11» болуы мүмкін. Бұл тарихи сәт адамзаттың ғарышты зерттеудегі үлкен жетістігімен ерекшеленді (Юренева, 2004, 14-15).

Үшіншіден, музейдің авиация тарихын сақтауға және насихаттауға қосқан үлесіне келсек, оған бірден баға беру күрделі. Себебі, үлесі сөзсіз елеулі екені көпшілікке анық. Оған әсер еткен бірінші себеп бұл, әлемдік авиациялық музейлер білім беру бағдарламаларын әзірлеу және зерттеу қызметі арқылы авиация тарихын сақтау мен насихаттауда маңызды рөл атқарады. Бұл музейлер тарихи экспонаттарды сақтауға және көрсетуге орын беріп қана қоймайды, сонымен қатар оқу және зерттеу орталықтары ретінде қызмет етеді. Музейдің білім беруге қосқан үлесінің негізгі элементтерінің бірі оқушылар мен жұртшылыққа арналған білім беру бағдарламалары. Музейлер оқу материалдарын әзірлейді, келушілерге авиация тарихын зерттеуге бірегей мүмкіндік беретін сабақтар мен экскурсиялар өткізеді. Бұл бағдарламалар ғылымға, технологияға және тарихқа деген қызығушылықты оятады және инновация мен батылдықтың заманауи авиация индустриясына қалай әкелгенін көрсету арқылы болашақ ұрпақты шабыттандырады. Сонымен қатар, көптеген музейлер зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Бұған екінші ретті деректерді мұрағаттау және талдау, тарихи құжаттар мен артефактілерді зерттеу, авиация мен аэроғарышта ғылыми зерттеулер жүргізу

кіреді. Музей зерттеулері авиация мен ғарыш тарихының әртүрлі аспектілері туралы білімімізді кеңейте алады, сонымен қатар авиацияның әлемдік тарихқа әсері мен әсерін түсінуге көмектеседі. Екінші себеп, музейдің тарихи деректерді сақтау мен берудегі маңызы туралы айтуға болады. Өйткені, музейлер авиация саласындағы тарихи деректерді сақтау мен беруде үлкен маңызға ие. Олар авиация тарихына қатысты құжаттарды, фотосуреттерді, артефактілерді және өзге деректерді сақтайтын мұрағат ретінде қызмет етеді. Бұл зерттеушілер мен ғалымдарға материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар қоғамға авиация мен аэроғарыш тарихымен байланысты болуға мүмкіндік береді. Музейлер тарихи деректердің жоғалуына немесе жойылуына жол бермей, олардың сақталуын қамтамасыз етеді. Олар құжаттарға, фотосуреттерге және артефактілерге қамқорлық жасайды, оларды жақсы күйде ұстайды және болашақ ұрпаққа қол жетімділікті қамтамасыз етеді. Бұл әсіресе маңызды болып саналады, өйткені көптеген құжаттар мен артефактілер бірегей және алмастырылмайтын болуы мүмкін.

Музейлер сонымен қатар тарихи деректерді қоғамға көрмелер мен іс-шаралар арқылы беру рөлін атқарады. Музей экспозициялары келушілерге тарихи экспонаттарды көруге және бағалауға, тарихи оқиғалар мен авиация қайраткерлерімен танысуға мүмкіндік береді. Бұл оқиғаны визуализациялау және қабылдау мүмкіндігін тудырады, бұл оны жиі қол жетімді және қызықты етеді. Әрі, әлемдік авиациялық музейлер тарихи деректерді барынша пайдалануды қамтамасыз ету үшін басқа институттармен және ұйымдармен белсенді түрде ынтымақтасады. Олар көбінесе университеттермен және зертханалармен ынтымақтастықта ғылыми жобаларға қатысады. Бұл авиация тарихы туралы білім мен түсініктің кеңеюіне ықпал етеді. Осылайша, әлемдік авиациялық музейлер авиация туралы тарихи деректерді сақтау мен беруде маңызды рөл атқарады. Олардың білім беру бағдарламалары мен ғылыми-зерттеу жұмыстары авиация туралы білімді байытуға ықпал етеді, ал олардың коллекциялары мен экспозициялары тарихты кең аудиторияға қол жетімді етеді (Ворошин, 2015, 95-102). Бұл олардың авиация мен аэроғарыш тарихын сақтауға және насихаттауға қосқан баға жетпес үлесін ешкім жоққа шығара алмайтынын дәлелі деп қабылдауға болады.

Қорытындылай келе, әлемдік авиациялық музейлер авиация тарихын сақтау мен насихаттауда шешуші рөл атқарады. Олар сөзсіз қоғамға үлкен әсер етеді және білім беру мен ғылыми зерттеулерге құнды үлес қосады. Авиациялық әлемдік музейлердің қоғам үшін маңыздылығы анық. Олар тек экспонаттар қоймасы ғана емес, сонымен қатар нағыз білім беру және зерттеу орталықтары. Музейлер барлық жастағы адамдар білім алып, шабыт таба алатын орын ұсынады, әрі бұл музейлер біздің алдымызда авиация тарихын ашып, инновация мен батылдықтың заманауи авиация индустриясын құруға қалай әкелгенін көрсетеді. Олар тарихты барлығына қолжетімді ете отырып, авиацияның ұлы жетістіктері мен батырлары туралы білімді сақтауға және жеткізуге көмектеседі. Сонымен қатар, әлемдік авиациялық музейлер авиация және аэроғарыш саласындағы ғылыми зерттеулердің дамуына ықпал етеді. Олардың коллекциялары мен мұрағаттары авиация тарихының әртүрлі аспектілерін зерттейтін ғалымдар мен зерттеушілер үшін бірегей дереккөздерді ұсынады. Маңыздысы, екінші ретті деректерді зерттеу және пайдалану перспективалары барынша қолжетімді. Қосымша зерттеулер екінші ретті деректердің жаңа түрлерін талдауды, осы ақпаратты цифрландыруды және сақтауды және интерактивті тарихи көрмелер мен білім беру бағдарламаларын құрудың жаңа талдау әдістерін әзірлеуді қамтуы мүмкін. Осылайша, қорыта келе, әлемдік авиациялық музейлер авиация тарихын сақтау мен насихаттауда өшпес із қалдырады. Олар көптеген ұрпақтар үшін білім мен шабыттың негізі болып табылады. Екінші ретті деректер музейлердің тарихын сақтауда шешуші рөл атқарады және авиация туралы білім тарату үшін құнды ресурс болып қала береді. Осы саладағы қосымша зерттеулер мен әзірлемелер авиация әлемінде кеңірек білім мен шабыт алуға ықпал етеді.

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер

Ворошин С. Д. К истории формирования университетских музеев // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2015. Т. 15. №. 2. С. 97-102.

Карлова А. И. Музей современного искусства: история институализации // Вопросы культурологии. 2009. №. 3. С. 38-42.

Файзуллина Г. Музеи Алматы и Алматинской области и посетители: ожидания и реальность // Научно-практический журнал Museum. Kz. 2023. Т. 1. №. 1.

Юренева Т. Ю. Музей в истории мировой культуры: генезис и эволюция : дис. М.: [Моск. пед. гос. ун-т], 2004.

¹ **КАРИМБАЕВА Зулхумар Расулжанқызы,**

² **БЕЙБИТ Айнара Бейымбетқызы**

Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының

Астана қаласындағы филиалы

¹ z_karimbayeva@mail.ru, ² ainarabeibut@bk.ru

Астана, Қазақстан

САРЫАРҚА АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН МУЗЕЙЛЕНДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Abstract. The article raises the question «Why is it necessary to Museum archaeological sites?», «How is it useful to us?» and «Which archaeological sites have already been restored?». The Museum monument that we are considering is located on the territory of Saryarkiy. which covers the territory of Central Kazakhstan and includes the West of East Kazakhstan, separating from the hypsometric Turgay, Betpakdali and Balkhash plain planes of Northern Kazakhstan. Dating from the late bronze age, the step-pyramid mausoleum of Karazhartas. The step-pyramid mausoleum of Karazhartas was restored in 2017 under the direction of A.Z. Beisenov and is an open-air Museum that will become part of the first Central Asian archaeological Park in the future. The article also describes the features of the step-pyramid mausoleum of Karazhartas and its differences from other tombs of the late bronze age.

Key words: Bronze Age. museumification, Saryarka, Small hills, Karajartas, archaeological park.

Аннотация. В статье поднимаются вопросы «Зачем необходимо музеефицировать археологические памятники?», «Чем это нам полезно?» и «Какие археологические памятники уже восстановлены?». Рассматриваемый нами музейный памятник находится на территории Сарыарки. которая охватывает территорию Центрального Казахстана и включает запад Восточного Казахстана, отделяясь от гипсометрических плоскостей Тургайской, Бетпақдалинской и Балхашской равнин Северного Казахстана. Мавзолей в виде ступенчатой пирамиды Каражартас, датируемый поздним бронзовым веком. Ступенчатый пирамидальный мавзолей Каражартас был отреставрирован в 2017 году под руководством А.З. Бейсенова и представляет собой музей под открытым небом, который в будущем станет частью первого Центральноазиатского археологического парка. В статье также описываются особенности ступенчато-пирамидального мавзолея Каражартас и его отличия от других гробниц позднего бронзового века.

Ключевые слова: Бронзовый век. музеефикация, Сарыарка, Малые холмы, Караджартас, Археологический парк.

Қазіргі таңда тарихи-мәдени мұраны сақтау заманауи қоғамның өзекті қажеттілігі болып отыр, оның себебі – интенсивті жаһандану және мемлекет пен халықтың жеке төл мәдениетінің бұзылуы. Тарихи-мәдени мұра – адамның өзінің өткенімен байланысы, себебі археологиялық мұра оның құрамдас бөлігі, тарихты танудың маңызды көзі болып табылады.

Көптеген археологиялық объектілердің көрнекі болмауына байланысты оларды халықтың басым көпшілігі қабылдамауы мүмкін. Археологиялық ескерткіштердің көпшілігі ғылыми ізденістің объектілері болып қалады, олардың нәтижелері тек ғылыми мақалаларда, есептерде және кей жағдайда оқулықтардың беттерінде жарияланады (Мусаева, 2012, 28).

Біздің пікірімізше, қоғам өз тарихын тереңірек түсініп, оған бір табан жақындауы үшін археологиялық ескерткіштерді зерттегеннен кейін оларды әрі қарай сақтап қалу үшін консервациялық және реставрациялық жұмыстар жүргізу қажет. Осылайша қызығушылықты оятып, археологиялық ескерткіштерді туристік орындарға айналдырып, оларды танытуға болады.

Ең дұрыс шешім – ескерткіштерді музейлендіру. Оның мәні тарих пен мәдениеттің жылжымайтын ескерткіштерін және музейлік көрсетілім объектілерін жандандыруда. Тарихтың жылжитын және жылжымайтын ескерткіштерін музейлік көрсетілім объектілеріне айналдыру ескерткішті зерттеуге, оны консервациялауға, реставрациялауға, көркем-тарихи ортаны жандандыруға және үнемі экспозициялар мен көрмелер ұйымдастырып, оны талдауға жол ашады.

Музейлендіру сонымен қатар көп ескерткіштердің физикалық келбеті мен тарихи құндылығын жоғалтуға апаратын рұқсат етілмеген қазба жұмыстары мен тонау мәселелерін шешеді.

Қазіргі таңда музейлендірудің келесі сатыларын пайдалануға болады (Мусаева, 2012, 29):

- археологиялық нысанды қазылған нысанның үстіне салынған жабық үй-жайда музейлендіру. Бұл әдістің артықшылығы-ескерткішті одан әрі зерттеу мүмкіндігі, сонымен қатар қалпына келтіру және консервациялау әдістемесін жасау;

- ескерткіштің қоршаған ортасына елеулі өзгерістер енгізбестен табиғи консервациялау әдісі;

- аймақтың тарихи-мәдени және табиғи тұрғындарының барлық кешенін пайдаланатын мәдени-ландшафттық әдіс;

- аумақтық-ансамбльдік әдіс, мұнда музейлендіру объектілері туристік маршруттың негізгі қаңқасын құрайтын арнайы музей-экспозициялық учаскелер болып табылады;

- музей көрмесі объектілерінің жалпы тізбегіндегі акцентті буыны болып табылатын және ашық аспан астындағы бүкіл экспозиция құрамында ерекше семантикалық жүктемені көтеретін жекелеген археологиялық ескерткіштер мен археологиялық объектілер музейландырылатын акцентті әдіс;

- сақталған бөлшектер бойынша қайта жаңартылатын ескерткіш өз орнында қалпына келтірілетін әдіс. Бұл әдіс қираған нысанды қайта құруға және оны көпшілікке ұсынуға мүмкіндік береді (Мусаева, 2012, 29)

Осы мақалада қарастырылған музейлендірілген ескерткіш Сарыарқа аумағында орналасқан, ол Орталық Қазақстанның аумағын қамтиды және Солтүстік Қазақстанның гипсометриялық Торғай, Бетпақдала және Балқаш жазық жазықтықтарынан бөлініп, Шығыс Қазақстанның батысын қамтиды. Аумақтың көлемі 1 миллион шаршы метрді құрайды. Алғаш рет «ұсақ шокжұлдыз» терминін Н.И.Тихонович 1902 жылы жергілікті халықтың мәлімдемесіне сүйене отырып ұсынды.

Ғасырдың басынан бері Қарағанды облысының орталығынан оңтүстік-оңтүстік-шығысқа қарай 120 км жерде орналасқан бұл аумақта Орталық Азиядағы тұңғыш археологиялық саябақты (Нүрек Бекбау) консервациялау және қалпына келтіру бойынша ғылыми музей жұмысы жүргізілуде. Қазіргі уақытта Болашақ археологиялық саябақтың аумағында Қаражартас элиталық сатылы-пирамидалық кесенесі бар (1,2-сурет). Оның көлеміне байланысты академик А. Х. Марғұлан ғылыми айналымға «кесенелер» деген тамаша атауды ұсынды және енгізді, яғни, «тас кесенелер» және оны кеш қола дәуіріне жатқызып, Қазақстанның археологиялық ғылымына баға жетпес үлес қосты (Бейсенов, Касеналин, 2013, 44).

Радиоизотоптық талдауға сәйкес Қаражартас элиталық сатылы-пирамидалық кесенесі б.з. д. XV-XIV (1 кесте) дәуіріне жатады. Қаражартас кесенесін қазу 2013-2017 жылдары

жүргізілді (жетекшісі И. А. Кукушкин). Зерттеу аяқталғаннан кейін, 2017 жылы қорымда рекультивациялық жұмыстар жүргізіліп, Қаражартас кесенесі қалпына келтірілді. Ескерткішті ғылыми консервациялау мен қалпына келтіруді И. А. Кукушкин жүзеге асырды, жұмыстар А. З. Бейсеновтың (отряд басшысы Д. Б. Дүйсенбай) басшылығымен жүргізілді.

Қалпына келтірілгенге дейін кесене биіктігі шамамен 2 м болатын 32*20 м жүзіп өткен жер төбесі болды, оның бетінде қабырғалардың тас қатарлары мен қаптау тақталарының шеттері болды. Алынып тасталғаннан кейін, жерлеу ғимараты негізгі бұрыштарға бағытталған және 5-6 қатар қабырғалардан тұратын төртбұрышты пішінді сатылы-пирамидалық құрылымға ие болды, мұнда орталыққа жетіспейтін қабырғалардың әрқайсысы алдыңғы қатардан жоғары болды. Қабырғалардың сыртқы периметрінің ұзындығы 13,5-14 м, кірпіштің биіктігі 15 қабатқа дейін, ені 0,34 м дейін. Сырты Беғазы-Дәндібай мәдениетінің көптеген басқа кесенелеріне ұқсас, тігінен орнатылған үлкен тақтайшалармен қапталған. Плиталардың өлшемдері 2,5*0,8*0,1 м. қаптау тақталарынан 0,5 қашықтықта биіктігі 0,3 м-ге дейін тегіс төселген тақталардан жасалған қоршау болды. Қабырғалардың орталық периметрінің ішкі кеңістігі жер үсті типті 4,8*3,25*3,65*4,15, биіктігі-1,88 м жерлеу камерасы болды, ол сазды топырақтан тұрғызылды. Жерлеу камерасы қоршау қабырғаларына ұқсас бағытталған және ежелгі уақытта толығымен тоналған. Қабірді толтыруда адамның жеке сүйектері мен қыш ыдыстардың сынықтары табылды (Қазақстанның киелі географиясы ... , 2017)

1-2 сурет. Қаражартас кесенелер кешені.

Археологиялық саябақ қорымдарының салыстырмалы сипаттамалары

Ескерткіш	Хронология	Қайта қалпына келтіру объектілерінің саны	Табылғандар
Қаражартас	Б.з.д. XV-XIV ғғ. Радиоизотоптық анализдерге сай	32 объект	Кейінгі қола керамикасы, жебенің ұшы және ерекше алтын жүзік
Сангуру-1	Б.з.д. X ғ. Радиокөміртектен анализдеріне сай	3 қорым	Қола кельт және балтаның қола басы
Беғазы	Б.з.д. IX-VIII ғғ. C 14 радиокөміртектен анализдеріне сай	2 қорым	Найзаның қола ұшы, таз балға, төрт құмыра

Қаражартас элиталық сатылы-пирамидалық кесенесінің ерекшеліктері:

1. Кеш қола дәуіріне жататын алғашқы элиталық кесене.
2. Қазіргі уақытта көлемі бойынша ең үлкені.
3. Құрылымның құрылымы - сатылы-пирамида.
4. Дромосты (дәлізді) менгирлердің ішіне орналастыру.
5. Кесенені қоршап тұрған тік тұрған менгирлердің сыртында 2 қатар қоршау салынған.

Қаражартас кесенесімен бірге Атасу ауданында орналасқан Сангуру1 қорымы (Бейсенов, Дуйсенбай, Ахияров, 2015, 112; 2016, 65) және Қарағандыдан 300 км қашықтықта орналасқан Беғазы қорымы (Бейсенов, Мусаев, Жанбулатов, 2012, 260; Бейсенов, Касеналин, 2013, 45) болашақ археологиялық саябақтың бөлігі болады (Кесте 1). Олар да қалпына келтірілді және ашық аспан астындағы музейлер болып табылады.

Мақала BR20280993 «Ежелгі және ортағасырдағы Қазақстан: археологиялық деректерді жүйелеу және талдау» жобасы аясында орындалды

Пайдаланған дереккөздер мен әдебиеттер

Бейсенов А. З., Касеналин А. Е. Беғазы қорымы (зерттеу. сақтау және насихаттау жұмыстары) // Беғазы - дандыбаевская культура Степной Евразии. Алматы, 2013. С. 43-57.

Бейсенов А. З., Дуйсенбай Д. Б., Ахияров И. К. Исследование в северной Бетлакдале / Археология западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований. Сб. стзтей. посвят 70-летию проф. Ю. Ф. Кирюшина. Барнаул, 2015. С. 28-31.

Бейсенов А. З., Дуйсенбай Д. Б., Ахияров И. К. Саңғыру қорымындағы археологиялық зерттеулермен реставрациялау жұмыстары :/ Актуальные проблемы археологии Евразии. Алматы, 2016. С. 65-74.

Бейсенов А. З., Мусасв Р. С., Жанбулатов К.А. О создании естественно-научного обоснования (ЕНО) проектируемого заповедника-музея «Кызыларай - Беғазы»// Археология и история Сарыаркива. Караганда. 2012. С. 259-275.

Мусаева Р. С. Реставрация и музеефикация недвижимых памятников как залог сохранения историко-культурного наследия // Археология, этнология и антропология Евразии: исследования и гипотезы. Новосибирск. 2012. С. 28-30.

Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры. Алматы. 2017. Вып. .1 С. 451-453.

Нурбек Бекбау. «Талды» археологиялық парк ашылмақ, URL: https://e-lustory.kz/z/publications./view/taldi_atheologiyalik:patki_ashilmak_5460 (дата обращения: 07.09.2019)

ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ САЛАЛАРЫ

Abstract. The article considers the expansion of the sphere of scientific interests in modern ethnology and presents modern concepts of ethnological expertise. The importance of expertise as the most important area of ethnological knowledge application is revealed. It is shown that its methodological basis lies on the systematic analysis of social, political, cultural, ethnic and ecological processes of ethnic communities. Special attention is paid to the methods used in carrying out expert work and the advantages of their effective use are described.

Key words: ethnology, ethnological expertise, field study, ethnic relationship, interview, national identity, ethnological knowledge, ethnic group, control.

Аннотация. В статье рассматривается расширение сферы научных интересов в современной этнологии, приводятся современные концепции этнологической экспертизы. Раскрывается важность экспертизы как важнейшей области применения этнологических знаний. Показано, что его методологическая основа лежит на систематическом анализе социальных, политических, культурных, этнических и экологических процессов этнических сообществ. Особое внимание уделено методам, используемым при проведении экспертной работы, и описаны преимущества их эффективного использования.

Кілт сөздер: этнология, этнологиялық сараптама, далалық зерттеу, этникалық қатынас, сұхбат, ұлттық бірегейлік, этнологиялық білім, этникалық топ, бақылау.

Ежелгі заманнан бері халықтар арасындағы байланыстар экономикалық, саяси, мәдени себептерге негізделген. Ерекше қасиеттері мен тарихы бар әрбір халық ерте кезден-ақ әртүрлі қызметтегі адамдарды қызықтырды. Мысалы көптеген саяхатшылар, миссионерлер, саудагерлер мен әскерилер замандастарына әрі ұрпақтарына өздері барған елдердің сипаттамаларын қалдырып отырды. Демек, этнология алғашқы кезде нақты пән ретінде қалыптаспаса да зерттеу бағыты анық болды. XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында Еуропа елдеріндегі экономиканың, саяси жүйенің және ғылыми дүниетанымның дамуы әр түрлі халықтарды зерттейтін тәуелсіз ғылым керектігін түсінуге жағдай жасады. Содан кейін жаңа ғылымның «этнология» және «этнография» деген атаулары ұсынылды. Олардың пайда болуының нақты уақыты мен орны, авторлығы туралы әртүрлі мәлеметтер бар. Атап айтқанда, этнология терминін 1784 жылы француз ғалымы А. Шаванн ғылыми айналымға енгізгені туралы мәліметтер кездеседі. Бірақ екі термин де Германия мен Францияда шамамен бір уақытта ғылыми айналымға еніп, XIX ғасырдың ортасына қарай халықтар туралы ғылымның атаулары ретінде бекітілді деген көзқарас кең таралған. Мысалы, әйгілі француз ғалымы Жан Жак Ампер 1830 жылы гуманитарлық ғылымдардың жалпы классификациясын жасап шығарды, олардың арасында этнологияны бөліп көрсетті және бұл ұғымды халықтар мен мәдениеттер туралы жаңа ғылымның атауы ретінде қолдануды ұсынды (Титов, 2017, 6). Жұмыстарын жергілікті халықтарды зерттеуге бағыттаған ғалымдар түрлі тәсілдерді дамытуға тырысты. Біртіндеп этнологиялық білімнің басқа салалармен байланысы мен қатынастары арта түсті. Әртүрлі салаларда практикалық тұрғыда қолданылып, маңыздылығының арта түсуіне байланысты этнология қоғамда сұранысқа ие ғылымдардың біріне айналды. Бұл күндері этнолог/антрополог мамандығы тек іргелі зерттеулер ғана емес, сонымен қатар экономиканың, саясаттың әртүрлі салаларындағы менеджменттің маңызды құрамдас бөлігі болып саналады (Мартынова, 2017, 8). Заманауи сын – қатерлерге жауап ретінде әлемде болып жатқан процестерді зерттеу қарқыны

этнологтар тарапынан ерекше дамуда. Олар этно-тарихи мәселелерді саясатпен байланыстыра қарастыруда. Тишковтың пікірінше, адамдар мен адамзат қауымдастықтарының мәдени әртүрлілігін зерттейтін этнологиялық ғылым, әлеуметтік зерттеулер іс жүзінде саясаттан тыс бола алмайды. Қоғамды тиімді басқару үшін сапалы ғылыми тұжырымдамалардың маңызы зор, ал жақсы ғылыми сараптамасыз басқару – жауапсыз импровизация деген қорытындыға келді (Тишков, Степанов, 2014, 6-8).

Этнологиялық зерттеудің негізгі бағыты халықтар туралы ғылымның пәндік саласымен анықталады және этнографиялық дала жұмыстары мен мұрағаттық зерттеулерге негізделетіндігі белгілі. Мәліметтерді жинаудың далалық әдісі әлі де этнологияда басым бағыт болып қала берері анық. Елімізде қазіргі этнология ғылыми қызығушылықтар аясын кеңейтуде. Жаңа ғылыми бағыттар пайда болып, ғылыми кеңістіктегі нақты мәртебесі өзгеруде.

Көпұлтты қоғамда этносаралық шиеленіс жиі көрініс беретін серпінді құбылыс. Бір территория немесе мемлекет шеңберінде тұратын халықтарды ыдыратуға ықпал ететін басты факторлардың бірі ретінде оның алдын алу аса қажет. Қазақстан елеулі этносаралық қақтығыстарға тап болмағанымен, ұлтаралық қатынастардың келешек проблемаларының қалыптасқан алғышарттарына ешбір жағдайда көз жұмып қарауға болмайды. Этнологиялық білімді терең дамыта отырып, әртүрлі этностардың өзара әрекеттесуіндегі этносаралық қатынастардың қазіргі жағдайы мен даму болашағын зерттеу арқылы ғылыми тұжырымдамалар жасау орынды. Бұл ретте этнологиялық сараптаманың маңызы зор.

Этнологиялық сараптама – этнологиялық білімді тәжірибеде қолданудың маңызды салаларының бірі. Қандай да бір мәселе бойынша қорытынды шығару үшін жүргізіледі. Этнологиялық сараптаманың анықтамасы тек «Ресей Федерациясының байырғы халықтарының құқықтарының кепілдіктері туралы» заңда (1999) қамтылған. Заңға сәйкес бұл аз халықтардың ата-бабаларының тіршілік ету ортасы мен әлеуметтік-мәдени жағдайдың этникалық дамуға әсерін ғылыми зерттеу болып табылады (Федеральный закон «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации» от 30.04.1999 № 82-ФЗ).

Жалпы сараптаманы әртүрлі мақсатта пайдалануға болады, мысалы, нақты бір заңды шешімге қандай мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар әсер етуі мүмкін екендігін немесе белгілі бір мәдени топтағы халықты ағарту науқанын қалай жүргізу керектігін анықтау болуы мүмкін. Этнологиялық сараптама ықтимал қақтығыстарды және оның пайда болу себептерін анықтауға да бағытталады. Этникалық топтардың ұлттық бірегейлігін тарихи-мәдени сараптама шеңберіндегі этнологиялық зерттеу арқылы қарастыруға болады. Ұлттық бірегейліктің негізгі көрсеткіштері – дін, дүниетаным, әдет-ғұрып, тіл, көзқарас, ұстаным мәселелері бойынша сараптама жүргізу - мемлекеттің негізгі міндеті. Әрине, кез-келген әрекетке немесе оқиғаға негіз болған себептер бірден айқын байқалмайды. Тәжірибе көрсеткендей, жылдар бойы жинақталған наразылықтар мен келіспеушіліктердің, кемшіліктер мен қателіктердің сипаты. Сол себепті сараптама шиеленісті және қарсыласудың өршуін болдырмас үшін ықтимал себептерін анықтау жұмыстарын қамтиды.

Белгілі бір адамдар тобының немесе қоғамның мәдени аспектілерін зерттеу процесі барысында әртүрлі ақпараттар алынады. Мұндай сараптама әлеуметтанулық зерттеулер, құқықтық даулар немесе мемлекеттік органдардың қызметі аясында жүргізілуі мүмкін. Ол мәдени дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды, діни және әлеуметтік нормаларды, сондай-ақ топтың тілі мен жеке басын талдауды қамтуы мүмкін. Этникалық зерттеулер барысында этникалық сана мен өзін-өзі тану, этникалық топтардың ерекшелігі, этностың басқа этникалық топтарға қатынасы, этникалық көзқарастар және басқа ұлттар мен ұлт өкілдеріне қатысты тікелей мінез-құлық қарастырылады. Этникалық мәселелерге қатысты зерттеулерді жүргізу заманауи әдістемелерді қолдануды талап етеді. Бұл ретте этнологиямен өзара байланысты басқа да ғылым салалары процеске қосылып, тәжірибелеріндегі тиімді әдістер мұқият дайындалады. Мысалы, психологияда көпұлтты ортадағы адамдардың санасы мен мінез-құлқын зерттеу әдістерінің тұтас кешендері қалыптасқан (Есполова, 2019, 56-60). Бірақ, этнопсихология

адамдар арасындағы қарым-қатынастың барлық факторларын толық түсіндіре алмайды. Себебі этнология мен психологияның өзіндік жеке, нақты зерттеу объектілері бар.

Этнологиялық сараптама әлеуметтік-мәдени құбылыстарды зерттеудің кешенді әдістемесі болып табылады. Оның міндеті – әртүрлі этностар мен қоғамдардың мәдени ерекшеліктерін зерттеу, сондай-ақ олардың арасындағы мәдени айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтау. Ол үшін бірқатар әдістер қолданылады, олардың ішінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: Бақылау: бұл әдіс әртүрлі жағдайларда адамдардың мінез-құлқы мен әрекеттерін зерттеуден тұрады. Бақылау тікелей (тікелей орнында) немесе жанама (жазбалар, фотосуреттер, бейнелер және т.б. арқылы) болуы мүмкін; Сұхбат: бұл әдіс зерттелетін топтың немесе этностың өкілдерімен сөйлесуден тұрады. Сұхбаттың мақсаты – мәдени ерекшеліктер мен өмірге деген көзқарастар, сондай – ақ қоғамның пікірлері мен бағалары туралы ақпарат алу; Сауалнама: бұл әдіс адамдардың өмірінің мәдени және әлеуметтік аспектілері туралы сұрақтары бар сауалнамаларды таратуды қамтиды. Сауалнама зерттелетін объект туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді; Сараптамалық бағалау: бұл әдіс мәдениет пен қоғамға қатысты әртүрлі салалардағы сарапшылардың пікірлерін анықтау үшін қолданылады. Сарапшылардың қатарында түрлі салалардың мамандары әрі белгілі бір өмірлік тәжірибесі бар адамдар бола алады; Деректі талдау: бұл әдіс ресми есептер, ғылыми мақалалар, кітаптар, діни мәтіндер және т.б. сияқты әртүрлі құжаттарды талдаудан тұрады; Бақылауға қатысу: бұл әдіс зерттеушінің зерттелетін топтың немесе этностың өміріне қатысуынан тұрады. Қатысу мәдени ерекшеліктер мен адамдар арасындағы өзара әрекеттесуді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Фокус-топтар: бұл әдіс топтық сұхбат жүргізуді қамтиды. Сараптамалық және талдамалық жұмыстарды жүзеге асыру кезінде гуманитарлық, әлеуметтік және экономикалық ғылымдар саласындағы білімді пайдалану қабілетін арттыру керек. Қажетті этнологиялық сараптама әдістерін білу және оларды тиімді қолдану аса маңызды.

Бүгінде этнологиялық сараптама құбылысын түсінудің көптеген заманауи тұжырымдамалары бар. Мысалы, А. Головнев сараптаманы барлық әлеуметтік маңызы бар басқару шешімдері мен жобаларға қатысты кең ауқымда жүргізілетін бағыт ретінде қарастырады (Головнёв, 2014, 143). Е. Н. Данилова өз зерттеуінде этнологиялық сараптама жүргізудің әдіснамалық тәсілдерінің материалдарын жүйелеп, олардың принциптік ерекшеліктерін сипаттайды (Данилова, 2018, 127). О. В. Нечипоренко, В. В. Поддубиков еңбектерінде этнологиялық сараптаманы кешенді «этноәлеуметтік процестерді интеграциялық зерттеу» жүргізу тәсілі ретінде сипаттайды. Қазіргі заманғы тәсілдердің ішінде әлеуметтік тәсіл алғашқылардың бірі екендігін және байырғы халықтардың әлеуметтік, экономикалық даму көрсеткіштерінің көпжылдық динамикасын талдауға мүмкіндік беретін жүйелі мониторингтік және сараптамалық этноәлеуметтік зерттеулер негізінде пайда болғандығын түсіндіреді (Поддубиков, Нечипоренко, 2014, 118). П. А. Куринских этнологиялық сараптаманың негізіне далалық зерттеу және бұқаралық дереккөздерді статистикалық өңдеудің нәтижелерін жатқызады. Сонымен қатар атқарушы билік органдарының, мекемелер мен ұйымдардың, ұлттық қауымдастықтардың іс қағаздарындағы ақпараттарды өңдеу нәтижелерін де тыс қалдырмайды (Куринских, 2013, 83). В. Д. Курганская, О. В. Нечипоренко 1990 жылдардың ортасынан бастап Қазақстанда этноәлеуметтік үдерістердің мониторингі бастау алғандығын және зерттеумен үкіметтік емес бірнеше ұйымдардың айналысқандығын ашып көрсетеді (Курганская, Нечипоренко, 133-142). Қазақстандық әлеуметтанушылардың мониторингтік зерттеуінің көпұлтты қоғам үшін рөлі мен маңыздылығын ерекше атап өткен жөн.

Қорыта келгенде, этнологиялық сараптама адамдардың әртүрлі топтарының мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерін ескеретін тиімді бағдарламалар мен жобаларды, саясатты жүзеге асыру үшін өте маңызды. Мемлекеттер саяси, экономикалық дамуды нығайту мақсатында заңнама, білім беру, табиғи ресурстарды пайдалану, құрылыс салалары бойынша аймақтық сан түрлі жобалар әзірлейді. Бұл, әрине, халықтың қамы үшін жасалатын қадамдар болғанымен арада қарама-қайшылық туындайтындығы анық: мұндай жобалардың көпшілігі

өте үлкен шығындарды талап етеді және ықтимал салдары нашар зерттеледі. Экономикалық, санитарлық – эпидемиологиялық, экологиялық, нормативтік құрылыс және технологиялық сараптамалар жүйесі барысында шығындар есептеліп, экологиялық зиянды тұстары бағаланып, жергілікті демографиялық жағдайлардың өзгерісі анықталғанымен, жергілікті тұрғындардың этникалық санасындағы өзгерістер ескерілмей жатады. Этникалық топтар мен этномәдени ортаға қатысты жағымсыз салдарларға баса көңіл аударылмайды. Негізі іске асырылатын кез-келген жобаның экономикалық тұрғыдан тиімді және экологиялық тұрғыдан зиянды емес, сонымен қатар халықтың этномәдени ортасы үшін қауіпсіз деп зерттелуі жөн. Бұл ретте «сіз жақтайсыз ба әлде қарсысыз ба?» деген әлеуметтік сауалнамалар жеткіліксіз болары анық (Степанов, 1999, 5-6). Сондықтан арнайы сараптама жүргізілуі қажет. Жоғарыда көрсеткендей мұндай сараптаманың тірегі гуманитарлық ғылымдар, ең алдымен этнология болуы керек. Ондағы қолданбалы зерттеу әдістерінің ең тиімдісін пайдалану арқылы мәселені қарастырған дұрыс.

Пайдаланған әдебиеттер мен дереккөздер

Головнёв А. В. Этнологическая экспертиза в сценариях ресурсного освоения Ямала // Урал.ист. вестник 2014. № 2 (43). – 143 с.

Данилова Е. Н. Этнологическая экспертиза: современные концепции и подходы // Урал. ист. вестник 2018. № 1 (58). – 127 с.

Есполова Э. М. Казахстанская модель межэтнического и межнационального согласия // Материалы VII Международной научной конференции «Социальная интеграция и развитие этнокультур в евразийском пространстве». Барнаул: Алт ГУ, 2019. С. 56-60.

Курганская В. Д., Нечипоренко О. В. Мониторинг межэтнических отношений как неотложная этносоциология: история становления и роль в реализации этнополитики Республики Казахстан // Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии 2021 №2 (77). С.133-142.

Куринских П. А. Культура жизнеобеспечения как объект этнологической экспертизы // Прикладная этнология и актуальные проблемы государственной этнонациональной политики в регионах Западной Сибири: механизмы взаимодействия власти, науки, общественности: сб. ст. по итогам межрегион. науч.-практ. семинара (Кемерово, 21–22 нояб. 2012 г.). Кемерово. 2013. С. 83.

Мартынова М. Ю. Миссия антропологии и этнологии: социальная роль и практическая значимость // XII Конгресс антропологов и этнологов России. – М.; Ижевск, 2017. С. 8.

Поддубиков В. В., Нечипоренко О. В. Традиционные практики жизнеобеспечения шорцев: этнологическая экспертиза // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: Философия. 2014. Т. 12, вып. 2. С.118.

Степанов В. В. Методы этно экологической экспертизы – Москва. 1999. С. 5-6.

Тишков В. А., Степанов В.В. Измерение конфликта. Методика и результаты этноконфессионального мониторинга Сети EAWARN. М.:Deutsch-Russischer Austausch, 2014. С. 322.

Федеральный закон «О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации» от 30.04.1999 № 82-ФЗ (последняя редакция)URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059473> (дата обращения: 24.03.2022).

Этнология. под ред. Т.А. Титовой. Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2017. С. 6-7.

ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Abstract. The article is devoted to the identification of the main approaches to museology in the space of interdisciplinary interaction, and the further development of the process that reveals the content of the museum as a result of a set of actions. The logical, empirical differentiation of scientific disciplines characterizing their interaction is considered.

Key words: museology, social sciences, the Humanities, interdisciplinarity, cultural heritage, museum objects.

Аннотация. Статя посвящена выявлению основных подходов к музеологии в пространстве междисциплинарного взаимодействия, и дальнейшему развитию процесса, раскрывающего содержание музея в результате совокупности действий. Рассматривается логическая, эмпирическая дифференциация научных дисциплин, характеризующих их взаимодействие.

Ключевые слова: музеология, социальные науки, гуманитарное знание, междисциплинарность, культурное наследие, музейные предметы.

Музей – білім беру ортасы,оның негізгі құрамы – музей экспонаттары, мақсаты мен көркемөнер көрмесі. Музей педагогикалық процесте пәнаралық байланыс орнатуда экспозицияның принциптері мен әдістері маңызды. Педагогика, оның теориялары мен құндылықтары ешқашан оқшауланған кеңістікте дамымаған, өйткені мәдениеттің барлық жүйелері, соның ішінде білім беру, жалпы ашық және динамикалық жүйені құрайды, онда жеке элементтердің дамуы басқа білім көздерінің және сайып келгенде бүкіл жүйенің өзгеруіне әкеледі. Қазіргі уақытта педагогикада болып жатқан жаңа құбылыстарда білім берудің гуманистік, демократиялық және мәдени құндылықтарын синтездеу үрдісі байқалады. Көпмәдениеттілік, мәдени құндылықтардың алуан түрлілігі біртіндеп басымдыққа ие болады. Отандық және әлемдік мәдениеттің құндылықтарын сақтау мен насихаттау, тарихи мұраны қалыптастыруды және мәдени-тарихи дамудың сабақтастығын қамтамасыз етуді алдын-ала анықтайтын фактілердің кең жүйесінде музейлер ерекше орын алады. Музей – ғасырдан ғасырға қоғамның рухани өмірінде, ағартуда, тәрбиелеуде және адамгершілік-эстетикалық тәрбиелеуде, ақпараттық және коммуникативтік процестерде үлкен рөл атқарады. Отандық музейлер өздерінің орасан зор мәдени әлеуетке ие екендіктерін, қоғамның рухани дамуының түбегейлі міндеттерін шеше алатындықтарын музей кеңістігінде атқарылып жатқан жұмыстар барысында дәлелдеді (Алешина,1999, 18 – 27).

Педагогика, психология, өнертану және музейтану қиылысында қалыптасатын ғылыми білімнің саласы ретінде музейдің пәнаралық мәселелерін зерттеумен А. В. Бакушинский, А. Г. Бойко, Е. Г. Ванслова, М. А. Волчкова, Д. Камерон, Н. А. Кульчинская, А. Лихтварк, Н. Г. Макарова, Н. Д. Рева, Б. А. Столяров, Н. Ф. Федоров, М. Ю. Юхневич сияқты ғалымдар айналысты. Білім беру саласы мәдени тәжірибе алмасу институты ретінде зерттеу нысандарын, даму критерийлерін анықтау проблемаларына әрқашан басымдық аударған. Білім беру институттары арқылы мәдени тәжірибе алмасу қалыптасқан тетігі өзара байланысты екі мәдени қабатты – қазіргі өмірде адамға қажетті білім, білік, дағды синтезін қамтитын өзекті мәдениет қабатын және әлемді танудың және шығармашылық қайта құрудың тарихи тәжірибесін білдіретін мәдени мұра қабатын игеруді көздейді. Мәдени мұраның мазмұны адамдардың рухани және материалдық іс-әрекетінің өнімдері. Мәдени

мұрамен таныстыру генетикалық есте сақтауды дамытады, таным логикасын қалыптастырады және қоршаған әлемді өзгертеді. Осыған байланысты мәдени мұраны сақтау көздеріне, яғни музейлерге жүгіну қисынды. Соңғы онжылдықта музейдің рөлі, олардың дамуы мен басқаруы айтарлықтай өзгерді. Музей әлемі тұрақты түрде қоғамға ашық және келушілерге бағытталған түрде дамуда. Музей институттарының трансформациясы музеологияның қарқынды дамуын музейдің нақты білімі мен этимологиясын, сондай-ақ музей қызметінің іргелі негіздерін түсінуге ұмтылатын ғылыми пән ретінде анықтайды. Музеологияның тәуелсіз пәнге айналуы ХХ ғасырда басталды. Чех музеологы З. Странскийдің тұжырымдамасы музеологиялық түсініктердің қалыптасуына күшті әсер етті. Оның анықтамасына сәйкес, музеология – бұл өзін-өзі дамытатын, тәуелсіз ғылыми пән, объективті түрде әр түрлі музей формаларында көрінеді (Волькович, 1999, 20-23).

Музей табиғаты бойынша әлеуметтік ғылым, пәнаралық өзара әрекеттесу қандай болуы мүмкін және болуы керек? Білім саласын әлемнің саяси картасы ретінде елестетсек, гуманитарлық білім осы картада орналасқан ел ретінде ғылым бейнелерімен байланысты. Осылайша, мемлекеттердің яғни пәндердің ортақ шекаралары, даулы немесе бірлесіп пайдаланылатын аумақтары, импорты мен экспорты болуы немесе болмауы мүмкі. Басқаша айтқанда, олардың өзара іс-қимылы бірыңғай «жазықтықта» жүзеге асырылады. Бұл «жазықтықтағы өзара әрекеттесу» пәнаралық түсінік – ғылымның пәндік потенциалын екінші пән қажеттіліктері үшін пайдалану. Мысалы, ХІХ ғасырдағы Қазақстанның саяси тарихын пайдалану. Тарихи музеологияның бөлігі ретінде Қазақстан музей ісінің тарихы үшін немесе музеологиялық теория мен тәжірибеде музей тілі туралы түсінік қалыптастыру үшін лингвистикалық терминологияны қолдану. Сонымен, көмекші және шекаралық пәндердің музей психологиясының, педагогикасының, әлеуметтануының болуы мүлдем даулы емес, тіпті тәртіптік тәуелсіз бейнесін тереңдетеді. Басқаша айтқанда, «шекаралар» болуы керек, бірақ олар жауынгерлік тербелістерді де, толық қозғалыссыздықты да сезінуі мүмкін. Нәтижесінде, Л. М. Мосолованың пікірі бойынша, «пәнаралық ғылымдар қатарына айналды және зерттелетін құбылыс туралы тұтас түсінік ешқашан қалыптаспады, яғни әр бір пән бірін бірі толықтырып отырады». Кез-келген құбылысты, соның ішінде музей құбылысын пәнаралық зерттеуге үміткер көптеген еңбектерде бұл мақсатқа қол жеткізілмеді, өйткені әр ғылымның тілдері біріктірілмеген, белгілі бір лексиканың белгілі бір «аудармасы» арқылы жалпыны түсінуге мүмкіндік беретін бірыңғай тезаурус дамымаған. Бұл салада бұрын-соңды болмаған серпіліс ХХІ ғасырдың басында жасалды, нәтиже музеологиялық терминологияның тұжырымдамалық байлығын ашатын және музеологияның теориялық негіздерін байытатын жаңа мәдени мағыналардың палитрасын көрсететін терминологиялық сөздіктердің пайда болуы болды (Мосолова, 2006, 1–2).

Пәнаралық өзара әрекеттесудің бейнесі түбегейлі күрделі, ең алдымен, ол мүлдем басқа топографияға ие яғни пәнаралық байланыстарға ие. Бұл пәндік аймақтар арасындағы нақты немесе кейбір жерлерде даулы шекаралары бар гуманитарлық білімнің жазықтық картасы емес. Сірә, бұл көп қырлы – гуманитарлық және әлеуметтік пәндердің бірыңғай дисциплинасы. Бұл мәдениет, тарих, тіл, әлеуметтік қатынастар, психикалық жеке әңгіме тақырыбы болуы мүмкін. Маңыздысы бұл мәселеге қандай қырынан қарау керектігін шеше отырып, зерттеуші белгілі бір гуманитарлық пәннің немесе әдіснамалық көзқарастың артықшылықтарын таңдайды. Осыған байланысты тәртіптік өзара әрекеттесудің белгілі бір тізбектер немесе иерархия құру арқылы бір-бірімен өзара әрекеттесудің қажеті жоқ деп болжайды. Мысалы, музеолог, мәдениеттанушы, тарихшы үшін шекарадан алыс пәндік және әдістемелік бағыттарды таңдауға мүмкіндік бар, онда оған тек музеолог, тек мәдениеттанушы, тек тарихшы болуға рұқсат етіледі. Осылайша, пәнаралық қатынасқа деген көзқарас оның тәуелсіз гуманитарлық пәндердің өзара әрекеттесуі немесе континуумда әртүрлі тәртіптік көзқарастарды инструменталдау ретінде түсінуінен туындауы мүмкін. Музей мен пәнаралық байланыс туралы пікірталастар көп. Әдістемелік плюрализм тарих, филология, өнертану, әлеуметтану және т. б. әдістерінің жиынтығы ретінде анықталды. Өзінің өмір сүру құқығын бекіту үшін музеология пәнаралық деп жарияланған теориялық

синтезге ұмтылды. Танымға тәртіптік көзқарас ғылым мен мәдениетті едәуір ұтымды және бұл білімді жинақтау және жүйелеу үшін қажет болды. Алайда, кез-келген ғылыми пәнге пәнаралық көзқарас, бір қарағанда, тәртіпті толықтыруға арналған. Музей дамуы басқаша болжауға мүмкіндік береді: тәртіптілік пәнге пәнаралық көзқарасты толықтыруы керек, бұл әр факт, оқиғаның немесе шындық құбылысының полиаспективтілігінің «иллюстрациясы» болып табылады. Музейдің әлеуметтік-гуманитарлық негізі тарих, мәдениеттану, өнертану, әдебиеттану және лингвистика сияқты ғылымдардың әдіснамалық принциптерінен тұрады (Калугина, 2002, 18 – 24).

Мәдениет кодтары мен тілдерін, оның ішінде музей экспозициясының пәндік тілін зерттеу саласындағы заманауи гуманитарлық ғылымның жетістіктері ғылыми тұрғыдан өзекті және перспективалы ғана емес, сонымен қатар музей ісінің тәжірибелері де сұранысқа ие. Музей әдебиеттану, өнертану, деректану, герменевтика, лингвистикамен және басқа да арнайы пәндермен қатар мәтіндік, оның ішінде көркем шығармаларды түсінумен, оны оқу әдістерін іздеумен және оның көп мағынасын түсіндірумен, реципиенттің мәтінді қабылдауын зерттеумен айналысады. Бұл мәтін туралы жүйелі, оның семантикалық және семиотикалық қасиеттері мен ерекшеліктері туралы ғылыми түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Пәнаралық өзара әрекеттесу, әсіресе, адамда да, оның қызметінің нәтижелерінде де материалдық және рухани, әлеуметтік және психологиялық, мәдени және табиғи қатынастардың күрделі байланыстарын білдіретін музей объектісінің қасиеттерін зерттеуге қатысты. Музеологияның ғылым ретінде дамуы музей туралы мәселені мәдениет феномені ретінде қарастыру қажеттілігін алдын –ала анықтайды, онда ұсынылған ақпараттың сапасы, оның объективтілігі және соңғы ғылыми көзқарастарға сәйкестігі анықталады. Осыған байланысты музей деректануын, экспонаттарын зерттеуге мүмкіндік беретін нақты әлемді зерттеу әдісі ретінде қарастыруға болады. Заттай, археологиялық, этнографиялық, жазбаша, бейнелеу (графикалық), фото, кино, құжаттық, ауызша дереккөздер табиғаттың, қоғамның және адамның дамуын, қызметі мен өзара іс-қимылын, олардың себептері мен мақсаттарын, психологиялық мотивациялары мен мүмкіндіктерін көрсететін тарихи шындықтың құбылыстарын, оқиғалары мен фактілерін көрсетеді. Осы тәсілге сәйкес әлеуметтанулық зерттеу әдістемесі музей тақырыбын өз заманының мәдени құбылысы ретінде ұсынатын әдістер жүйесіне айналады. Дәстүр бойынша ол белгілі бір фактінің, оқиғаның немесе идеяның дәлелі ретінде қолданылған (Ключевые понятия музеологии, 2012, 5–8).

Бүгінгі таңда белгілі бір дәуірдің ерекшеліктерін барынша толық ескере отырып, құбылыстарды сипаттау үшін дереккөздердің бүкіл кешенін салыстыру қажет, музеологиялық зерттеулерге жүйелі, жан-жақты, пәнаралық көзқарас қажет. Музей пәні, ең алдымен, мәдениеттің өнімі ретінде, яғни адамның саналы және мақсатты іс-әрекетінің нәтижесі ретінде зерттеледі. Сонымен қатар, ол әртүрлі гуманитарлық ғылымдардың объектісі ретінде қарастырылады. Сондықтан оны зерттеу үшін, әлеуметтану, әлеуметтік психология, биография, герменевтика және т.б. пәндер байланысын қолдану өте негізді. Музей әлемінің шекараларын кеңейту және оған мәдени мұра объектілерінің кең ауқымын қосу тұрғысынан мәдени көзқарас ерекше маңызға ие. Бұл пәндердің табиғи ортада және белгілі бір уақыттағы қоғамда белсенді жұмыс істеу кезеңінде атқарған ролін зерттеуге ерекше назар аударылады. Музей тақырыбының семантикасын және ол бейнелейтін тарихи процестер мен құбылыстарды анықтауға байланысты. Осылайша, музеология тұрғысынан пәнаралық байланыс әлемді түсінудің жаңа тәсілдері материалдық мұраны жан-жақты зерттеуге және музей экспонаттарында кодталған ақпаратты олардың өмір сүру дәуірінің әлеуметтік-мәдени контекстін оқып, олардың мәні мен мақсатын белгілеу үшін тарихи және мәдени түсіндіру мақсатында алуға мүмкіндік береді. Сонымен, музеологияның пәнаралық өзара әрекеттесу кеңістігіндегі орны бірқатар факторлар мен жағдайларға байланысты. Біріншіден, музей профильдері білімнің барлық дерлік салаларымен байланысты: геология, минералогия, биология, палеонтология, зоология, тарих, антропология, этнология, өнертану, әдебиеттану және т. б. екіншіден, музейде әртүрлі тәжірибелік іс-шаралар жүзеге асырылады

коммуникациялық, педагогикалық, көркемдік, оның ішінде дизайн, консервация және қалпына келтіру, ақпараттық-компьютерлік, басқару, маркетинг және т. б. зерттеудің әртүрлі түрлеріне және ғылыми негіздемеге мұқтаж. Сонымен, тарих, өнер тарихы, әдебиет тарихы, жаратылыстану ғылымдары, ең алдымен, музей коллекцияларының немесе музификацияланатын мәдени және табиғи мұра объектілерінің мазмұнын зерттеуге бағытталған. Физика, химия, биология және басқа ғылымдар оларды зерттеу, сақтау және қалпына келтіру технологияларын жетілдіруге қатысады (Мастеница, 2011, 6–9). Музеологиялық зерттеулер музейлердің әлеуметтік-мәдени миссиясы, институционалдық модельдерді талдау, музей этикасы саласындағы ғылыми ойларды ынталандыруға бағытталған. Жаһандану қарқыны сөзсіз ғылымдағы интеграциялық процестердің өсуіне әкеледі, бірақ ондағы ғалымдардың жеке көзқарастарымен, әртүрлі ғылыми мектептердің дәстүрлерімен байланысты саралаудың болуы мен дамуын жоққа шығармайды. Құрылымдық өзгерістердің сыртқы модификацияларының әртүрлілігі музеологияның проблемалық саласында байқалатын әдіснамалық сипаттағы трансформацияның жалпы, терең процестеріне негізделген. Әлеуметтік және гуманитарлық білімнің синтезі және музеологиялық қоғамдастықтың гетерогенділігі музеологияның қазіргі даму кезеңінің шешуші проблемасы болып көрінеді. Бүгінгі күні ол музей саласы туралы теория мен сыни ойдың барлық жетістіктері мен күш-жігерін қамтитын кең өріс деп түсіндіріледі. Осы саланың жалпы сипаттамасы адам мен шындық арасындағы нақты қатынас ретінде анықталуы мүмкін, олар нақты және тікелей сенсорлық байланыс арқылы түсінуге болатын нәрсені құжаттау арқылы көрінеді (Зверева, 2001, 7–15). Қазіргі таңда, музеология өзінің мәртебесін нығайтудың және әлеуметтік-гуманитарлық білім кеңістігінде өз орнын табудың жаңа кезеңінен өтіп жатыр деп айтуға жеткілікті негіз бар. Осыған байланысты гуманитарлық зерттеулердің субъективтілігіне ерекше назар аудару қажет. Оны тек проблема ретінде ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-гуманитарлық білімдегі жағдайды жаратылыстану және нақты ғылымдардағы жағдайдан түбегейлі ажырататын ресурс ретінде қарастырған жөн. Музей, кез келген гуманитария сияқты, өз субъективтілігіне және оның мәселелеріне жауапкершілікпен қарауды, еріксіздікті мойындауды және зерттеушілердің әртүрлі көзқарастары мен мүдделері арасындағы диалогтың қажеттілігін көрсетеді. Бұл жалпы гуманитарлық және әлеуметтік білімдегі, әсіресе музеологиядағы гуманитарлық дискурстың біріктіруші негізі болуы мүмкін (Перлов, 2012, 167–179). Музей функциялары өзіндік рефлексиялық ойлау дағдыларын дамытуға, сондай-ақ белгілі бір пәндік материал, түсіндірме схемалар мен болжамды модельдер жасауға бағытталуы керек. Пәнаралық байланыс шеңберіне музейдің білім беру процесінде мәдени құндылықтардың қайнар көзі, жалпы мәдени құзыреттілікті дамыту құралы ретінде пайдалану мүмкіндігі кірді. Музей педагогикалық жүйе ретінде, білім беру мен тәрбиелеу процесінде, балалар мен жасөспірімдердің, халықтың әр түрлі санатында жалпы мәдени ортада маңызды. Мәдени кеңістікті игеру тәжірибесімен, оқу деңгейімен, тәрбиемен және дамумен шартталған, танымдық, дүниетанымдық, өмірлік, кәсіби сипаттағы мәселелерді шешуде бағалау критерийлері ретінде мәдени байланысты қолдануға бағытталған білім алушының жеке басының интегративті қабілеті ретінде анықталады (Сергеева, 2001, 14-16). Ортаның қабылдауының, есте сақтауының, ойының, тілінің, қиялының қалыптасуы мен дамуы процесі құндылық-бағдарлық және коммуникативті, белсенді құрамы мәдени пәнаралық бірлігін, тұтастығын құрайды. Пәндердің бағыты, сипаттамалары, олардың белгілері мен көрсеткіштері осы көп қырлы құбылысты түсінуге және жалпы мәдени құзыреттілікті дамытудың педагогикалық табысты жолдарын жобалауға ықпал етеді. Мәдени құндылықтарды сақтау және тарату көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар жалпы пәнаралық байланысты дамыту құралы ретінде музейдің мәні мен мақсаты мәдени құзыреттілігін дамыту үшін музей мен пәнаралық байланыстың білім беру әлеуеті жоғары екендігі белгілі. Сонымен қатар, дамыған мәдени кеңістік музей мен пәнаралық байланыс элементтерін білім беру процесіне қосу арқылы кеңейіп, мәдени, танымдық, дүниетанымдық, өмірлік және

кәсіби мәселелерді шешуде бағалау критерийлері ретінде қолдануға ықпал ететіндігі анық (Шляхтина, 2005, 23-34).

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер

- Алешина Т. А. Музей как феномен культуры: автореф. дис. канд. филос. наук. – Ростов н/Д, 1999. С. 18-27.
- Волькович А. Ю. Музейная экспозиция как семиотическая система: автореф. дис. канд. культурологии. – СПб., 1999. С. 20-23.
- Зверева Г.И. Роль познавательных поворотов второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода и изучение культуры в России 1990-х годов. – М., 2001. С. 7-15.
- Калугина Т. П. Музей как феномен культуры: автореф. дис. ... д-ра филос. наук. – СПб., 2002. С. 18 – 24.
- Ключевые понятия музеологии // сост. Andre Desvallees, Francois Mairesse / пер. на рус. яз. А.В. Урядниковой. М., 2012. С. 5-8 .
- Мастеница Е.Н. Интерпретация культурного наследия в музее: гуманитарный дискурс // Вестн. Санкт-Петерб. гос. ун-та культ. и иск. 2011. № 3. С. 6-9.
- Мосолова Л.М. Культурология в системе современного образования: философско-онтологические основания [электронный ресурс]. – URL: <http://do.gendocs.ru/docs/index-160001.html>. С. 1-2 .
- Перлов А.М. Культурология и междисциплинарность в базовых представлениях профессиональных сообществ // Ex Cathedra: современные методы изучения культуры: сб. ст. / сост.: О.В. Гавришина, Ю.Г. Лидерман, М.С. Неклюдов, А.А. Олейников. М., 2012. С. 167-179.
- Плохотнюк В. С. Семиотические проблемы исторического знания и музейной коммуникации: автореф. дис. канд. филос. наук. Ростов н/Д, 2000. С. 231.
- Сергеева Г. П. Семантическая структура музейной экспозиции: цикл и цикличность: автореф. дис. ... канд. культурологии. СПб., 2001. С. 14-16 .
- Шляхтина Л. М., Мастеница Е. Н. Музеология и ее методы в системе социально-гуманитарных наук //Факты и версии: Историко-культурологический альманах. Исследования и материалы. 2005. С. 23-34.

¹ **АЙТҚҰЛ Хамит Амантайұлы,**

PhD докторант,

² **БАЙСАБАЕВА Айгерим Даулетқызы,**

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы

¹khamit.boray@mail.ru, ²aigerim1188@list.ru

Есік, Қазақстан

¹ **ВАЛЕЕВ Адилет Галиканович, PhD экология,**

² **ТӨЛЕМИСОВА Динара Қашқынбайқызы, х.ғ.к.,**

Алматы технологиялық университеті

²tolemisova@mail.ru

Алматы, Қазақстан

РАХАТ ШАТҚАЛЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ГЕОМОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Abstract. The studied archaeological complex Rakhat is located on the floodplain terraces of the river Kemer on the northern slope of the Zailiyskiy Alatau ridge of the Almaty region, along the Forest Gorge Road between the cities of Talgar and Issyk. The Rakhat archaeological complex is a unique mountain valley in which you can trace the history of the region from the Stone Age to the late Middle Ages on a small territory. This article presents some of the results of geomorphological studies conducted in the middle part of the Rakhat River Valley, in the south between the high-altitude valleys and The Big Almaty canal in the Northwest and the modern channel of the Issyk River in the Northeast.

Key words: Rahat complex, geomorphological, valley, territory.

Аннотация. Исследуемый археологический комплекс Рахат-расположен на пойменных террасах реки Рахат, на северном склоне хребта Заилийского Алатау, Енбекшиказахского района Алматинской области, вдоль ущелья Орман, между городами Талгар и Иссык. Археологический комплекс Рахат-это уникальная горная долина, в которой можно

проследить историю региона от каменного века до позднего средневековья на небольшой территории. В данной статье представлены некоторые результаты геоморфологических исследований, проведенных на территории средней части долины реки Рахат, между высокогорными долинами на юге и Большим Алматинским каналом на северо – западе и современным руслом реки Иссык на северо-востоке.

Ключевые слова: комплекс Рахат, геоморфологический, долина, территория.

Іле Алатауының солтүстік баурайын зерттеу тарихы 100 жылдан асады. Тарихи-мәдени тұрғыдан алғанда бұл өңір Орталық және Орта Азияның екі жаһандық аумағының түйіскен жерінде орналасқан. Қолайлы климаттық жағдайлар барлық тарихи дәуірлерде аймақтың тығыз қоныстануын, ал географиялық орта өмір сүру және экономикалық қызмет жағдайларына бейімделу формаларының алуан түрлілігін анықтады. ХІХ ғасырдың ортасында алғашқы зерттеулер осы аймақтың табиғи байлығын ғана емес, сонымен қатар, көптеген археологиялық ескерткіштердің бар екендігін көрсетті.

Көптеген обалар, петроглифтер, ежелгі қоныстар мен ортағасырлық қала жұрттарының іздері бұл аймақтың іс жүзінде бүкіл тарихи кезеңде мекендегенін көрсетті. Мұнда археологиялық нысандардың көп шоғырлануы тау аймағының өмір сүру және шаруашылық жүргізу үшін тартымды жағдайларына байланысты. Іле Алатауы Тянь-Шань тау жүйесінің солтүстік жоталарының бірі болып саналады. Солтүстік беткейлері жазыққа қарайды, оның тау бөктері құнарлы топырақтармен және көптеген су көздерімен сипатталады.

Негізгі бөлу жотасының абсолютті биіктігі 4500-5000 м. жетеді (Чупахин, 1987, 125). Іле Алатауы жотасының ең биік нүктесі – Талғар шыңы (5017 м.) – оны ұзындығы бойынша екіге бөледі – Шығыс (Шелек өзеніне дейін 130 км) және Батыс (Шу өзеніне дейін 150 км). Жотаның тау шыңдарының биіктігі оның шеттеріне қарай Шелек ауданында 2300 м-ге дейін, Шу алқабында 2000 м-ге дейін және одан төмен төмендейді. Іле Алатауының осы бөлігіндегі өзен желісі Іле өзеніне құятын Іле өзеніне жатады. Балқаш тау өзендерінің көздері 3000 м-ден астам биіктікте жатыр, негізгі қорегі – мұздық, бірақ атмосфералық жауын-шашын мен жер асты сулары олардың режиміне үлкен әсер етеді. Асы өзенін қоспағанда, мұздықтармен қоректенетін барлық өзендерде көлденең меридионалды аңғарлар бар.

Іле Алатауының солтүстік беткейлерінің күрт континентальды климаты өте жоғары ылғалдылыққа ие, бұл тау бөктері мен тау аралық алқаптарда телімді және ирригациялық егіншіліктің дамуын көрсетеді. Жауын-шашынның жылдық мөлшері 500-650 мм-ге жетеді, олардың көпшілігі көктем мен жазда түседі. Биік геожүйелердің сыртқы және ішкі құрылымын құрайтын тән топырақтар – сұр топырақтар, таулы қара топырақтар, таулы орман (қара түсті), таулы шалғынды субальпілік және таулы шалғынды шөпті-шымтезек, альпілік шымтезек топырақтар (Чупахин, 1987, 126). Іле Алатауының солтүстік беткейінің шығыс бөлігінде 1400-1500-ден 2500-2800 м-ге дейінгі абсолюттік биіктікте орта таулы орманды-шалғынды-далалық геожүйе жақсы дамыған (Чупахин, 1987, 128). Шыршалары батан мұнда мезофильді шалғынның учаскелерімен ауысады. Шығыс аудандарда қылқан жапырақты өсімдіктердің таралуының жоғарғы шегі 2900-3000 м-ге жетеді (солтүстік беткейінің шатқалдары мен жұмсақ беткейлері бойымен).

Сирек шырша ормандары аршаның жатаған түрлерімен бірге кездеседі. Солтүстік Тянь-Шань шыршалы ормандарының астындағы топырақ қарашірік қабаты 35-тен 65 см-ге дейін, шөп жамылғысының құрамына және қарашіріктің мөлшері 20%-ға дейін болатын таулы орманды (қара түсті). Ағаштардың орташа биіктігі 25-30 м, жеке үлгілері 40 м-ге жетеді, 1800 м-ге дейінгі аймақта алма, өрік, түрлі бұталардың (итмұрын, бөріқарақат, долана және т.б.) жапырақты орман белдеуі байқалады. 1600 м. биіктікте Көктерек басым бола бастайды және жалғыз алма ағаштарымен араласқан шыршалардың шағын топтары да пайда болады. Бұл ормандардың астындағы топырақ қатты сілтіленген және аздап тозған таулы қара топырақтар. Орташа таулы орманды аймақтың шөп жамылғысы өте гетерогенді. Ең көп таралған шөпті шырша орманы, онда өсімдіктердің 70-ке дейін түрі бар, ондағы өсімдіктер нашар дамыған және сирек кездесетін тау шетені, итмұрын, үшқат бұталарынан тұрады.

Шөпті шырша ормандары негізінен 2000-2300 м. биіктікте байқалады, 2300-2400 м-ден жоғары, негізінен солтүстік беткейлерде мүк шыршалары жиі кездеседі. Көптеген жағдайларда топырақтың 10-12 см. қабаты бар мүкпен үздіксіз жабылуы байқалады. Жотаның альпілік ландшафты аймағының субальпілік және альпілік шалғындары жайылымдық мал шаруашылығында жақсы жазғы жайылым ретінде қызмет етеді. Олар мол шабындық жерлер. Жайылымдық жерлерде шалғынды кеңістіктер ерекше құнды, мұнда бедердің салыстырмалы жазығы оларды ұсақ, ірі қара малға ғана емес, жылқыларға да пайдалануға мүмкіндік береді. Мұнда жайылымдық мал шаруашылығы малды қорада ұстаумен үйлеседі, ал табиғи жағдайлар далалық жем-шөп өндіруге де мүмкіндік береді (Чупахин, 1987, 135).

Іле Алатауының солтүстік баурайларының, оның ішінде Рахат шатқалының аумағын зерттеу, ежелгі адамдардың табиғи жағдайларды өз қажеттіліктері үшін толық пайдаланғанын көрсетті. Тіршілікті қамтамасыз етудің маңызды мәселесі тұрғылықты жерде судың болуы болып табылады. Кейбір елді мекендер қазіргі бұлақтарға жақын орналасқан. Арықтар бойынша су ежелгі қоныстардың аумағына тікелей жеткізілетін тұрақты жағдайлар анықталды. Ірі өзендердің аңғарларында ежелгі қоныстар көбінесе құрғақ шұңқырларда немесе бұлақтардың жанында, соның ішінде бүгінгі күнге дейін жұмыс істейтін бұлақтарда орналасқандығы атап өтуге болады.

Ежелгі қауымдастықтар мен аймақтың табиғи ортасының өзара әрекеттесу процесі тас дәуірінен бастау алады. Іле Алатауының тау бөктеріндегі аймағында Есік тарихи-географиялық ықшамауданының адамдардың ежелден өмір сүргенін айғақтайтын Рахат тұрағы белгілі (Джасыбаев, Ожерельев, Мамиров, 2018, 215-223).

Рахат өзенінің аңғары солтүстік Тянь-Шань жотасы болып табылатын Іле Алатауының солтүстік сілемдерінен бастау алады. Рахат өзені бассейнінің аумағы шығысында Есік өзенінің бассейнімен, батысында Қайназар өзенінің бассейнімен шектеседі. Рахат өзенінің тау бөктеріндегі жазығы ауыл шаруашылығы қажеттіліктеріне (суармалы егістіктер мен жайылымдар) пайдаланылады, жазықта Рахат елді мекендерінің жерлері және Саймасай ауылынан төменгі ағысы, сондай-ақ, Есік қаласы аумағының солтүстік-батыс бөлігі орналасқан. Рахат және Қайназар өзендері Іле Алатауының солтүстік беткейіндегі жауын-шашын және жер асты суларымен қоректенетін тау алды өзен түріне жатады. Олар мұз белдеуінен едәуір төмен (3000 м-ден төмен) орналасқан бұлақтардан бастау алады. Бұл, ұзындығы 15 км аспайтын тік құламалы және жылдам ағысы бар шағын тау өзендері. Су тасқыны көктемде, қысқы қардың еруімен қуатты болады, бірақ қысқа мерзімді (Жандаев, 1972, 160). Жазда өзен ағыны жалғасады, өзен суы егістікпен малды суаруға пайдаланылады, сонымен қатар жақын маңдағы елді мекендердің тұрғындарын ауыз сумен қамтамасыз ету үшін суды жоғарыда жинақтайды. Төменгі тау алды алқап аймағында өзен арнасы екі тармаққа бөлінеді – батыс және шығыс. Батыс су ағыны Рахат ауылының ауыл шаруашылығы қажеттіліктерін сумен қамтамасыз етуге бағытталған, ал шығыс су арнасы Өрікті ауылының ауылшаруашылық су тұтынуын қамтамасыз етеді. Зерттелетін аумақтың солтүстік шығысында Есік өзенінің аңғары ағып жатыр. Бұл мұздықпен қоректенетін және айтарлықтай су жинайтын бассейні бар үлкен, терең ағысты тау өзені.

Зерттелетін аумақтың қазіргі бедер бетінің сипаттамаларын зерттеу үшін қор картографиялық материалдары, ғалымдардың ғылыми еңбектері талданды: Үлкен және Малая Алматы бассейндерінің таулы және жағалау беткейлерінің деформациялары (Колотилин, 1961, 155), Іле Алатауының тау етегі аймағының инженерлік-геологиялық жағдайлары (Колотилин, Бочкарев, Антоненко, Новицкий, 1967, 140), бедердің даму тарихы мен геоморфологиялық құрылымы (Вислогузова, Владимиров, Гуськова, Медеуов и др., 1991, 176), Іле Алатауының геоморфологиясы (Жандаев, 1972, 160) және т.б.

Сондай-ақ, Airbus сандық бедер моделі (кеңістіктік ажыратымдылығы 24 метр), PlanetScope мультиспектрлі спутниктік суреттері Dove миссиясы (ажыратымдылығы 3 м), сондай-ақ, жаяу далалық бақылау деректері қолданылды. Олардың негізінде Рахат өзені алқабының және оған іргелес аумақтың қазіргі заманғы бедерінің картасы (1-сурет),

морфометриялық жағдайлардың карталары-гипсометрия (2-сурет), бедердің еңісі (3-сурет), бедердің экспозициясы (4а,б-сурет), эрозиялық желі (5-сурет), Рахат өзені алқабының процестерінің картасы (6-сурет) жасалды.

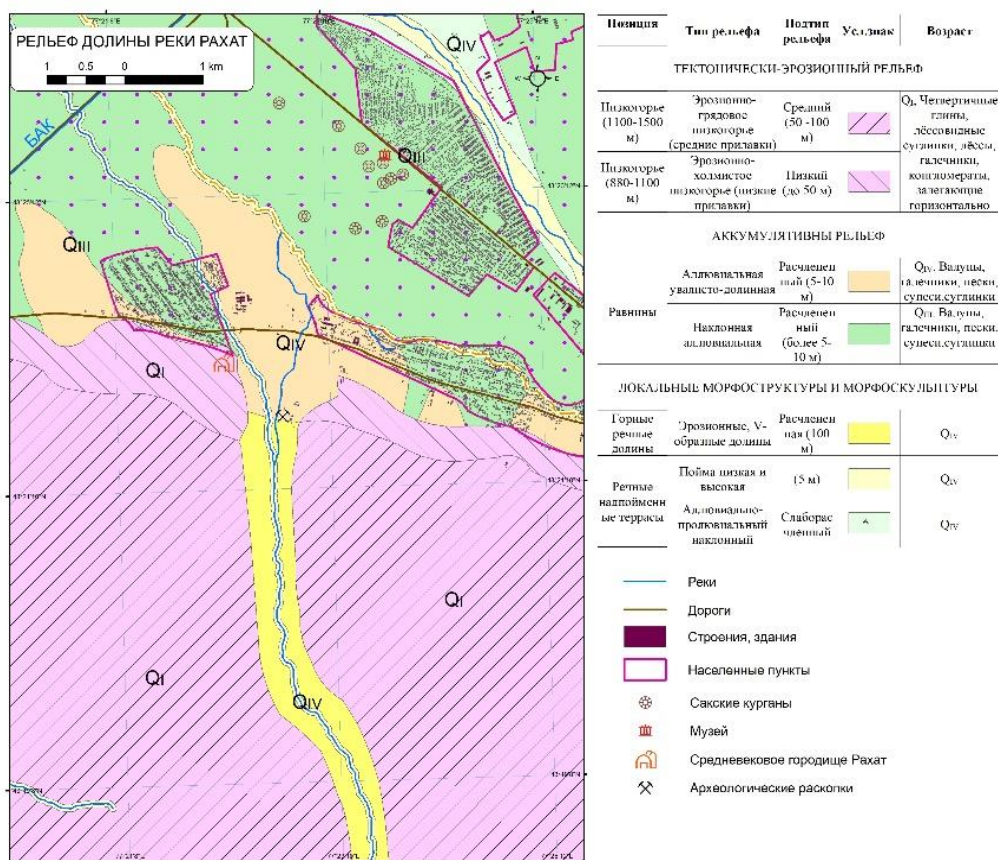
Бедер. Іле Алатауы территориясының геоморфологиясы жоғарыда аталған ғылыми әдебиет авторларының ізімен жеткілікті түрде жан-жақты зерттелген. Бедердің морфоқұрылымы мен типологиясы, өзен аңғарлары және олардың дамуы сипатталған. Бедер типологиясына қатысты ғалымдардың қортындылары мен тұжырымдары сәйкес келеді. Н.Ф. Колотилин тау етегі бедерінің негізгі түрлері мен пішіндерін жасауда (тау алды жазықтар және шығару конусы) негізгі рөлді үш процеске жатқызады: тектоника, аккумуляция және эрозия. Сондықтан, морфогенетикалық тұрғыдан автор тау бедерін тектоникалық-аккумулятивті-мүсіндік деп қарастырады. Нәтижесінде автор атап өткен:

- тау етегінің жоғарғы сатысы және төменгі тау етегі сатысы бар сатылы тау етегінің ауданы.

- тау етегіндегі шлейфтер ауданы және еңіс жазығы бар еңіс тау етегіндегі жазық (Колотилин, 1961, 155).

М.Ж. Жандаев Іле Алатауындағы екі кешенді де анықтады. Бұл, оң тектоникалық қозғалыстардың денудациялық факторлардан басым болуы нәтижесінде дамитын бедер түрлерінің жиынтығымен сипатталатын эрозиялық-тектоникалық (таулық) кешен. Ал, аккумулятивті-тектоникалық (жазық), мұнда теріс қозғалыстар басым (Жандаев, 1972, 160).

Жалпы алғанда, олар келесі көзқараста сәйкес келеді: жер бетінің даму заңдылықтары мен формаларының генетикалық байланыстарын көрсететін алуан түрлі және күрделі бедер формаларын жіктеуге немесе жүйелеуге. Біріктірілген тәсіл бедерді жіктеу кезінде бедердің генезисін, жазылуын және жасын ескеруді көздейді. Бұл тәсіл зерттелетін аумақтың бедерін типтеу және қазіргі бедер картасын жасау үшін қолданылды (1-сурет).

1-Сурет. Рахат өзенінің аңғарындағы Іле Алатауының солтүстік беткейінің бедері

Тектоникалық-эрозиялық және аккумулятивті бедер анықталып, жергілікті морфоқұрылымдар мен морфомүсіндер анықталады. Барлығы 7 бедер түрі анықталды: тектоникалық-эрозиялық төбелер мыналарды қамтиды – эрозиялы-төбелі аласа таулар (50 м-ге дейін аласа тау алды алқаптар) және эрозиялы-жүйекті аласа таулар (50-100 м дейінгі орташа тау алды алқаптар); аккумулятивті – аллювийлі жоталы-алаңды жазық және еңіс аллювиалды жазық; жергілікті морфоқұрылымдар мен морфомүсіндер – өзеннің жайылмалық террасалары: аласа және биік жайылмалар; Есік өзенінің аңғарындағы аллювиальды-пролювиалды еңісті, сондай-ақ Рахат өзенінің эрозиялық V-тәрізді тау өзен аңғары.

Эрозиялық-жүйекті аласа таулар (орташа тау алды алқаптар 50-100 м дейін)

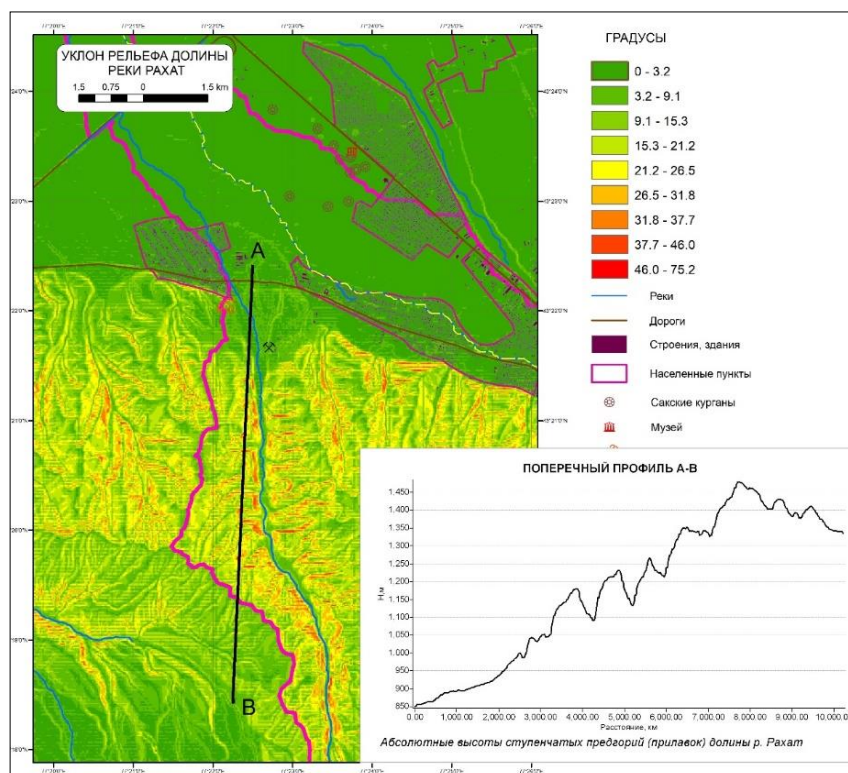
Тау алды алқаптар төменгі және жоғарғы тау етегіндегі сатыларға жіктеледі, бедерде екі морфологиялық шектелген қырлар арқылы көрсетіледі (2, 3-сурет) (Колотилин, Бочкарев, Антоненко, Новицкий, 1967, 140). Ортаңғы тау алды алқаптардың абсолютті биіктіктері төменгі тау алды алқаптарға қатысты күрт артады 1200-1500 метр. Тау етегінің жоғарғы сатысы 1100 ден 1600 м дейін орналасқан, төменгі тау алды алқаптардан биіктігі 100 ден 200 метрге дейін кертпешпен бөлінген. Морфологиялық жағынан тау етегіндегі екі саты да тегіс өзен аралық келбеті өзен аңғарларымен бөлінген аласа тауларға жатады. Өзен аңғарларының эрозиялық кірекесулердің тереңдігі 200-250 м жетеді. Жоғарғы тау алды алқаптардың оң пішіндері – жүйектер, төменгілері – құлама етектермен, өзен аңғарларымен, жыралармен, жырай және сайлармен бөлінген.

Тау алды алқаптар сары топырақты саздақтардан, ал 20-30 м тереңдікте флювиогляциалды жұмыр-қойтастардан (қойтас және құм-қиыршықтас жинақтары) түзілген. Тау алды алқаптардың пайда болуының бастапқы беті неогеннің аяғында және төрттік дәуірдің басында қалыптасқан аккумулятивті тау етегіндегі жазық болды. Ерте төрттіктің аяғында және ортаңғы төрттік дәуірінде олар көтерілістерге қатысып, қарқынды эрозияға және бөлшектенуге ұшырап, тау етегіндегі төбешіктер – тау алды алқаптарды құрады. Тау алды алқаптардың жасы, ерте орта төрттік дәуірге жатады (Вислогузова, Владимиров, Гуськова, Медеуов и др., 1991, 176).

Төменгі тау етегінде бедердің еңістігі 3,2 ден 21,2 градусқа дейін басым болады. Еңістің морфометриялық көрсеткіштері 21,2 ден 26,5 градусқа дейінгі мәндердің басым болуымен жоғарғы тау бөктерінде (тау алды алқаптарында) 75,2 градусқа дейін ұлғаяды (3-сурет) Іле Алатауының таулы бөлігі сатылы тау бөктері аймағынан (1600 м) жоғары басталады.

Эрозиялы-төбелі аласа таулар (50 м дейін аласа тау алды алқаптар)

Төменгі тау етегінің сатысы тау етегіндегі шығару конусынан 30-50 м биіктікке ие, ені 0,5 тен 2,0 км дейін (Колотилин, Бочкарев, Антоненко, Новицкий, 1967, 140). Төменгі тау етегінің сатысын эрозиялы-төбелі аласа таулар алып жатыр және жотаның солтүстік беткейінің етегіндегі бедерде айқын көрінеді. Бұл жолақтың ені 1-3 км, орташа салыстырмалы биіктігі 100-200 м. Бедердің оң пішіндері солтүстікке қарай жалпы еңісі тегіс немесе сәл төбелі беткейлі аласа таулар болып табылады. Олар өзендермен және көптеген уақытша су ағындарының сайларымен бөлінген, көптеген жыралар, бастапқы жүйектің шайылуы, шөгу мен көшкін процестері анық көрінеді. Жандаев оның беті тегіс, кейбір жерлерде эрозиямен қатты жарылғанын атап өтеді (Жандаев, 1972, 160).

2-Сурет – Бедердің еңісі аясында Рахат өзені аңғарының тау бөктеріндегі сатыларының көлденең профилі (тау алды алқаптар)

Зерттеу аумағындағы, тау бөктеріндегі шлейфтің оңтүстігінде абсолютті биіктігі 880 ден 1100 метрге дейінгі, ені 2-2,5 км дейінгі төменгі тау алды алқаптардың негіздері орналасқан, олар беткі құрылымның өзіндік ерекшеліктерімен ерекшеленетін сатылы тау бөктерін (тау алды алқаптар) құрайды. Төмен тау алды алқаптардың беті жайылымдық жерлер үшін пайдаланылады. Шалғынды өсімдіктер шамадан тыс жайылымнан және тапталуынан айтарлықтай тозған. Кейбір аудандарда қара топырақтың қабаты іс жүзінде өсімдіктермен бекітілмеген. Солтүстік экспозицияларда бұталар мен сирек ағаш өсімдіктері өседі. Төменгі тау алды алқаптар шаруашылық қызметте айтарлықтай қарқынды пайдаланылады, бұл көптеген антропогендік бедер пішіндерімен және жерді ұтымсыз пайдаланудың жанама белгілерімен дәлелденеді.

Аллювийлі жоталы-алқапты жазық

Тау астындағы еңісті жазық тұрақты және уақытша су ағындарын шығару конустарының бірігуі нәтижесінде пайда болады. Тау асты жазығының бедері аллювиалды жазықтың беткейлерімен салыстырғанда бетінің тік еңісіне байланысты бедерде айқын көрінеді. Шығару конустарының беттері жайпақ төмен түсулермен кезектесіп отырады. Шығару конустары қиыршық тасты материалмен жинақталып, сары топырақты саздақтармен жабылған. Тау асты жазығының шөгінділері құмды-сазды және сары топырақты тәрізді. Генезис бойынша олар әртүрлі: пролювиалды, аллювиалды және делювиалды, бірақ көбінесе бір-бірімен үйлеседі (Вислогузова, Владимиров, Гуськова, Медеуов и др., 1991, 176.; Колотилин, Бочкарев, Антоненко, Новицкий, 1967, 140).

Жазықтың күрделі бедерлік құрылымы бар, ол аумақтың морфоқұрылымдық ерекшеліктері мен су ағындарының белсенділігінің салдары болып табылады. М.Ж. Жандаев атап өткендей, таулы жазықта инверсиялық қозғалыстар орын алады, сондықтан ландшафт біршама көтеріліп, қарқынды түрде бөлінген (Жандаев, 1972, 160).

Гипсометриялық тұрғыдан жоталы-алқапты жазық 820-дан 990 м дейінгі абсолютті биіктік диапазонында орналасқан. Оң бедерді пішіндер солтүстік бағытта созылған жазық жүйектермен, жоталармен және төбелермен ұсынылған. Кейбір жерлерде олар аңғармен

бөлек төбешіктерге бөлінеді, солтүстікке және оңтүстікке қарай шығару конусы басында, жоталар кенет аяқталады. Жазық, далалық шөптесін өсімдіктер аңғар түбінде қарағаш өседі. Кейбір жерлерде үстіңгі бөрікбас жүйектермен жоталардың бетінен шығып тұрады, сондықтан салыстырмалы биіктік диапазоны 5-10 метр аралығында болады. Мұнда қазіргі заманғы зират, сондай-ақ, ежелгі обалар мен ежелгі қоныс орындары бар бірнеше жоталы тегіс аумақтар бар. Жоталар мен қыраттардың арасында еңістеу сайлар немесе құрғақ аңғарлар бар. Рахат өзенінің аңғары кең, 250-350 м дейін, тегіс, тереңдігі 5 м дейін. Жазықтың оңтүстік шетіне таулы өзеннің шығару конусы салынған.

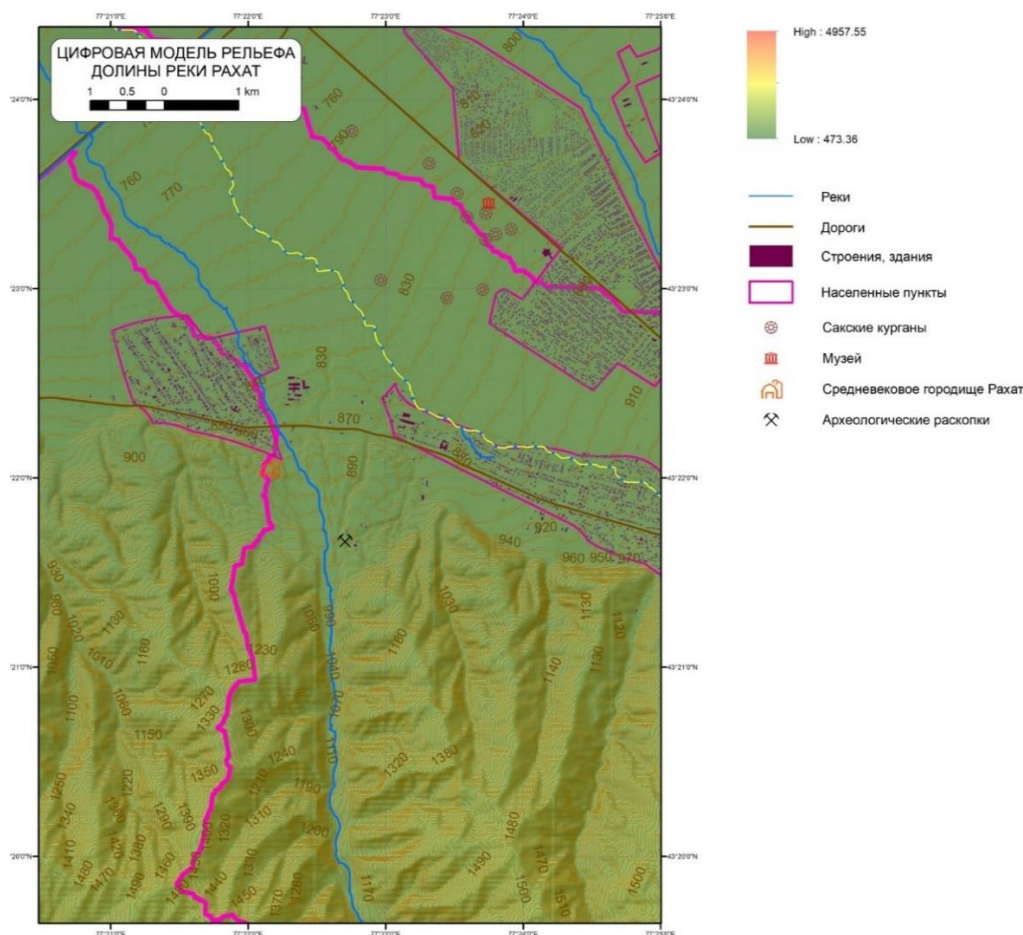
Көлбеу аллювиалды жазық (шығару конусы)

Онда Есік, Рахат, Өрікті, Қайназар елді мекендері, сондай-ақ, біздің дәуірімізге дейінгі 2000-2500 жылдарға жататын археологиялық ескерткіштер – обалар бар. Негізінен, жазық солтүстік пен солтүстік-батысқа қарай аздап еңісі бар тегіс беткейге ие. Жазықтың бедері өзен аңғарлары мен жыралармен, сондай-ақ, бедердің жасанды теріс және оң түрлерімен: малтатас карьерлерімен, үйінділермен, арықтармен, каналдармен, жолдармен және тұрғын үй құрылыстарымен күрделенген. Есік, Рахат өзендері және уақытша су ағындары тау етегінде аллювиальды-пролювиалды материалдың үлкен массасын таулы жазығында орналасқан шығару конусы түрінде орналастырады. Бұл материал жинақталғанда, ол конустардың өлшемін арттырады, содан кейін олар үздіксіз шлейфті қалыптастыру үшін біріктіріледі. Конустардың мөлшері өзендердің қуатына пропорционалды.

Абсолютті биіктіктің ең төменгі белгілері жазықтың солтүстік бөлігінде орналасқан. Өзен жайылмаларының беттері мұнда 754-781 м биіктікте орналасқан. Тау бөктеріндегі шлейфтің гипсометриялық биіктігі оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай, Есік өзенінің аллювиалды шығару конусының абсолютті биіктігінен (860-920 м) Рахат өзенінің аңғарына қарай (720-750 м) төмендейді (3-сурет). Морфометрияның бұл сипаттамалары аллювиалды жазықтың аккумулятивті шөгінділері зерттелетін аумақта Есік өзенінің қатты ағынымен жасалғанына сәйкес келеді. Есік өзенінің көлбеу аллювиалды жазығының қазіргі контурларының ұзындығы 15 км дейін жетеді. Бұл аллювийлі жазық Есік өзенінің сол жағында орналасқан және өзеннің сол жағынан солтүстік және солтүстік-батыс бағытта аздап еңіске ие. Еңіс таулы жазықтың қазіргі бедері негізінен орта және кейінгі антропоген шөгінділерінен қалыптасқан.

Рахат өзенінің эрозиялық V-тәрізді таулы өзен аңғары

Алқап аласа тауларда орналасқан және Рахат өзенінің эрозиялық белсенділігінің нәтижесі болып табылады. Өзеннің бастауы су алабының биіктігі 3000 м сәл асады (Рахат тауы). Зерттеу аумағына Іле Алатауы жотасының аласа таулары ғана кіретіндіктен, бойлық бейін бойынша биіктік айырмашылығы небәрі 300 м, 1180 метрден 860 метрге дейін құрайды. Эрозиялық V-тәрізді өзен аңғары кейбір жерлерде тереңдігі 200 метрге дейін шатқалды құрайды. Олар алқаптың кеңейтілген бөліктерімен кезектесіп отырады, онда аккумулятивті шөгінділер пайда болады және алқап трапеция тәрізді болады. Таулы өзендердің арналарына жазық өзендерде кездесетін барлық морфологиялық элементтер тән: ерелендер, өзен иірімдері, қайраңдар, аралдар, шығанақтар және т.б. Алқаптың оң жағында қара жол және оң жақта тау соқпағы бар. Алқап негізінен жабайы жемісті ағаш-бұта өсімдіктерімен өте тығыз жабылған: өрік, бөріқарақат, алма ағашы, долана, итмұрын және т.б. Төмен таулардың беткейлері тік болғанымен, олар өсімдіктермен бекітілген, тек кейде сол жақта топырақтың бұзылуы кездеседі. Аңғардың шығысында оң жақ бетінде екі терраса бар.

3-Сурет – Зерттеу аумағының гипсометриясы

Жайылма аласа және биік

Бедердің бұл түрі тұрақты су ағындарына, Рахат, Есік өзендеріне, сондай-ақ Есік өзенінің ежелгі аңғарына немесе оның сол тармағына сәйкес келеді. Аласа таулы бөлігінде жайылмалар қиыршық тастар мен қойтастардан тұрады. Рахат өзенінің жайылмасының ені 5-7 метрден аспайды және ағынға байланысты. Оның жазық бөлігімен салыстырғанда бойлық биіктік айырмашылықтары өте тік. Шығару конусы аймағында олар кеңейеді, содан кейін тарылып, қайтадан су ағындарының кішігірім арналарына айналады немесе мүлдем жоғалады, өйткені су тасты-қиыршық тас қалыңдығына сүзіледі, сонымен қатар, өзеннен суару үшін айтарлықтай су алады. Шығару конусының жоғарғы жағында өзен арнасы екі тармаққа бөлінеді. Сол жақ тармақ негізгі арнаға, ал оң жақ Өрікті ауылына қарай бағытталады және Есік өзенінің ежелгі арнасының сол саласы болып табылады. Шығару конусының жайылмаларындағы шөгінділер малтатас, жұмыр тас, қойтастар, сондай-ақ, төменгі тау алды алқапта бүйірлері шайылған орындарындағы саздақтар. Аллювиалды жазықта жайылмалар негізінен ені 5-7 метрден аспайтын ұсақ түйіршікті шөгінді жыныстардан тұрады.

Есік өзенінің жайылмалары зерттеу ауданына, аллювиалды жазықтағы 4 км учаскеге, саяжай ауданына кіреді. Жазықта төменгі жайылма 100-150 метр аралығында өте кең, ал биік жайылма 250-ден 350 метрге дейін жетеді. Аллювиалды шөгінділерден қойтасты-қиыршық тас материалымен жинақталған. Сол жақ бет тереңдігі 10 метрге дейін тік еңіске ие, қарама-қарсы оң жағы 5 метрден аспайтын тереңдікпен еңістеу. Жайылмалардың тереңдігі 1-2 метр. Қазіргі уақытта Есік өзенінің ежелгі арнасының жайылмалары ағынды сулардың болмауына байланысты Өрікті ауылының тұрғын алабымен белсенді түрде салынып жатыр.

Есік өзені аңғарындағы аллювиалды-пролювиалды көлбеу өзен террасасы

Өзен террасасының контурлары жоғары ажыратымдылықтағы ғарыштық суреттермен айқын анықталады. Олар жайылманың бойында орналасқан. Террасаның негізгі аймағының жазық, оң жағалауында, ені 20-дан 650 метрге дейін төмен және фрагментті, сол жағалаудағы шағын учаскелерде, зерттеу аумағының солтүстік бөлігінде ені 200 метрге дейін тік 10 метрлік беткейі бар. Терраса жас шөгінділермен сипатталады, мүмкін олар 1963 жылы 7 шілдеде Есік өзенінің бассейнінде өткен селдің нәтижесінде пайда болған. Терраса шығару конусының пішініне ие, периферияға жақын, кеңейеді. Террасаның ықтимал осал аймақтарына қарамастан, сел процестеріне қарамастан, терраса бетінің екі жағынан да белсенді шаруашылық дамуы жүреді.

Антропогендік жолмен өзгерген бедердің түрі

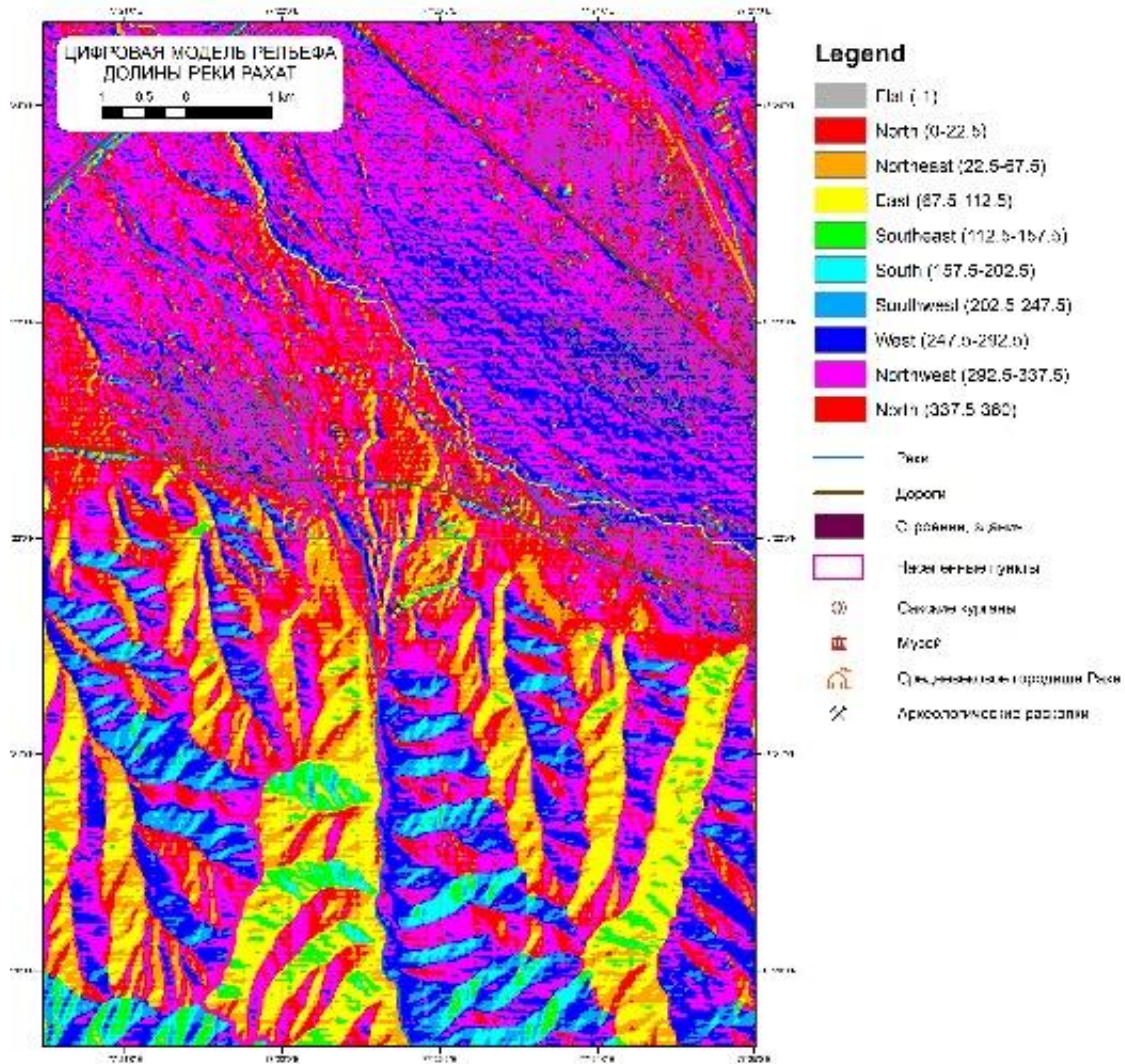
Рахат өзенінің қазіргі арнасы, төмен тау алды алқаптан шыққан кезде антропогендік жолмен екі тармаққа бөлінген. Сол жақ тармағы тау алды алқаптың етегімен өтіп, кейбір жерлерде беткейлерді шайып, Рахат ауылына жіберіледі, ал оң тармағы төменгі тау алды алқаптың негізімен өтіп, тау бөктеріндегі жазықты бөліп, Өрікті ауылына қарай бағытталады. Өзен суы үй жануарларын суаруға және жоғарыда аталған ауылдар мен іргелес егіншілік алқаптарын суаруға пайдаланылады. Оң тармақтың оң жақ беткейі, - Рахат және Есік өзендерінің бассейндері арасындағы су алабы болып табылады. Рахат өзенінің екі тармағының арасында су тасқыны мен сел кезінде өтетін қойтас-малтатас материалы бар өзеннің құрғақ арналарын қамтитын, салыстырмалы түрде 10 метрге дейін асатын (шығару конусы) бөлінген тау бөктеріндегі жазық орналасқан.

Шығару конусы бедерінің беті өте күшті техногендік өзгеріске ұшыраған. Б.з.д. 2000-2500 жылдарға жататын ежелгі обалар мен қоныс орындары тау бөктеріндегі жазықтың беткейлерінде орналасқан, қазіргі заманғы су бұру арналары қазылған, елді мекендерді ауыз сумен қамтамасыз ету үшін су жинау жұмыстары жүргізілуде, аллювиалды шөгінділерді (қиыршық тастар, қойтастар) және тау бөктеріндегі алқаптың түбіндегі қара жер топырақтарының жоғарғы қабатын өндірудің жергілікті учаскелері де байқалды, арна бойында электр станциясының тіректері орналасқан, өзен аңғарының өсімдіктері шығару конусы шегінде май жайылымының әсерінен толығымен бұзылған. Сол тармағы бойымен, шығару конустарының шегінде, төменгі тау алды алқаптың етегінде ферма мен мал қоралары орналасқан. Археолог мамандардың айтуынша, солтүстікте төменгі тау алды алқапта орналасқан қала жұртында бір кездері сумен толтырылған, периметрі бойынша екі қолдан жасалған ор болған. Сондай-ақ, Талғар-Есік жолының оңтүстігінде орналасқан тау бөктеріндегі жазықтың аумағы қазіргі заманға сай жерлеуге арналған зират ретінде пайдаланылады. Сонымен, зерттелетін аймақтың тау етегінде антропогендік бедер түрлері кең таралған және бедердің табиғи сипатына айтарлықтай әсер етіп, өзгертеді.

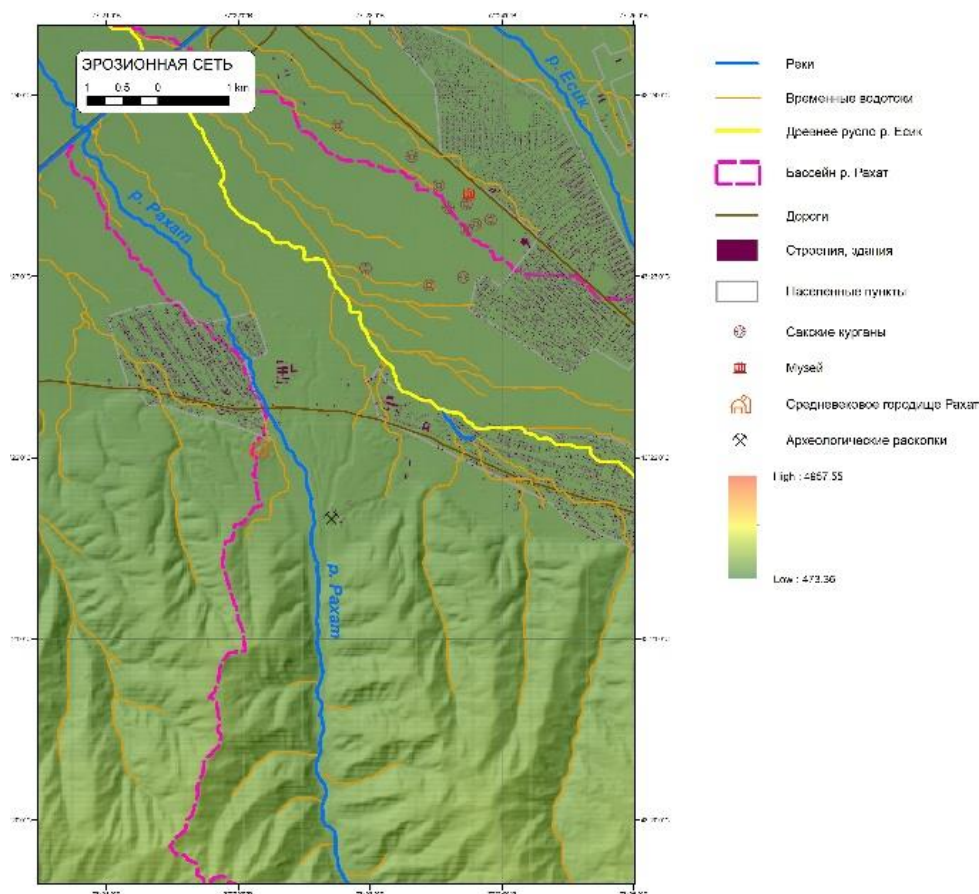
Бедердің морфометриялық ерекшеліктері

ArcGIS бағдарламалық жасақтамасын қолдану Airbus сандық бедер моделі (24 м) зерттеу аймағының морфометриялық сипаттамалары алынды: гипсометрия, еңістік, экспозиция және эрозия желісі (2, 4а,б-сурет). Еңістік тау бөктеріндегі аллювиалды жазықтың экспозициясында солтүстік-батыс бағыттары басым. Алайда, Есік өзенінің ежелгі арнасы (Өрікті ауылы) мен Есік саяжайлары (Кұлжа – Есік қаласы автожолының бойында) арасындағы жазықта тау бөктеріндегі жазық беткейінің солтүстік экспозициясы басым. Бұл жазықта сақ обалары ансамблі және аттас музей орналасқан. Айта кету керек, тау етегіндегі жазықта б.з.д. 2000-2500 жылдарға жататын ежелгі обалардың, қоныс орындарының болуы жазық бетінің бүгінгі күнге дейін айтарлықтай өзгеріссіз сақталуын дәлелдейді. Аллювиалды тау бөктеріндегі шығару конустардың экспозициялары негізінен солтүстік-батыс бағыттағы учаскелерді қамтитын солтүстік бағытқа ие. Зерттелетін аумақтың төменгі және ортаңғы тау алды алқаптарының бедерлік экспозициялары тұрақты және уақытша су ағындары аңғарларының бағытына тікелей байланысты. Осылайша, бірінші ретті су ағындары шығыс және батыс экспозициялары бар субмеридионалды бағытқа ие. Оңтүстік және солтүстік-батыс экспозициялары бар екінші және үшінші ретті субэндік бағыттағы су ағындары (4а,б-сурет). Айта кетерлігі, қазіргі тау етегіндегі жазықтағы Есік өзенінің арнасы цифрлық

бедерлік үлгіні өңдеу нәтижелері бойынша қазіргі арнаның батысына қарай бүкіл су арнасы салынған. Бедер бетін цифрлық морфометриялық талдау негізінде 1-ші ретті Есік өзенінің біртұтас су ағынын анықтау Есік өзенінің көне арнасы немесе өзеннің едәуір үлкен сол тармағы осы жерден өткен деп болжауға негіз береді. Ежелгі өзен арнасы Есік қаласының ортаңғы бөлігінде батысқа бұрылып, Өрікті ауылының бойымен өтеді, одан әрі Рахат өзенінің аңғарына жеткенше, Рахат өзеніне параллель солтүстік-батысқа бұрылады. Ағысы бойынша Рахат өзені сол жақтан Саймасай ауылынан солтүстікке қарай Кұлжа маңында Есік өзенінің көне арнасына құяды, ал, оң жақтан Есік өзенінің қазіргі арнасына құяды.

4а -Сурет. Бедердің экспозициясы

46-Сурет. Эрозиялық желі

Бедер түзу процестері

Бедердің қалыптасуының табиғи және антропогендік факторлары ажыратылады. Табиғи бедердің қалыптасуының кейбір негізгі факторларына климат, жер сілкінісі, геологиялық және литологиялық жағдайлар, бедердің морфометриясы жатады.

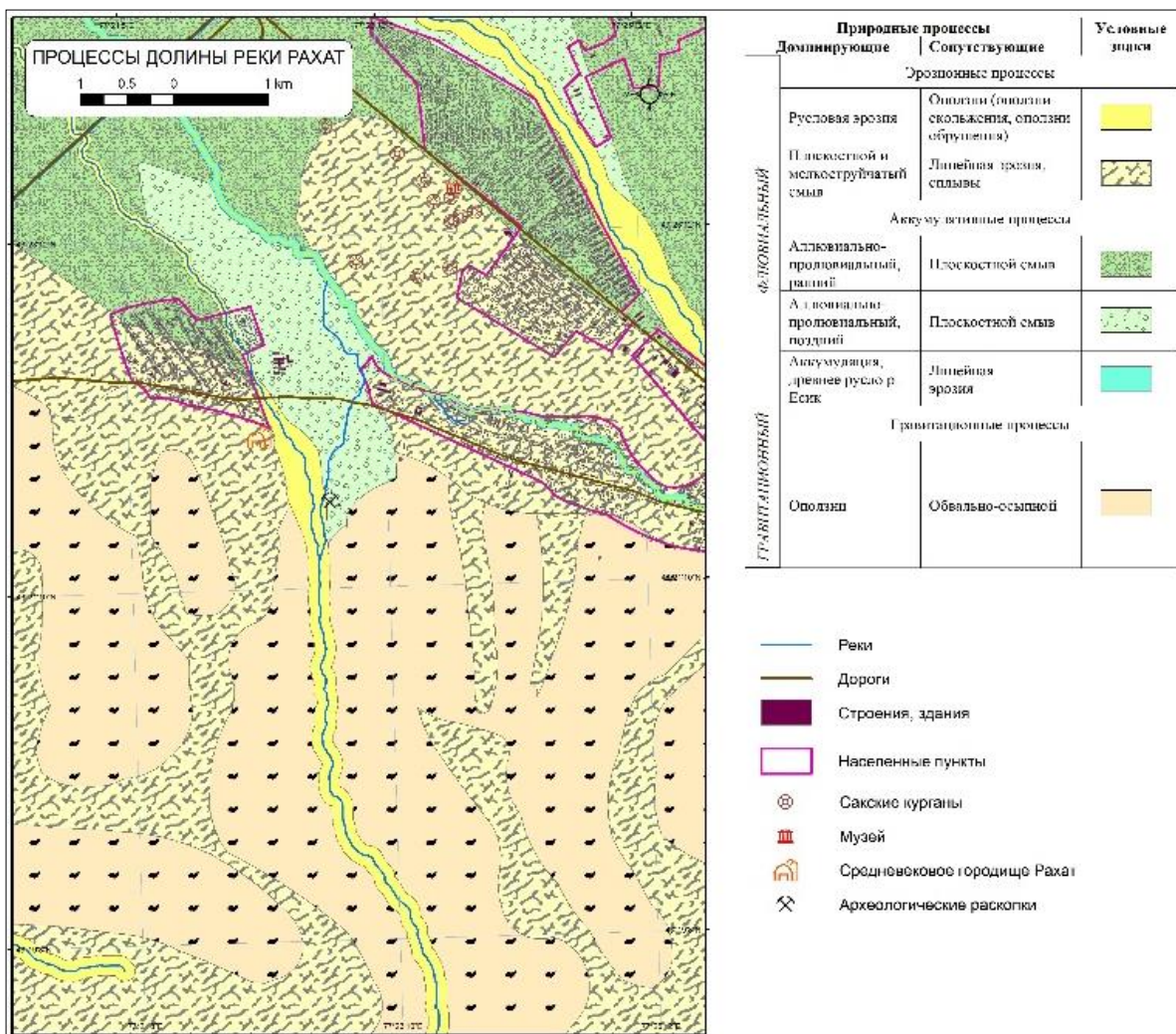
Іле Алатауының климаттық ерекшеліктері бедерді түрлендірудің экзогендік процестерін алдын-ала анықтайды, бірақ таулар да климатқа әсер етеді. Орографияның әсерінен ауа массаларының айналымы өзгереді, фронтальды процестер күшейеді, жауын-шашын көбейеді, жергілікті желдер пайда болады, температураның инверсиясы және т.б. шығады.

Жотаның климаттық жағдайлары тау жыныстарының қарқынды ауа-райына ықпал етеді. Таулардағы жауын-шашынның салыстырмалы түрде көп болуы, жиі жаңбыр жауып, қар мен мұздың қатты еруі өзендердің қатты су тасқынын тудырады. Көбінесе апатты сел осыған байланысты. Жыл бойына біркелкі емес жауын-шашын эрозиялық процестердің маусымдық көрінісін тудырады, олар әсіресе көктемде және жаздың басында қарқынды болады. Оңтүстік және оңтүстік-батыс бағыттағы тау беткейлері әдетте жауын-шашын аз түседі және көбірек қызады және сирек өсімдіктермен толығады. Сондықтан, олар ашық күйде қалса, олар оңай жойылады. Жартылай шөлді климатта тау етегі аймағында денудациялық процестер одан қуатты емес. Бұл, су және жел эрозиясы, топырақтың шөгуі, ауа райының бұзылуы және т.б. (Жандаев, 1972, 160).

Соңғы онжылдықтарда Іле Алатауының солтүстік беткейіндегі адам әрекеті бедердің беткі қабатында айтарлықтай өзгерістерге әкелді. Өзен аңғарларында (Талғар, Есік, Түрген) қойтас және қиыршық тас материалдарын алу үшін қазба жұмыстары жүргізілуде, кірпіш өндіруге арналған шикізатты алу үшін аласа тау алды алқаптардың беткейлері бұзылуда (Қайназар өзенінің аңғары), қиыршық тастарды салу (Қотырбұлақ өзенінің аңғары), жолдар салынуда, тұрғын үй аумақтары кеңейтілуде және т.б. Мұндай іс-шаралар аумақтың бедеріне

айтарлықтай әсер етеді, экзогендік процестердің дамуын және жағымсыз салдарлардың көрінісін күшейтеді немесе тудырады.

Аллювиалды жоталы-алқап жазықта флювиалды бедер түзуші процестер басым (5-сурет). Ілеспе процестер Рахат өзенінің жоғары ағыс кезеңінде жазық шайылу және жергілікті бүйірлік эрозия болып табылады. Негізінде, флювиальды процестер бір кездері тегіс жазықтан бедерді құлама етектер мен жоталарды тудырды. Зерттелетін алқаптың ауданы бірегей тарихи-археологиялық нысан болып табылады, мұнда ортағасырлық қала жұрты, сондай-ақ ежелгі кезеңдерге жататын тұрақтар орналасқан. Жазықтағы жеке бедердің түрлері адам жасаған, периметрі бойынша тастармен қаланған шағын көне обалардың дөңес пішіндері шамамен 2000 жыл бұрын жасалған, ежелгі қоныстардың қирандылары да орналасқан. Солифлюкциялық шұңқырларға ұқсайтын обалардың үстінен түсуді адам да жасайды, тек кеш кезеңде, бұл бедер түрлері қабірлердің тоналғанын көрсетеді. Жазықтың жайылымдық ресурстарын ұтымды пайдалану нәтижесінде жазықтағы өсімдіктердің деградациясының жоғары дәрежесін атап өткен жөн. Жақын маңдағы Рахат және Өрікті ауылдарының тұрғындары тау бөктеріндегі тау алды алқаптарды өңдеуге ыңғайлы емес аумақтарды жайылым ретінде кеңінен пайдаланады. Төмен тау алды алқаптардың тозған жайылымдары қарқынды жайылымды көрсетеді. Топырақ қабаты тегіс шайылуға және ауа райының бұзылуына ұшырайды, бұл болашақта жайылымдық жерлердің жоғалуына әкелуі мүмкін. Бұл құбылыс бедердің бетін эрозиялық процестердің дамуына, үгілуіне және тегіс шайылуға осал етеді.

5-Сурет – Бедер түзу процестері

Тау етегіндегі көлбеу аллювиалды жазықтың бедеріне (шығару конусы) жазықтық және ұсақ ағынды шаю, сондай-ақ, сызықтық эрозия мен ағындар қатысады. Осы аумақтағы климаттық жағдайлардың ерекшеліктері (қарқынды нөсер ағыны) жазықтықты шайуы құбылыстарының кең дамуына ықпал етеді. Жаңбыр кезінде, әсіресе нөсер кезінде, тік беткейлерде көптеген ұсақ су ағындары таяз жерді шайады. Жаңбырлы ауа-райында оны далада байқауға болады. Ашық беткейлерде тереңдігі 5-10 см болатын параллель қарықтар бар ұсақ ағынды түрлері жиі кездеседі. Ауданның таулы бөлігінде тегіс шайуы процестері, сонымен қатар, сел түзетін ошақтардың жандануына ықпал етеді. Тегіс шайудың құбылыстары әсіресе өсімдік жамылғысы жоқ жерлерде немесе соңғысы жануарлардың шамадан тыс жайылуымен бұзылған жерлерде айқын көрінеді (Жандаев, 1972, 160).

Тау етегіндегі жазық бедерінің күрделі сипаты аясында (су ағындарымен бөлінген, қарқынды әр түрлі шаруашылық пайдалану), сақ обаларының (ашық аспан астындағы музей) аумағындағы шектеулі шаруашылық қызметі жазықтың беті табиғи өсімдік жамылғысын сақтап қалды. Мұндай табиғатты қорғау шаралары жер бедерінің қауіпті экзогендік процестердің әсеріне және даму тұрақтылығына ықпал етеді. Тау етегіндегі жазық халықтың негізгі қоныстану орны, сондай-ақ, құнды құнарлы ауылшаруашылық жерлері болып табылады. Сондай-ақ, бұл жазық ондағы әртүрлі экзогендік процестердің дамуына, техногендік әсерге осал. Бұл морфометриялық жағдайлар (еңістік, экспозиция, эрозиялық желі) және литологиялық қасиеттер (оңай шайылатын сары топырақты саздақ). Сондықтан, жерді тұрақты пайдалану үшін кез-келген шаруашылық қызмет кезінде геоморфологиялық жағдайларды ескеру қажет.

Тегіс шайылу өлшемдері негізінен беткейлердің тік болуы, нөсердің қарқындылығы және топырақтың физика-механикалық қасиеттері сияқты факторлармен анықталады. Сандық түрде, олар бір жазғы маусымда 500 – 800 м³/га құрайды. Жазықтықты шайудың қарқындылығы көбінесе топырақтың физика-механикалық қасиеттерімен, жер бедерінің сипатымен, өсімдік жамылғысының тығыздығымен және басқа факторлармен анықталады. Бірақ бәрі тең болған жағдайда, шайылған топырақтың мөлшері беткейдің тіктігіне тура пропорционал. Тұрақты тегіс шайылумен бедер біртіндеп жұмсақ, тегістелген контурларға ие болады. Жаңбыр ағындарының белгілі бір жерлерде шоғырлануы, әдетте, беткейлерде, әсіресе сары топырақты саздақтардан тұратын маңызды шұңқырлар мен сайлардың пайда болуына әкеледі (Колотилин, 1961, 155.; Жандаев, 1972, 160).

Өзен аңғарларындағы бедердің түзілуі негізінен флювиальды аккумуляция мен эрозия процестеріне байланысты болады. Тау етегіндегі жазықтықта эрозия процестері көбінесе өзен аңғарларының бүйірлік эрозиясы түрінде көрінеді. Рахат, Есік, Қайназар және т.б. өзендердің арналары ирелендініп кеңейген аңғарлар бойымен, террасалар мен тау жыныстарының беткейлерін шайып кетеді. Ең маңызды эрозия мен жағалаудың құлауы су тасқыны кезінде болады. Рахат өзені аңғарының бүйірлік эрозиясы археологтарға оң жағалауда, аласа тау алды алқаптар мен шығару конусының шекарасында тас дәуірінің тұрағын анықтауға мүмкіндік берді. Көбінесе бүйірлік эрозия табиғи түрде шөгінді жыныстарда тік беткейлерді, ал ғылым үшін дайын көлденең профильді көрсетеді. Тау жыныстарының жиналуы шығару конусындағы, аласа және биік жайылмаларда байқалады. Негізінен процесс сел және су тасқыны кезінде болады.

Гравитациялық бедер түзу процестері эрозиялы-жоталы және адырлы аласа таулы жерлерде жүреді. Гравитация процестері қазіргі жағдайда оның бедерін айтарлықтай өзгертетін Іле Алатауында ең кең тараған деструктивті құбылыс болып табылады. Іле Алатауында көшкін құбылыстары алуан түрлі. Баурайдың етегіне қарай баяу көшіп бара жатқан топырақ массасының беті әдетте біркелкі емес және терраса тәрізді, бұзылу орны жарты шеңберлі контурдың тік ашық қабырғасы түрінде анық көрінеді. Көшкіндердің өлшемдері алдыңғы жағынан да, биіктігі жағынан да метрден жүздеген метрге дейін өзгеруі мүмкін. Олар кайназойдың борпылдақ шөгінділері дамыған төмен және биік тау алды алқаптардың әртүрлі экспозицияларында кездеседі. Рахат өзенінің аңғарында жаяу аралап

жүргенде, біз үлкен көшкіндерді тіркедік, бірақ тау алды алқаптардың тік беткейлерінде көшкін процестерінің өту ықтималдығы жоғары.

Көшкіннің пайда болу себептері жер сілкінісі, жер асты суларының, жауын-шашынның және антропогендік факторлардың беткейлердің гравитациялық тепе-теңдігінің бұзылуы болып табылады. Орта тауларда, әсіресе сатылы аласа тауларда, көптеген жағдайларда топырақтың бұзылуы байқалады (6-сурет). Олар тік беткейлерде (30° астам) топырақ – өсімдік жамылғысымен, сары топырақты саздақтарда пайда болады. Морфологиялық топырақтың бұзылуы - бұл бірнеше-ондаған шаршы метрді құрайтын шағын, жалпақ ойпаттар. Олардың тереңдігі топырақ горизонт қуатына 40-50 см сәйкес келеді. Мұндай бұзылулардың пайда болуы атмосфералық жауын-шашынның аналық жыныстың бетін ылғалдандырып, оның судан ауыр болған топырақ қабатымен байланысын әлсірететіндігімен түсіндіріледі. Бұл жағдайларда физикалық тепе-теңдікті жоғалтқан күлгінденген көкжиегі бұзылып, суға төзімді иллювиалды қабатта сырғып кетеді. Бұған көбінесе тік беткейлер, сондай-ақ, жер асты дүмпулері ықпал етеді (Жандаев, 1972, 160).

6 – сурет топырақтың бұзылуы, Рахат өзенінің сол жақ беткейі

Эрозия процестерінің кең таралуына бөлшектелген бедер, ылғалды климат және тау беткейлеріндегі борпылдақ түзілімдердің қуатты жамылғысы ықпал етеді. Жаздың қарқынды жауын-шашыны, әдетте, сызықты эрозияның күшеюіне әкеледі. Оның көрінуінің сыртқы түрлері – тар, ойық қазынды сайлар немесе беткейлердегі терең эрозиялық ойықтар, олардың одан әрі өсуі жыралардың пайда болуына әкеледі. Жарлардың ең қарқынды өсуі сарғыш топырақты жыныстарынан тұратын және эрозияға белсенді түрде ұшырайтын «тау алды алқаптар» аймағында байқалады.

Рахат ескерткішін зерттеу тек бастапқы сатыда. Соңғы жылдары қолда бар жинақталған материалдар, оның аумағында болған тарихи процестерді реконструкциялаудың жалпы шеңберін ғана көрсетті. Жетісу өңірі тұрғындарының ежелгі және ортағасырлық

мәдениетінің даму кезеңдерін толықтыратын және пәнаралық сипатта түзететін ауқымды зерттеулер жүргізуді қажет етеді.

Мақала «Рахат археологиялық кешенін зерттеу: қола дәуірінен кейінгі ортағасырға дейінгі тарихты реконструкциялау» ғылыми-зерттеу бағдарламасы аясында орындалуда.

Пайдаланылған дереккөздер мен әдебиеттер

Вислогузова А.В., Владимиров Н.М., Гуськова А.И., Медеуов А., Нурмамбетов Э.И., Потапова Г.М., Сарсеков. Рельеф Казахстана (пояснительная записка к Геоморфологической карте Казахской ССР масштаба 1:1 500 000). Часть 2. – Алма-Ата: Ғылым, 1991, – 176 с.

Джасыбаев Е.А., Ожерельев Д.В., Мамиров Т.Б. Полевые исследования многослойной стоянки Рахат в 2018 г. // Қазақстан археологиясы № 1-2. 2018. С. 215-223.

Жандаев М.Ж. Геоморфология Заилийского Алатау и проблемы формирования речных долин // АН КазССР. Отд. географии. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 162 с.: ил. ; 21 см.

Колотилин Н.Ф. Деформации горных и береговых склонов. Академия Наук Казахской ССР. Алма-Ата. – 1961. 155 б.

Колотилин Н.Ф., Бочкарев В.П., Антоненко Э.М., Новицкий С.А. Инженерно-геологические условия предгорной зоны Заилийского Алатау (Тянь-Шань) «Наука», Алма-Ата. 1967. – 140 с.

Чупахин В.М. Высотно-зональные геосистемы Средней Азии и Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1987. С. 256.

ЕСПОЛОВА Эльвира Мамаевна,
Государственный музей «Центр сближения культур»
Westside27@mail.ru
Алматы, Казахстан

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДЛЯ БУДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ

Аннотация. Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейі» техникалық, әдістемелік, зерттеу әдістерінің жиынтығын сақтауды қамтамасыз ету үшін ғана емес, мәдени мұраны үздіксіз зерделеу және насихаттау бойынша жұмыстың барлық кешенін қажетті деңгейде жүргізуде.

Түйін сөздер: Мәдени мұра, тарих, диалог, музей экспозициясы, Ұлы Жібек жолы

Abstract. The combination of technological, methodological and research techniques allows to carry out a complex level of research not only on preservation but also the study of popularization of cultural heritage carried out by the «State Museum. Center for the Rapprochement of Cultures» Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan

Key words: Cultural heritage, history, dialogue, museum exposition, The Great Silk Road

Великий Шелковый путь, этот уникальный исторический памятник человеческой цивилизации, вновь и вновь привлекает к себе внимание исследователей, что не случайно: на протяжении многих веков он играл первостепенную роль в развитии экономики и культуры стран и народов, входивших в зону его мощного притяжения. Единая трансконтинентальная трасса, начиная с II в. до н.э., стала, по сути, своеобразным мостом между Европой и Азией, соединив Запад с Востоком (Байпаков, 1998, 5).

Как объект археологического исследования, территория Казахстана является уникальным пространством сосуществования, диалога и сближения самых разных культур и религий: как кочевых, так и оседло-земледельческих. С древности и до наших дней.

Одним из важных направлений деятельности РККП «Государственного музея «Центр сближения культур» Министерства культуры и информации РК являются исследования

феномена Великого Шелкового пути, служившего артерией сближения культур древности, а также популяризация его культурного наследия.

В рамках реализации научно-исследовательской работы по теме: «Разработка концепции и создание музейной экспозиции «Культура и религия на Великом Шелковом пути» ИРН ВР 06449485 в здании первого этажа Центра, была построена экспозиция «Культура и религия на Великом Шелковом пути» в которой сделана попытка раскрыть тему музейными средствами, пропагандировать опыт наших предков для использования прошлых социальных и культурных достижений в современной жизни.

Само здание является уникальным памятником архитектуры республиканского значения. Оно построено в 1936 г. по проекту архитектора В. Твердохлебова и является одним из красивейших общественных зданий города Алматы.

Идея создания музейной экспозиции «Культура и религия на Великом Шелковом пути» была высказана выдающимся казахстанским ученым – археологом, академиком Карлом Молдахметовичем Байпаковым. Концептуально предлагалось создать музейную экспозицию на основе тысячелетнего исторического опыта взаимовлияния и взаимодействия имеющегося у народов Центральной Азии, формировать и крепить основы межкультурной и межконфессиональной толерантности в XXI веке (Каталог экспозиции 2020, 15).

Учитывая большой информационный объем тематики, музейное решение возможно было с использованием мультимедийных технологий с созданием баз данных, размещенных в информационных киосках, а также создание видео контента на всей представленной тематике ВШП.

Цифровые технологии были внедрены также и в залах экспозиции – аудиогид по технологии QR Code, VR-очки. Таким образом, сюжетная научная тематика была адаптирована для музейного представления, что является ценным опытом внедрения результатов НИР в образовательную, культурно-просветительскую и туристическую отрасль.

Создана тематическая экспозиция под открытым небом «Тюркская мемориальная скульптура». Комплекс представлен композицией из 4 подлинных тюркских антропоморфных изваяний IX –XII вв. из коллекции Центра сближения культур. В композиции использованы природные камни.

На основе научных разработок кандидата исторических наук, ведущего научного сотрудника центра Новоженова В.А. по древнему колесному транспорту созданы два макета реконструкции колесницы (большой и малой).

В ландшафтно-культурной зоне размещен (большой) макет-реконструкция «Колесница эпохи бронзы». Макет состоит из колесницы в натуральную величину, запряженную в пару лошадей. В музейной экспозиции внутри здания, выставлен малый макет.

Конструкция пароконной боевой колесницы эпохи бронзы воссоздана по материалам петровских, синташтинских и алакульских памятников, раскопанных на территории Казахстана, реконструирована конская узда и облачение колесничего, его защитные доспехи и вооружение.

В 2019-2020 г. было осуществлено приобретение экспонатов для музея. Большую часть коллекции составили археологические артефакты, датируемые в основном времени эпохи средневековья, происходящие с территории Алматинской области и Южного Казахстана и имеющие непосредственное отношение к средневековым городам на Великом Шелковом пути, а также предметы этнографического времени.

Издан каталог экспозиции. В каталоге представлено более 70-ти фотографий.

Во многих странах мира на государственном уровне придается большое значение наличию у населения потребности в культуре, формируются условия для создания разнообразных культурных продуктов. Поэтому сегодня возрастает роль и музеев, активно формирующих и развивающих эту потребность, и образовательных организаций, выпускающих профессионалов, способных пополнять музейные экспозиции.

Используя свои коллекции, музеи интерпретируют взгляды «из прошлого» и таким образом формируют настоящее и будущее. В эффективности этой работы сегодня как

никогда заинтересованно государство, поэтому система образования включена в активное взаимодействие с музеями, для которых образовательная функция и сегодня является одним из основных видов деятельности наряду с хранением, изучением и экспонированием музейных предметов. Такое сотрудничество уже с начальной школы позволяет формировать ценностное отношение как к природному, так и историко-культурному наследию. В свою очередь разнообразные музейные практики для организаций среднего и высшего образования позволяют вписать культурное наследие в контекст множества профессий (Михайлова, 2020, 132).

Интерпретативный подход к изучению наследия во многих странах широко применяется в музейной практике для раскрытия смысла, актуализации и популяризации традиций или ценностей через формирование эмоционального отклика к объекту наследия. Интерпретация наследия предлагает музейным специалистам современные методы организации обучения и воспитания подрастающего поколения для сохранения наследия и формирования чувства культурной идентичности с народами многонационального Казахстана. Именно через интерпретацию культурного наследия демонстрируется связь поколений и актуальность наследия в современных условиях, которая и позволяет принять решение о целесообразности его сохранения.

Сегодня Великий Шелковый путь - это связующий мост между историей и нашим будущим, который передает драгоценные культурные знания подрастающему поколению. Участие молодежи в обсуждениях, проектах по развитию международного взаимодействия – это отличная возможность наладить и укрепить межнациональные связи, создать условия для развития национальных и культурных ценностей народов, проживающих на пространстве Великого Шелкового пути и не только.

Прекрасный *тому пример*, ставший уже ежегодным Международный Форум детских и молодежных инициатив «Великий Шелковый путь – путь диалога». Проект был разработан РГКП «Государственным музеем «Центр сближения культур» Министерства культуры и информации РК, проводимый совместно с КГУ «школой-гимназией №5» и «школой-гимназией №73» г.Алматы.

«Культура спасет мир, если мы спасем культуру» – слова директора Центра Олжаса Омаровича Сулейменова стали главным посылом для участников III Международного форума в этом году.

Как отметила директор школы-гимназии № 5 Сауле Жумабекова: Стало доброй традицией собираться каждую весну на форуме детских и молодежных инициатив «Великий шелковый путь – путь диалога», ведь он преследует благородную цель сохранения и приумножения культурного наследия, укрепление взаимного уважения между представителями разных этносов.

В числе партнеров III Международного форума детских и молодежных инициатив «Великий шелковый путь – путь диалога» выступили Казахстанская национальная федерация клубов ЮНЕСКО, управление образования города Алматы, клубы ЮНЕСКО из стран Центральной Азии, России, республиканские детские газеты «Ұлан», «Дружные ребята» и другие организации.

Также РГКП «Государственный музей «Центр сближения культур» Министерства культуры и информации РК в онлайн формате, инициировали и провели инаугурацию виртуальной лаборатории творческих идей «Master of Arts in Sphere of Heritage»: «Формы и методы работы с молодежью по сохранению культурного наследия».

Для того чтобы молодые люди могли принимать активное участие в охране и сохранении культурного и природного наследия, у них должно быть представление о ценности этих объектов, о проблемах и сложностях, связанных с этим процессом. С этой целью была организована образовательная программа, которая дала возможность преумножить свои знания и понимание в области всемирного наследия, взаимодействовать с экспертами и создать возможности для более глубокого вовлечения молодежи в защиту и пропаганду наследия.

Интерактивные формы работы, такие как экскурсия, практические опыты, выставка и творческие мастерские, ставили перед собой цель изучить на настоящем примере быт и верования других обществ, глубже познать историю и традиции своей страны и народности, используя научные (опыты) и практические познания, а также сравнить историческую систему ценностей с глобальным положением (Байпаков, Воякин, Дикань, Масанов, 2017, 97).

Живописные природные ландшафты и историко-культурные достопримечательности – прежде всего свидетели истории. Однако не следует сводить культурное наследие конкретного общества лишь к его материальным формам. Именно люди являются наиболее важными памятниками своих культур, а значит, подлинное общее наследие человечества – это его творческое многообразие. Сохранение культурного наследия является отражением уважительного подхода к истории, традициям и всем достижениям цивилизации. (Байпаков, Воякин, Дикань, Масанов, 2017, 110).

Наследие питает современную науку, образование, культуру. Без культурного наследия немислимы современная жизнь суверенного Казахстана и перспективы его всестороннего развития.

Использованные источники и литература

Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. С. 216.

«Ұлы Жібек Жолындағы Мәдениет пен Дін» экспозиция каталогы. Құрастырушы Халықаралық мәдениеттерді жақындастыру орталығы./ Алматы.2020. 160 б.

Михайлова Н.Н. «Современные ценности культурного наследия и новые подходы к его сохранению». Журнал «Традиционное прикладное искусство и образование» сетевое периодическое научное издание, не имеющее печатного эквивалента. 2020 г.

Байпаков К.М., Воякин Д.А., Дикань М.Е., Масанов М.Н., Сарсенова Э.А., Шайгозова Ж.Н. Потенциальное влияние объектов всемирного наследия на образование в духе глобальной гражданственности в РК. Пособие для преподавателей общеобразовательных учебных программ основного и общего среднего образования. – Алматы: АРСЕІU, НКВН. 2017.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

1. **Әбсеметов Марат Оралбайұлы**, тарих ғылымдарының докторы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, ҚР Көркем Академиясының академигі. Қазақстан, Астана қ.
2. **Абсеметов Марат Оралбаевич**, доктор исторических наук, профессор Евразийского Национального Университета имени Л. Н. Гумилева, академик Академи художников РК, г. Астана, Казахстан.
3. **Айтқұл Хамит Амантайұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Алматы қ.
4. **Айтқұл Хамит Амантайұлы**, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік», PhD докторант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. г. Алматы, Казахстан.
5. **Алтынбеков Крым Қасенханұлы**, суретші-реставратор, «Остров Крым» ғылыми-реставрациялық зертханасының басшысы. Қазақстан, Алматы қ.
6. **Алтынбеков Крым Қасенханович**, художник-реставратор, руководитель Научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым». г. Алматы, Казахстан.
7. **Алтынбекова Элина Қырымқызы**, корреспондент-автор, «Остров Крым» ғылыми реставрациялық зертханасының конструктор-дизайнер. Қазақстан, Алматы қ.
8. **Алтынбекова Элина Кырымовна**, автор-корреспондент, дизайнер-реставратор научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым». г. Алматы, Казахстан.
9. **Амаргазиева Әсел Жакслықбайқызы**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері. Қазақстан, Есік қ.
10. **Амаргазиева Асель Жакслықбаевна**, магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есик, Казахстан.
11. **Ахмедов Жасурбек Зокиржонович**, PhD докторы, доцент, Камолиддин Бехзода атындағы Ұлттық өнер және дизайн институтының «Музееведение» кафедрасының менгерушісі. Өзбекстан, Ташкент қ.
12. **Ахмедов Жасурбек Зокиржонович**, доктор PhD, доцент, заведующий кафедры «Музееведение» Национального института художеств и дизайна имени Камолидина Бехзода. Узбекистан, г. Ташкент.
13. **Әнес Ғарифолла**, филология ғылымдарының докторы, профессор. Республикалық «Әділет» қоғамдық бірлестік қорының басшысы. Қазақстан, Алматы қ.
14. **Анес Ғарифолла**, доктор филологических наук, профессор. Руководитель республиканского фонда общественного объединения «Адилет». г. Алматы, Казахстан.
15. **Байгунаков Досбол Сүлейменұлы**, тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих факультетінің деканы, қауымдастырылған профессоры. Қазақстан, Алматы қ.
16. **Байгунаков Досбол Сулейменович**, доктор исторических наук, профессор, декан исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан.
17. **Байсабаева Айгерім Дәулетқызы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының қызметкері. Қазақстан, Есік қ.
18. **Байсабаева Айгерим Даулетовна**, сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есик, Казахстан.
19. **Бейбіт Айнара Бейымбетқызы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының филиалының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Астана қ.
20. **Бейбіт Айнара Бейымбетқызы**, научный сотрудник филиала Института археологии имени А. Х. Марғұлана. г. Астана, Казахстан.
21. **Бектемиров Дәулетбек Мағзұмбайұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бас суретшісі-экспозиционері. Қазақстан, Есік қ.
22. **Бектемиров Даулетбек Мағзұмбаевич**, главный художник-экспозиционер Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есик, Казахстан.

23. **Бесетаев Бауыржан Берканұлы**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы. Қазақстан, Алматы қ.
24. **Бесетаев Бауыржан Берканович**, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби. г. Алматы, Казахстан.
25. **Боранбаев Руслан Нұрланұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
26. **Буранбаев Руслан Нурланович**, научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Алматы, Казахстан.
27. **Валеев Әділет Ғалиқанұлы**, PhD докторы, эколог, Алматы технологиялық университетінің оқытушысы. Қазақстан, Алматы қ.
28. **Валеев Адилет Ғаликанович**, доктор PhD, эколог, преподаватель Алматинского технологического университета. г. Алматы, Казахстан.
29. **Данияров Бақыт Тілеукабылұлы**, «Ұлы Дала Елі» орталығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Түркістан қ.
30. **Данияров Бақыт Тілеукабылұлы**, научный сотрудник центра «Ұлы Дала Елі». г. Туркестан, Казахстан.
31. **Дин Ян**, Ся, Шан және Чжоу ғылыми-зерттеу бөлімінің жетекшісі, Шаньси провинциясы Археологиялық зерттеу институтының профессоры. Қытай Халық Республикасы, Шиэн қ.
32. **Дин Ян**, руководитель научно-исследовательского отдела Ся, Шан и Чжоу, профессор археологического исследовательского института провинции Шаньси, г. Сиань, Китайская Народная Республика.
33. **Елубай Асем Мамешқызы**, Азаматтық Авиация Академиясы «Авиациялық ағылшын тілі» кафедрасының оқытушы-зерттеушісі. Қазақстан, Алматы қ.
34. **Елубай Асем Мамешқызы**, преподаватель-исследователь кафедры «Авиационного английского языка» Академии гражданской Авиации. г. Алматы, Казахстан.
35. **Есбай Серікбол**, Селжұк университетінің Phd докторанты. Туркия, Кониа қ.
36. **Есбай Серікбол**, Phd докторант Университета Селжук. г. Кониа, Туркия.
37. **Есполова Эльвира Мамайқызы**, «Мәдени жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейінің аға ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
38. **Есполова Эльвира Мамаевна**, старший научный сотрудник Государственного музея «Центр сближения культур». г. Алматы, Казахстан.
39. **Железняков Борис Анатольевич**, PhD докторы, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы қ.
40. **Железняков Борис Анатольевич**, доктор PhD, главный научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. Казахстан, г. Алматы.
41. **Жеменей Ислам Ақмұратұлы**, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетіндегі «Иран-Тұран» зерттеу орталығының директоры. Қазақстан, Алматы қ.
42. **Жеменей Ислам Акмуратулы**, доктор филологических наук, профессор, директор Исследовательского центра «Иран-Туран» при Казахском национальном университете имени аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы.
43. **Жұмай Гүлмира**, филология магистрі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері. Қазақстан, Талғар қ.
44. **Жұмай Гүлмира**, магистр филологии, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Талғар, Казахстан.
45. **Зікірия Досым Қуатұлы**, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директор орынбасары. Қазақстан, Есік қ.
46. **Зікірия Досым Қуатулы**, заместитель директора Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есік, Казахстан.
47. **Ибайдуллаев Хайрулло Хабибуллаевич**, социология ғылымдарының кандидаты, «Сулайман-Тоо» Ұлттық тарихи-археологиялық музей кешені бас директорының орынбасары. Қырғызстан, Ош қ.
48. **Ибайдуллаев Хайрулло Хабибуллаевич**, кандидат социологических наук, заместитель генерального директор Национального историко-археологического музейного комплекса «Сулайман-Тоо». г. Ош, Кыргызстан.
49. **Искаков Қайржан Төлөндіұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.

50. **Искаков Каиржан Тулендыевич**, научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Алматы, Казахстан.
51. **Камалдинов Ильяр Рамильұлы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
52. **Камалдинов Ильяр Рамильевич**, научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Алматы, Казахстан.
53. **Каримбаева Зулхумар Расулжанқызы**, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археолоия институтының филиалының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Астана қ.
54. **Каримбаева Зулхумар Расулжанқызы**, научный сотрудник филиала Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Астана, Казахстан.
55. **Кембаева Әсем Қадырхановна**, өнертану ғылымдар магистрі, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археолоия институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
56. **Кембаева Асем Қадырхановна**, научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Алматы, Казахстан.
57. **Құрбанәлі Жазира**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының бөлім жетекшісі. Қазақстан, Есік қ.
58. **Курбанали Жазира**, магистр гуманитарных наук, руководитель отдела Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есик, Казахстан.
59. **Макеев Марат Сайлауұлы**, «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Қаратал а/о.
60. **Макеев Марат Сайлауович**, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай». Каратальский с/о, Казахстан.
61. **Мусабаев Мейіржан Бахытжанұлы**, «Саяси қуғын-сүргін құрбандары» музейінің меңгерушісі. Қазақстан, Жаңалық ауылы.
62. **Мусабаев Меіржан Бахытжанович**, заведующий музеем «Жертв политических репрессии». с. Жаналык, Казахстан.
63. **Мұхтарова Гүлмира Райылқызы**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры. Қазақстан, Есік қ.
64. **Мухтарова Гүлмира Раиловна**, кандидат исторических наук, директор Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есик, Казахстан.
65. **Несіпбаев Нұрболат Серікұлы**, «Ұлы Дала Елі» орталығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Түркістан қ.
66. **Несипбаев Нурболат Серикұлы**, научный сотрудник центра «Ұлы Дала Елі». г. Туркестан, Казахстан.
67. **Нұрмақсутов Қуаныш Мұхатұлы**, «Таңбалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы. Қазақстан, Ұзынағаш ауылы.
68. **Нурмақсутов Қуаныш Мухатович**, Государственный историко-культурный и природный музей заповедник «Таңбалы». с. Узынагаш, Казахстан.
69. **Нямдагийн Ганбат**, PhD докторы, профессор, Моңғолия Ғылым академиясының Халықаралық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері. Моңғолия, Ұлан-Батыр қ.
70. **Нямдагийн Ганбат**, доктор PhD, профессор, ведущий научный сотрудник Института международных исследований Академии наук Монголии. г. Улан-Батор, Монголия.
71. **Сапатаев Серік**, Селжұқ университетінің Phd докторанты. Туркия, Кония қ.
72. **Сапатаев Серік**, Phd докторант Университета Селжук. г. Кония, Туркия.
73. **Сембинова Лаззат Әбілқасымқызы**, «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи музейі-қорығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Ұлытау ауылы.
74. **Сембинова Лаззат Абилқасымовна**, научный сотрудник национального историко-культурного и природного музея-заповедника «Ұлытау». с. Улытау. Казахстан.
75. **Стоян Анастасия Олеговна**, Алматы қаласы бойынша сот сараптамалары институтының сот-медициналық сарапшысы. Қазақстан, Алматы қ.
76. **Стоян Анастасия Олеговна**, судебно-медицинский эксперт Института судебных экспертиз по городу Алматы. г. Алматы. Казахстан.
77. **Суранчиева Назгул Рысахиновна**, Азаматтық Авиация Академиясының аға оқытушысы. Қазақстан, Алматы қ.
78. **Суранчиева Назгуль Рысахиновна**, старший преподаватель Академии гражданской Авиации. г. Алматы, Казахстан.

79. **Тауасарова Дилорам Рахимовна**, «Ұлы Дала Елі» орталығының экскурсоводы. Қазақстан, Түркістан қ.
80. **Тауасарова Дилорам Рахимовна**, экскурсовод центра «Ұлы Дала Елі». г. Туркестан, Қазақстан.
81. **Тәжібаев Нұржан**, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Түркістан қ.
82. **Таджибаев Нуржан**, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Әзрет Сұлтан». г. Туркестан, Қазақстан.
83. **38. Тойшубекова Жұлдыз Клуббекқызы**, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты. Қазақстан, Астана қ.
84. **Тойшубекова Жұлдыз Клуббековина**, PhD докторант Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева. г. Астана, Қазақстан.
85. **Төлемісова Динара Қашқынбайқызы**, химия ғылымдарының кандидаты, Алматы технологиялық университетінің «Химия, химиялық технология және экология ғылымы» кафедрасының оқытушысы. Қазақстан, Алматы қ.
86. **Толемисова Динара Кашкынбаевна**, кандидат химических наук, преподаватель кафедры химии, химической технологии и экологии Алматинского технологического университета. г. Алматы, Қазақстан
87. **Төлегенов Төрәлі Жаксылықұлы**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының аға ғылыми қызметкері. Қазақстан, Есік қ.
88. **Тулегенов Туралы Жаксылыкович**, магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Есік». г. Есик, Қазақстан.
89. **Тулекова Гульназ Хажимуратовна**, филология ғылымдарының кандидаты, Азаматтық Авиация Академиясының профессоры. Қазақстан, Алматы қаласы.
90. **Тулекова Гульназ Хажимуратовна**, кандидат филологических наук, профессор Академии гражданской Авиации. г. Алматы, Қазақстан.
91. **Тұяқбаев Марат Қымызұлы**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Түркістан қ.
92. **Туяқбаев Марат Қымызович**, кандидат исторических наук, научный сотрудник Государственного историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан». г. Туркестан, Қазақстан.
93. **Тілеукабыл Жанат Жайлаубайқызы**, Қазалы аудандық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері. Қазақстан, Қазалы ауылы.
94. **Тілеукабыл Жанат Жайлаубекова**, научный сотрудник Казалинского районного историко-краеведческого музея. с. Казалы, Қазақстан.
95. **Чарлина Любовь Филипповна**, «Остров Крым» ғылыми-реставрациялық зертханасының химик-технологы. Қазақстан, Алматы қ.
96. **Чарлина Любовь Филипповна**, химик-технолог научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым». г. Алматы, Қазақстан.
97. **Шарипов Ринат Қалимолдаұлы**, «Таңбалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи музей-қорығы директорының орынбасары. Қазақстан, Ұзынағаш ауылы.
98. **Шарипов Ринат Калимолдаевич**, заместитель директора Государственного историко-культурного и природного музея-заповедника «Таңбалы». с. Узынағаш, Қазақстан.
99. **Шаяхметов Анатолий Хайрутдинович**, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
100. **Шаяхметов Анатолий Хайрутдинович**, научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Алматы, Қазақстан.
101. **Шульга Валерий Александрович**, Х. Марғұлан атындағы археология институтының ғылыми қызметкері. Қазақстан, Алматы қ.
102. **Шульга Валерий Александрович**, научный сотрудник Института археологии имени А. Х. Маргулана. г. Алматы, Қазақстан.

«IV ЕСІК ОҚУЛАРЫ»

«Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері»

Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының ҚАРАРЫ

«Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясы 2023 жылдың 27 қазанында Есік қаласында өтті.

Іс-шараны ұйымдастырушы – Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы.

«IV Есік оқулары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясына Қазақстанмен қатар Қырғызстан, Моңғолия, Өзбекстан, ҚХР елдерінен ғалымдар мен зерттеушілер қатысты.

Конференция барысында төмендегідей мәселелер талқыланды:

1. Қазақстанның археологиялық ескерткіштері: тарихи-мәдени мұраны сақтау және пайдалану жолдары;

2. Далалық ізденістер нәтижелері бойынша тарихи-мәдени мұра объектілерін зерттеу және қорғаудың дәстүрлі әдістемесі, заманауи технология және музей ісінің мәселелері.

Қатысушылардың географиясы конференция тақырыбымен онда көтерілген мәселелердің қаншалықты өзекті екенін көрсетті.

Конференцияның онлайн-режимдегі форматын ескере отырып 20 баяндамашы баяндама жасады.

Пленарлық отырыста әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, ҚХР Шаньси провинциясы Археологиялық зерттеу институтының, Астана музей дирекцияларының, «Остров Крым» ғылыми-реставрациялық мекемесінің ғалымдары баяндама жасады.

Секциялық отырыстарда «Сулайман Тоо» тарихи-археологиялық музей кешенінің, Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының, Таңбалы мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті сынды ЖОО-ң ғалымдары мен ғылыми зерттеу институттардың зерттеушілері баяндама жасады.

«IV Есік оқулары» «Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау, зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясы жұмыстарын талқылай және қорытындылай келе оның қатысушылары төмендегідей қарар қабылдады:

- конференцияда айтылған тарихи-мәдени мұраларды сақтау, қорғаудағы деректер мен әдіснамалардың өзектіліктілігі баса айтылды;
- пленарлық отырыс пен секцияларда ұсынылған баяндамалардың теориялық және тәжірибелік мәселелері, олардың маңыздылығы атап өтілді;
- секциялық отырыстарда Қазақстанның археологиялық ескерткіштері тарихи-мәдени объектілерін зерттеу, сақтау, пайдалану мен дәріптеуді талқылау маңыздылығына көңіл аударылды;
- тарихи-мәдени мұраларды сақтау, қорғауға байланысты анағұрлым маңызды мәселелерді қамтитын «Есік оқулары» тұрақты ғылыми-тәжірибелік конференциясын жыл сайын дәстүрлі түрде өткізіп тұру туралы ұсыныс қолдау тапты;
- «Есік оқуларының» өзекті бағыттары мен конференцияға қатысушылар санын арттыруға мүмкіндік беретін талқыланатын маңызды мәселелер аясын кеңейтуге назар аударылды;
- конференция жұмысының нәтижелері тарих, археология, музейтану, салаларындағы зерттеулерге пайдаланылу ғана емес, тарих пен тарихи-мәдени мұраларға қызығушылық танытатындарға да пайдалы болуы мүмкін деп танылды;
- конференция материалдарын жинақ түрінде жариялауға ұсыныс берілді;
- конференцияның жоғары деңгейде ұйымдастырылғаны аталып өтілді;
- бекітілген қарарды «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының интернет-аккаунттарында орналастыру ұсынылды.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Мухтарова Г. Р. КІРІСПЕ СӨЗ	3
ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС БАЯНДАМАЛАРЫ ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ	
Алтынбеков К. К., Чарлина Л. Ф., Алтынбекова Э. К. ДВЕРЬ К СВЯТОМУ: КОНСЕРВАЦИЯ И РЕСТАВРАЦИЯ РЕЗНОЙ ДВЕРИ ИЗ МАВЗОЛЕЯ ХОДЖА АХМЕДА ЯССАУИ	4
Жеменей И. А. МАҢҒЫСТАУ ЕСКЕРТКІШТЕРІ	17
Абсеметов М. О. БЕСИК (ЛЮЛЬКА-КАЧАЛКА) – ВАЖНЫЙ АТРИБУТ КОЧЕВНИКОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ. (О «БЕСИКОВОЙ» ДЕФОРМАЦИИ ГОЛОВЫ У КАЗАХОВ).....	23
Байгунаков Д. С., Стоян А. О. АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ЖАҢАЛЫҚ АУЫЛЫНДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНДЕР МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ СОТ-МЕДИЦИНАЛЫҚ САРАПТАМАСЫ	26
Дин Ян., Ви Чен., Мухтарова Г. Р., Тулегенов Т. Ж., Курбанали Ж., Бесетаев Б. Б. 加拉勒克早期铁器时代封堆墓构筑初探（提纲） ЖАҢАЛЫҚ ОБАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫНА ЖАСАЛҒАН АЛҒАШҚЫ ЗЕРТТЕУ	30
I-СЕКЦИЯ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАЗАХСТАНА: ПУТИ СОХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ	
Нямдагийн Г ИССЛЕДОВАНИЕ ОКРЕСТНОСТИ МОГОЙН ШИНЭ УС	34
Әнес Ғ., Жунусова Г., Бектемиров Д. М., Байсабаева А. Д. АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ЖАҢАЛЫҚ АУЫЛЫНДАҒЫ РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНДАРЫ МОЛАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ	37
Туякбаев М. К., Таджибаев Н. ПАМЯТНИКИ РАННЕАНТИЧНОГО ВРЕМЕНИ ТУРКЕСТАНСКОГО ОАЗИСА	40
Мұхтарова Г. Р., Айтқұл Х. А., Зікірия Д. Қ., Сапатаев С., Есбай С., ЖАҢАЛЫҚ АУЫЛЫНДАҒЫ РЕПРЕССИЯ ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫН 2023 ЖЫЛҒЫ ІЗДЕСТІРУ НӘТИЖЕЛЕРІ	46
Шарипов Р. К. ОБРАЗЫ КОШАЧЬИХ В НАСКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ	49
Железняков Б. А., Шаяхметов А. Х., Шульга В. А., Искаков К. Т., ОБЩИЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАЗВЕДОК СРЕДНЕВЕКОВОГО ОТРЯДА ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ В СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 2023 г.	54
Буранбаев Р. Н., Камалдинов И. Р., Кембаева А. К. О ПРЕДМЕТАХ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ВООРУЖЕНИЯ КАЗАХОВ	64
Нурмакутов К. М. КАЗАХСКИЕ ТАМГИ В ПЕТРОГЛИФАХ	67

Тілеуқабыл Ж. Ж. ЖАНКЕНТ-ӘЛЕМДІК МАҢЫЗЫ БАР ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШ	74
Айтқұл Х. А., Тулегенов Т. Ж., Зікірия Д. Қ., Құрбанәлі Ж. 2021-23 ЖЖ. РАХАТ ШАТҚАЛЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ НӘТИЖЕЛЕРІ.....	77
Сембинова Л. Ә. ҰЛЫТАУ ДАЛАСЫНЫҢ КЕРУЕН ЖОЛДАРЫ: ДЕРЕКТЕР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР	85
Жұмай Г., Амаргазиева Ә. Ж. ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТАЛХИЗ ШЫРАҒЫ	91

II-СЕКЦИЯ

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРА ОБЪЕКТІЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУДЫҢ ДӘСТҮРЛІ ӘДІСТЕМЕСІ, ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕЙ ІСІНДЕГІ ПӘНАРАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҚТАР

ТРАДИЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОХРАНЫ ОБЪЕКТОВ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ, А ТАКЖЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ В МУЗЕЙНОЙ РАБОТЕ

Ибайдуллаев Х. Х. НЕКОТОРЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЕВ КЫРГЫЗСТАНА	95
Ахмедов Ж. З. СОХРАНЕНИЕ И РЕСТАВРАЦИЯ НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ.....	100
Макеев М. С. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ (1980-2014)	105
Мусабаев М. Б. АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ-ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕ (ЖАҢАЛЫҚТА ЖАСЫРҒАН ҚАСІРЕТТЕР)	117
Несіпбаев Н. С., Данияров Б. Т. ЗАМАНАУИ МУЗЕЙ ЗАМАН ТАЛАБЫ	120
Тулекова Г. Қ., Елубай А. М., Сұраншиева Н. Р., МУЗЕЙ ІСІНІҢ ЖАС ҰРПАҚТЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ МАҢЫЗЫ	123
Сұраншиева Н. Р., Тулекова Г. Қ., Елубай А. М., АВИАЦИЯЛЫҚ ӘЛЕМДІК МУЗЕЙ ТАРИХЫ	127
Каримбаева З. Р., Бейбіт А. Б., САРЫАРҚА АЙМАҒЫНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН МУЗЕЙЛЕНДІРУ МҮМКІНДІКТЕРІ	131
Тойшубекова Ж. К. ЭТНОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДІ ТӘЖІРИБЕДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ САЛАЛАРЫ	135
Тауасарова Д. Р. ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ МҮМКІНДІКТЕРІ	139
Айтқұл Х. А., Байсабаева А. Д., Валеев А. Г., Төлемісова Д. Қ., РАХАТ ШАТҚАЛЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН ГЕОМОРФОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР	143
Есполова Э. М. КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДЛЯ БУДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ	157
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	161

Ғылыми басылым

IV Е С І К О Қ У Л А Р Ы

**«Музей кеңістігінде тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін қорғау,
зерттеу және пайдаланудың өзекті мәселелері»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Жинақ авторлық редакциямен жарыққа шықты

07.12.2023 ж. басуға қол қойылды. Пішімі 60x84/16.
Көлемі 14,0 б.т. Таралымы 100 дана. Қағазы офсеттік. Цифрлық басылым.

Алматы қаласы, Жангельдин көшесі ,143-А
“Everest” баспаханасында басылды